

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1963. LXVII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÖTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIECR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Sötér István</i> : Buda halála	1
<i>Dienes András</i> : Petőfi nemesi származásának kérdése	20
<i>Jánosházy György</i> : A Csongor és Tünde értékeléséhez	29
<i>Németh Lajos</i> : Adalékok a századforduló magyar irodalma és képzőművészete kapcsolatához	44

Kisebb közlemények

<i>Scheiber Sándor</i> : Vándoranekdota Bornemisznánál. — <i>Sólyom Jenő</i> : A két Ács Mihály életrajzához. — <i>Sz. Tinn Mária</i> : Pásztori daljáték 1830-ból. — <i>Póth István</i> : Adalékok Móricz Zsigmond pályakezdéséhez	55
---	----

Adattár

<i>Bisztray Gyula</i> : Tompa Mihály elfelejtett írásai	61
<i>Péter László</i> : Szabó Dezső Szegeden	72
<i>Varga József</i> : Ady Endre elfelejtett novellája	87
<i>Győrffy Miklós</i> : Babits ismeretlen levelei és fiatalkori rimjátékai	89

Szemle

<i>Andreas Angyal</i> : Die slawische Barockwelt (<i>Klaniczay Tibor</i>)	93
<i>Ady Endre</i> összes novellái (<i>Varga József</i>)	95
<i>Horváth Zoltán</i> : Magyar századforduló (<i>Nagy Péter</i>)	100
<i>Szalatnai Rezső</i> : Juhász Gyula hatszáz napja (<i>Ilia Mihály</i>)	102
<i>Soltész Zoltánné</i> : A magyarországi könyvdisztítés a XVI. században (<i>Jenei Ferenc</i>)	105

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

1963. LXVII. ÉVFOLYAM

1963

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1095

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2-6.
6722

Szerkesztőség

Komlowszki Tibor (titkár), V. Kovács Sándor, Varga József

A LXVII. évfolyam munkatársai

Bán Imre (Debrecen)
 Baranyi Imre (Debrecen)
 Bärkányi Zoltán (Budapest)
 Barta János (Debrecen)
 Bata Imre (Debrecen)
 Batári Gyula (Budapest)
 Béládi Miklós (Budapest)
 Benda Kálmán (Budapest)
 Bíró Ferenc (Budapest)
 Bisztray Gyula (Budapest)
 Bokor László (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Bözödi György (Marosvásárhely)
 F. Csanak Dóra (Budapest)
 Dánielisz Endre (Kolozsvár)
 Dévényi Iván (Esztergom)
Dienes András (Budapest)
 Diószegi András (Budapest)
 Eckhardt Sándor (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Gerézdí Rabán (Budapest)
 Gergely Gergely (Budapest)
 Gyenis Vilmos (Budapest)
 Györfly Miklós (Budapest)
 Havas László (Debrecen)
 Herepei János (Szeged)
 Hitel Dénes (Vác)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horlai Györgyné (Budapest)
 Horváth János (Budapest)
 Illa Mihály (Szeged)
 Illés László (Budapest)
 Imre Katalin (Budapest)
 Jánosházy György (Kolozsvár)
 Jelenits István (Kecskemét)
 Jenei Ferenc (Budapest)
 Joós Ferenc (Kecskemét)
 József Farkas (Budapest)
 Julow Viktor (Debrecen)
 Kaposi Márton (Szeged)
 Kardos Pál (Debrecen)
 Káthona Géza (Szekszárd)
 Káthona Béla (Nyíregyháza)
 Kemény G. Gábor (Budapest)
 Keresztury Dezső (Budapest)
 Keserű Bálint (Szeged)
 Kispéter András (Budapest)
 Klaniczay Tibor (Budapest)
 Kókay György (Budapest)
 Komlós Aladár (Budapest)
 Komlowszki Tibor (Budapest)
 Koroknay Gyula (Nyíregyháza)
 Kosáry Domokos (Budapest)
 Kovács Győző (Felsőögd)
 Kovács Kálmán (Debrecen)
 V. Kovács Sándor (Budapest)
 Kovács Sándor Iván (Szeged)
 Köhegyi Mihály (Baja)
 Kunszery Gyula (Budapest)
 Láng József (Budapest)
 Lőkös István (Eger)
 H. Lukács Borbála (Budapest)
 Lukács Sándor (Budapest)
 Mályuszné Császár Edit (Budapest)
 Markovits Györgyi (Budapest)
 Martinkó András (Budapest)
 Méreine Juhász Margit (Budapest)
 Mérő Éva (Budapest)
 Mezősi Károly (Budapest)
 K. Nagy Magda (Budapest)
 Nagy Péter (Budapest)
 Némédi Lajos (Debrecen)
 Nemeskürty István (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Németh Lajos (Budapest)
 Osváth Béla (Budapest)
 Palmái Kálmán (Budapest)
 Péczely László (Pécs)
 Péter László (Szeged)
 Póth István (Budapest)
 Pusztai Ferenc (Budapest)
 Rigó László (Budapest)
 Róbert Zsófia (Budapest)
 Sándor József (Budapest)
 Sára Péter (Budapest)
 Scheiber Sándor (Budapest)
 Sinka Erzsébet (Budapest)
 Sólyom Jenő (Budapest)
 Somogyi Éva (Budapest)
 Somogyi Sándor (Budapest)
 Sötér István (Budapest)
 Staud Géza (Budapest)
 Stoll Béla (Budapest)
 Szabó Flóris (Pannónhalma)
 Szabó György (Budapest)
 Szalatnai Rezső (Budapest)
 Szalay Károly (Budapest)
 Szauder József (Szeged)
 Szekeres László (Budapest)
 Széles Klára (Budapest)
 Szent-Iványi Béla (Berlin)
 Sziklay László (Budapest)
 Szilágyi János (Budapest)
 Tamás Anna (Budapest)
 Tamás Attila (Szeged)
 Tardy Lajos (Budapest)
 Tarnai Andor (Budapest)
 Tarnóc Márton (Budapest)
 Tasnádi Attila (Budapest)
 Sz. Tinn Mária (Tárnokliget)
 H. Törő Györgyi (Budapest)
 Urbán Aladár (Budapest)
 Vajda György Mihály (Budapest)
 Varga Imre (Budapest)
 Varga József (Budapest)
 Varga Rózsa (Budapest)
 Vargha Kálmán (Budapest)
 Varjas Béla (Budapest)
 Végh Ferenc (Vác)
 Vértés György (Budapest)
 Vezér Erzsébet (Budapest)
 Zolnai Béla (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bíró Ferenc:</i> Kazinczy és Péceli.....	140
<i>Bokor László:</i> József Attila Bécsben.....	661
<i>Bözödi György:</i> Petőfi egy napja.....	422
<i>Dienes András:</i> Petőfi nemesi származásának kérdése.....	20
<i>Diószegi András:</i> Klasszikus novella — mai novella.....	545
<i>Gergely Gergely:</i> Gondolatok Gárdonyi egy regénytípusának vizsgálatához.....	691
<i>Horváth János:</i> A hun-történet és szerzője.....	446
<i>Jánosházy György:</i> A Csongor és Tünde értékeléséhez.....	29
<i>Julow Viktor:</i> A nippuri szegény ember meséje és a Ludas Matyi ó-romániai népmese mintájának kérdése.....	678
<i>Keresztúry Dezső:</i> Festetics György és a magyar irodalom.....	557
<i>Komlós Aladár:</i> A magyar marxista kritika kezdetei.....	171
<i>Kosáry Domokos:</i> Kemény és Széchenyi 1849 után.....	149
<i>Lukácsy Sándor:</i> Petőfi arca előtt.....	273
<i>Nagy Péter:</i> Szabó Dezső ideológiájának forrásai.....	701
<i>Nemeskürty István:</i> Heltai Gáspár Magyar Krónikája, mint szépprózánk becses darabja.....	125
<i>Németh G. Béla:</i> Beöthy Zsolt.....	581
<i>Németh Lajos:</i> Adalékok a századforduló magyar irodalma és képzőművészete kapcsolatához.....	44
<i>Sötér István:</i> Buda halála.....	1
<i>Szauder József:</i> A magyar szentimentalizmus problémái.....	405
<i>Széles Klára:</i> József Attila ifjúkori verseiről.....	317
<i>Varga Imre:</i> A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc).....	287
<i>Varga Rózsa:</i> Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók.....	566
<i>Varga Kálmán:</i> A novellista Szini Gyula.....	303
<i>Vezér Erzsébet:</i> Versmotívumok Ady korai prózájában.....	431

Kisebb közlemények

Batári Gyula: Radnóti Miklós vallomása olvasmányairól. 729. — *Benda Kálmán:* Néhány kiegészítés Rimay János leveleivel kapcsolatban. 477. — *Benda Kálmán:* Zrínyi Miklós levele Szunyogh Gyulához. 591. — *Bisztray Gyula:* Petőfi egyik forradalmi költeménye — Mikszáthnál. 725. — *Dánielisz Endre:* Adalékok Arany János 49-es tevékenységéhez. 336. — *Fenyő István:* Arany-levél a Lenin-könyvtárban. 186. — *Fenyő István:* Fessler Oroszországban. 720. — *Gerézsi Rabán:* Az úgynevezett Jajcai ének-töredék. 718. — *Havas László:* Adalékok József Attila két verséhez. 483. — *Herepei János:* Hozzászólás Vita Zsigmondnak „Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez” című cikkéhez. 185. — *Hitel Dénes:* Kosztolányi Dezső egy elfelejtett verse. 485. — *Hopp Lajos:* Hermányi Dienes József két levele. 594. — *Jenei Ferenc:* Petkő Zsigmond. 592. — *Joós Ferenc:* Katona József ismeretlen közleménye? 479. — *Kathona Géza:* Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához. 328. — *Kőhegyi Mihály:* Két ismeretlen Madách-levél. 187. — *Méreiné Juhász Margit:* A Mikszáth-levelezésgyűjtemény néhány elvi problémájáról. 189. — *Mezősi Károly:* Új adatok Petőfi kunszentmirkósi kapcsolatairól. 480. — *Némedi Lajos:* Egy 1790-es röpiratunk szerzősége. 596. — *Póth István:* Adalékok Móricz Zsigmond pályakezdéséhez. 59. — *Póth István:* Csiky Gergely levele szerb fordítóhoz. 188. — *Róbert Zsófia:* Ady: „A mesebeli János” c. versének keletkezéséhez. 727. — *Sándor József:* A kiskunlacházi Petrovits-féle szerződés. 722. — *Scheiber Sándor:* Arany János levele Csengery Antalhoz. 338. — *Scheiber Sándor:* Arany

János rímjátékaihoz. 191. — *Scheiber Sándor*: Vándoranekdota Bornemisszánál. 55. — *Sólyom Jenő*: A két Ács Mihály életrajzához. 55. — *Szabó Flóris*: Pázmándi Horváth Endre ismeretlen műve Pannonhalmán. 334. — *Szent-Iványi Béla*: Czvittinger „Specimen”-jének első ismertetője. 477. — *Sz. Tinn Mária*: Pásztori daljáték 1830-ból. 58. — *Törő Györgyi*: Petrovits-tól Petőfi-ig. 598. — *Zolnai Béla*: Hotelszobák lakója: Ady, Verlaine, Porché. 600.

Vita

Vértes György: József Attila és az illegális kommunista párt..... 193

Adattár

<i>Bisztray Gyula</i> : Tompa Mihály elfelejtett írásai.....	61
<i>Eckhardt Sándor</i> : Újabb Balassi-okmányok.....	602
<i>Győrffy Miklós</i> : Babits ismeretlen levelei és fiatalkori rímjátékai.....	89
<i>Katona Béla</i> : Szabó Lőrinc és Szabolcs-Szatmár.....	492
<i>Keserő Bálint</i> : A „Conspiratio Kendiana” szerzője.....	360
<i>Koroknay Gyula</i> : Losonczy Anna Tiszaszentmártonban.....	731
<i>Kovács József</i> : Adatok az amerikai magyar szocialista irodalom történetéhez.....	356
<i>Kovács Kálmán</i> : Még egyszer a Gyulai-cikkek gyűjteményéről.....	486
<i>Kunszery Gyula</i> : Babits Mihály és Szép Ernő ismeretlen kézíratai.....	342
<i>Lukács Sándor</i> : Tompa Mihály cikkei a forradalmi sajtóban.....	738
<i>Markovits Gyöngyi</i> : Illegális forradalmi versek 1932-ből.....	742
<i>Péter László</i> : Szabó Dezső Szegeden.....	72
<i>Somogyi Éva</i> : Adalék Zrínyi és az 1653—59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez.....	232
<i>Szilágyi János</i> : A Népszava könyvkiadó szépirodalmi kiadványai a két világháború között.....	612
<i>Tardy Lajos</i> : Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet.....	228
<i>Törő Györgyi</i> : Bem francia nyelvű hadijelentései Petőfi kezeírásában.....	219
<i>Urbán Aladár</i> : Történeti adalékok egy Petőfi vers címváltozataihoz.....	339
<i>Varga József</i> : Ady Endre elfelejtett novellája.....	87

Szemle

Ady Endre összes novellái. (<i>Varga József</i>).....	95
A magyarországi művészet története. 1—2. köt. (<i>Komlós Tibor</i>).....	632
Angyal, Andreas: Die slawische Barockwelt. (<i>Klaniczay Tibor</i>).....	93
A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből (<i>Lőkös István</i>).....	528
Balassi Bálint összes versei és Szép magyar komédiája. (<i>Kovács Sándor Iván</i>).....	370
Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok. 1785—1848. (<i>Kovács Győző</i>).....	764
Erdélyi János levelezése. 1—2. köt. (<i>Lukács Sándor</i>).....	621
Forradalmi magyar irodalom. (<i>Imre Katalin</i>).....	369
Földessy Gyula: Ady minden titkai. (<i>Vezér Erzsébet</i>).....	240
Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. (<i>Péczy László</i>).....	247
Horváth Zoltán: Magyar századforduló. (<i>Nagy Péter</i>).....	100
Jókai Mór összes művei. 1., 3., 5—7., 12. köt. (<i>Barta János</i>).....	513
Juhász Gyula. 1883—1937. (<i>Kispéter András</i>).....	758
Karinthy Frigyes válogatott művei. (<i>Szalay Károly</i>).....	243
P. Kiss István: Jeruzsálemi utazás. (<i>Klaniczay Tibor</i>).....	375
Komját Aladár válogatott művei. (<i>Szabó György</i>).....	382
Kosztolányi Dezső összegyűjtött versei. (<i>Varga József</i>).....	625
Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. (<i>Rigó László</i>).....	751
Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadáskönyveiből (<i>Jenei Ferenc</i>).....	373
Könnnyű László: Az amerikai magyar irodalom története. (<i>Illés László</i>).....	241
Magyar színháztörténet. (<i>Vajda György Mihály</i>).....	236
„Mindenki újakra készül”. 1—2. köt. (<i>Illés László</i>).....	756
Nagy Lajos válogatott művei. (<i>Vargha Kálmán</i>).....	760
Péterfy Jenő válogatott művei. (<i>H. Lukács Borbála</i>).....	520
Ráday Pál iratai. 1—2. köt. (<i>Bán Imre</i>).....	238
Régi Magyar Költők Tára. XVII/2. köt. (<i>Végh Ferenc</i>).....	525

Sinkó Ervin: Magyar irodalom. 1. köt. (<i>Bán Imre</i>).....	627
Sivirsky, Antal: Die ungarische Literatur der Gegenwart. (<i>Nagy Péter</i>).....	522
Soltész Zoltánné: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. (<i>Jenei Ferenc</i>).....	105
Szalatnai Rezső: Juhász Gyula hatszáz napja. (<i>Ilia Mihály</i>).....	102
Sziklay László: A szlovák irodalom története. (<i>Kovács Sándor Iván</i>).....	629
Szöveggyűjtemény a forradalom és szabadságharc korának irodalmából. (<i>Somogyi Sándor</i>)	619
Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. (<i>Imre Katalin</i>).....	369
Tanulmányok Petőfiről. (<i>Baranyi Imre</i>).....	510
Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom. (<i>Kardos Pál</i>).....	378

*

Ady Endre összes versei. (*Vezér Erzsébet*) 770. — A Fészek. (*Sinka Erzsébet*) 643. — A 600 éves Debrecen. (*Tamás Anna*) 394. — A magyar stilsztika útja. (*Jelenits István*) 384. — A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 1960—1961. (*Komlowszki Tibor*) 392. — Arany János Kaposos Könyve. (*Hortai Györgyné*) 255. — Arany János: Toldi. (*Dévényi Iván*) 114. — Az opera történetéből. (*Bíró Ferenc*) 258. — Barta Sándor: Ki vagy? (*Szabó György*) 538. — Comenius Magyarországon. (*Klaniczay Tibor*) 769. — Crosnensis Ruthenus, Paulus: Carmina. (*Gerézi Rabán*) 385. — Czeglédi Imre: Petőfi Gyulán. (*H. Törő Györgyi*) 389. — Csanda Sándor: Valóság és illúzió. (*Tarnóc Márton*) 392. — Csapláros István: Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki oświecenia. (*Sziklay László*) 254. — Csukás István: Ady Endre a szlovák irodalomban. (*Bárkányi Zoltán*) 391. — Debreceni bibliográfia. (*Tamás Anna*) 394. — Felhő Ibolya—Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. (*Gyenis Vilmos*) 252. — Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. 1. köt. (*Klaniczay Tibor*) 636. — Folia Archeologica. 1961 (*Kőhegyi Mihály*) 644. — Forradalom és papi rend. (*Szekerés László*) 389. — Földi János: A versírásról. (*Bíró Ferenc*) 534. — Gárdonyi Géza: Dávidkáné. (*Mérő Éva*) 536. — Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (*Boronkai Iván*) 107. — Hankiss Elemér—Berczeli A. Károlyné: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. (*Staud Géza*) 257. — Hatvany Lajos: Öt évtized. (*Fenyő István*) 642. — Havas Endre: Hűség. (*Ferenczi László*) 539. — Hegedűs András: Gárdonyi, a néptanító. (*Gergely Gergely*) 536. — Hegedűs András: Győr irodalmi örökségéből. (*Jenei Ferenc*) 638. — Heltai Gáspár: Cancione. (*Gyenis Vilmos*) 388. — Hevesi Sándor: A drámaírás iskolája. (*Osváth Béla*) 640. — In memoriam Gedeon Mészöly. (*Pusztai Ferenc*) 259. — Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. (*V. Kovács Sándor*) 532. — Jügel, Karl-Heinz: Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. (*V. Kovács Sándor*) 386. — Kelemen László naplója és feljegyzései. (*Mályuszné Császár Edit*) 253. — Kellér Andor két könyve [Író a toronyban; A titkos lakó] (*Sinka Erzsébet*) 539. — Kisfaludy Sándor: Napló és francia fogságom. (*Fenyő István*) 111. — Kiss Ferenc: A beérkezés küszöbén. (*Tamás Attila*) 641. — Klaniczay—Szaunder—Szabolcsi: Histoire abrégée de la littérature hongroise. (*Hopp Lajos*) 636. — Kozocsa Sándor: A magyar irodalom bibliográfiája. 1956—1957. (*Péter László*) 118. — Legújabbkori Történeti Múzeum évkönyve. 1959—1960. (*Kőhegyi Mihály*) 393. — Melius Juhász Péter: Herbarium. (*Kathona Géza*) 531. — Mezey. Ladislaus: Codices Latini medii aevi Bibliothecae Univeritatis Budapestinensis. (*V. Kovács Sándor*) 767. — Mezősi Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. (*Tasnádi Attila*) 113. — „Mint én földműves költő...” (*Kőhegyi Mihály*) 117. — Nagy Péter: Móricz Zsigmond. (*F. Csanak Dóra*) 537. — Nagy Zoltán: Ének a magasban. (*Bata Imre*) 116. — Nyilas Márta: Pest-Buda a 18. század költészetében. (*Jenei Ferenc*) 533. — Ozorai Imre vitairata. 1535. (*Havas László*) 110. — Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. (*Kőhegyi Mihály*) 251. — Péter László: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. (*József Farkas*) 256. — Pogány József: Kultúra — alkultúra. (*József Farkas*) 773. — Régi magyar filozófusok. (*Kaposi Márton*) 251. — Rubinyi Mózes: Emlékezők és tanulmányok. (*Láng József*) 773. — Szabolcsi Bence: A magyar zene évszázadai. 1—2. köt. (*Stoll Béla*) 766. — Szerb Antal. [1901—1945] (*Szabó György*) 256. — Szerb Antal: A varázsló eltöri pálcáját. (*Sára Péter*) 115. — Szerémi György: Magyarország romlásáról. (*Varjas Béla*) 637. — Takács Tibor: Móra igazgató úr. (*Kőhegyi Mihály*) 771. — Tanárky Gyula naplója. (*Lukácsy Sándor*) 259. — Tersánszky Józsi Jenő: Nagy arnyakról bizalmasan. (*Béládi Miklós*) 639. — Tolnai Lajos: A polgármester úr. (*Batári Gyula*) 535. — Vajda László: Móra Ferenc vezércikkei. (*Varga Rózsa*) 390. — Virág Ferenc: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. (*Komlowszki Tibor*) 768. — Vörösmarthy Mihály összes versei. (*Rigó László*) 112. — M. Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. (*Tarnai Andor*) 638. — Zrinszky László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben (1919—1945) (*K. Nagy Magda*) 772. —

*

A rokon tudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1960—1961-ben [válogatott bibliográfia]. (<i>Kemény G. Gábor</i>).....	260, 395
Magyar irodalomtörténetírás. 1962. [Bibliográfia]. (<i>V. Kovács Sándor</i>).....	645

Az Intézet és a Társaság életéből

A magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyvének munkálatai. (<i>Vargha Kálmán</i>)	658
A magyar szak egyetemi reformjának vitája. (<i>V. K. S.</i>)	121
A Társaság keszthelyi vándorgyűlésének vitái. (<i>Pálmai Kálmán</i>).....	402
Az Irodalomtörténeti Kézikönyv műhelyvitái. II, III. (<i>M. A.</i>)	540
Franciaországi tudományos ülésszak a kelet-európai reneszánsz kérdéseiről. (<i>Gyenis Vilmos</i>).....	656
Geréb László 1905—1962. (<i>I. L.</i>)	124
Gulyás Pál 1881—1963. (<i>Kókay György</i>)	543
Hopp Lajos tanulmányútja Franciaországban.....	269
Intézeti hírek	
január 1 — március 31	271
április 1 — május 31.	403
június 1 — július 31.	544
augusztus 1 — október 31.	779
Irodalomtörténeti vándorgyűlés Egerben. (<i>Pálmai Kálmán</i>).....	775
Sas Andor 1887—1962. (<i>Szalatnai Rezső</i>)	401
Tájékoztató a folyóiratról. (<i>K. T.</i>)	120
Tanulmánykötet a magyar—német irodalmi kapcsolatok köréből. (<i>Vajda György Mihály</i>)	777
Társasági hírek. (január 1 — március 31.).....	272

NÉVMUTATÓ

E. Abaffy Erzsébet 251, 261, 396, 647

Ábel Jenő 386—387

Ábel Olga 119

Abet Ádám 243, 356

Ábrahámfi Miklós 648

Abramovics Irén 673

Ábrányi Emil 71

Acél Pál 360

Áchim András 570, 572

Ács Mihály 55—58, 239

ifj. Ács Mihály 55—58

Ács Tivadar 647, 649

Aczél Tamás 542—543

Adámné Révész Gabriella 534

Adamova, Zuzana 531, 649, 779

Adler, Fritz 665

Adler Józsi 348

Adler, Max 671, 674

Ady Endre 11, 42, 49—53, 78—81, 86—89,

95—102, 105, 116—117, 171—177, 182—

184, 240—241, 247, 250, 261, 264—266,

273, 303, 308—309, 312, 316, 354, 371,

379—381, 391—393, 396, 431—445, 523,

530, 537, 549, 551, 570, 600—601, 614,

625—626, 628, 634—635, 640, 650—655,

700—701, 706, 709, 715, 727—730, 757—

758, 770—771, 773, 780

Ady Lajos 240

A. G. 265

Agárdi Ferenc 197, 200, 203—204, 397

Aggházy Mária 648

Ágoston Imre 266

Akác István 398

Akáczy Andor 197

Ákos mester 447, 453, 465

Akszonov 776

Alain-Fournier 311

D'Alambert 144—145, 229

Albar István 608

Albar Mihály 607

Albericus 109

Albini, Umberto 651

Aldanov, M. A. 613, 618

Áldor Imre 71—72, 168

Aldus Manutius 106

Alesius Dénes 333

Alexander Bernát 345, 702

Álföldi András 771

Almási Balogh Pál 261

Álmos 457

Alpári Gyula 662—663

Alpesti Balogh László 292

Alszeghy Zsolt 147

Alting 331

Amade László 540

Amaruy-Duval 229

Ambrosius 110

Ambrus Zoltán 48, 308, 314, 544, 547, 550, 654

Ámi Lajos 397

Amuson Jancsó 608

Anarchy István 732

Andor Leon 119

I. András magyar király 108

II. András magyar király 447, 452

Andrásfi Gyula 196

Andrássy Gyula 98, 168

Andrejev, Leonid 618, 761

Andresovszky Gál 608

Angerianus 355

Angyal Dávid 159, 169, 360—362, 520

Angyal Endre 93—94, 402, 529—530, 776

D'Annunzio 304, 706

Anonymus 109, 262, 266, 387, 448, 450, 452, 454—461, 464—466, 470, 647—648

Antal Árpád 649

Antal Gábor 119

Antal János 199, 206—208, 217

Antal Péter 651

Antal Sándor 354

Ányos Pál 230, 406—408, 410, 416—417, 564

Apáczai Csere János 111, 240, 252, 260—263,

267, 368, 526, 532, 638

I. Apafi Mihály 290, 294, 296, 298—299, 387

Apafi Mihályné 293

Apagyai Miklós 734

Apáti Ferenc 287

Apollinaire, Guillaume 46, 123

Apor Péter 293—294, 301

Apponyi Albert 59, 98

Aquinói Tamás 472, 730

Aragon, Louis 776

Aranka György 628

Arany János 1—19, 29, 46, 61, 63, 80, 89, 114—115, 117—118, 173, 186, 188, 191, 205, 250, 255—256, 260, 262—263, 273,

- 283, 285, 336—338, 380, 389, 391, 395—
396, 398, 401, 422, 429, 488, 490—491, 518,
522, 530, 548, 587, 589, 619—622, 627, 638,
650—651, 691, 699—700, 725, 729—730,
752—755
- Arany László 582—583
Aranyossi Magda 662
Arató Endre 21, 225, 397
Archipenko 53
Arcübasev 706
Ardó Mária 650
Arisztotelész 472, 721
Arndt, Ernst Moritz 777
Árpád fejedelem 186, 446, 448, 455
Árpád Géza 575
Asbóth János 582, 587
Ascher Öszkár 237
Asztalos István 547, 553, 652—654
Asztalos Miklós 363
Attila 446—447, 449—450, 452—453, 455,
464—466, 471—472, 474, 476
Atzel, Richard 107
Augustinus 110, 476
Augustin Mikus 608
Aul József 281
- Babelj 552
Babits Mihály 37, 40—41, 49, 53, 73—74,
89—92, 103—104, 116—117, 172—176,
178, 182, 206, 243, 265, 273, 342—343,
353—355, 381, 385, 396, 398—401, 522,
524, 542, 547, 551—554, 614, 625, 634,
641—642, 651—655, 729—730, 757—758,
760, 772—773
Bacchylides 729
Bach, Alexander 68
Backvis, M. 656, 658
Bacon, Francis 721
Bacsik József 674
Bácsmegyei Balázs 733
Bacsó Béla 614, 617
Bajcsy-Zsilinszky Endre 198, 566, 570—580
Bajkó Mátyás 649
Bajó János 337
Bajomi Lázár Endre 263
Bajusz József 64
Bajza József 142, 261, 266, 380, 486, 529, 599,
622—623
Bajza Józsefné 622
Bak Róbert 210
Bakos Ákos 499
Bakos Ferenc 516
Baksa Soós László 217
Baksay Sándor 379
Bakunin 675
Balanyi György 651
Balassa Iván 263
Balassa József 774
Balassi András 602, 604—606, 612
Balassi Bálint 230, 250, 261—262, 265—266,
354, 370—373, 526—527, 529, 533, 602—
612, 627, 647—648, 657—659, 730—732,
738
- Balassi Ferenc 604, 606—612
Balassi János 603, 606—607, 612
Balassi Menyhárt 288
Balasy L. 649
Balázs Béla 263, 265, 307, 401, 573, 712, 778
Baláz, Ernest 64
H. Balázs Éva 263
Balázs Ferenc 578
Balázs János 261—262, 530, 647
P. Balázs János 396
Bálint Dénes 673
Bálint György 200, 206, 209—210, 215—217,
369, 399, 552—553, 652
Bálint Gyula 491
Bálint Mihály 507
Bálint Sándor 647
Bálint Tibor 651
Balkányi Enikő 392, 645
Ballai Mihály 31, 33, 36—37
Balló Rudolf 26
Bally, Charles 326
Baló Elemér 217
Balog István 650
Balogh Boldizsár 62
Balogh Edgár 651
Balogh Jolán 632—633
Balogh László 662
Balogh Vilma 195, 666
Balogi J. Kornélia 649
Balzac, Honoré de 304—305, 549, 612—613,
617, 753, 775
Bamboche 517
Bán Aladár 397, 400, 654
Bán Ferenc 310
Bán Imre 238—240, 262—263, 267, 368, 404,
409, 526, 531—532, 540, 627—629, 645,
647, 657
Bandello 546
Bánffy Dénes 289, 295, 518
Bánffy Dezső 88
Bánfi (Holik) Flóris 768
Bánhidi Zoltán 395
Baniuc, M 653
Bankós Károly 483
Bánkuti Imre 647
Banner János 119, 771
Bános Tibor 119
Bányai László 208, 211
Barabás Gyula 614, 618
Barabás Jenő 397
Barabás Miklós 46
Barabás Tibor 615, 618
Barac, Jon 688
Baraczka István 647
Bárany Gusztáv 599
Baranyai Ferenc 653
Baranyi Imre 510—513, 780
Barbarith Gáspár I. Pozsegay Gáspár
Barbey d'Aurévilly 707
Barbusse, Henri 360, 672, 730
Barcsay Ábrahám 530—531
Barcsay Domokos 230
Barcsay Jenő 53

- Barcza József 649
 Bárczayak 628
 Bárczi Géza 251, 262, 460, 469
 Bárd Miklós 177
 Bárdos Lajos 657
 Bárdosi Németh János 399, 651
 Bárkányi János 397
 Bárkányi Zoltán 391—392
 Barnasin Anna 400
 Báróczi Sándor 140, 148, 378
 Baróti Dezső 392—393, 406, 408, 649
 Baróti Szabó Dávid 230, 564, 765
 Barrès, Maurice 704, 707—712
 Bársony István 48
 Barta Dénes 258
 Barta István 159, 220, 263, 397, 649
 Barta János 12, 271, 385, 513—519, 546, 625—626, 645, 650—651, 778
 Barta Lajos 758
 Barta Sándor 180—181, 198, 202, 538, 552, 652, 772
 Bartalis János 261, 651
 Bartalus István 488—489
 Bartha András 239
 Bartha Miklós 198, 203
 Barthos Bencho 608
 Bartik Barnabás 607
 Bartók Béla 51, 53, 100—101, 266, 392, 398, 401, 657, 767
 Bartoniek Emma 767—768
 Bartoniek Juliska 716
 Bartos Andrea 609
 Bartschik Márton 724
 Basch Lóránt 651
 Básta 289
 Básti Lajos 651
 Bata Imre 116—117, 394, 651, 776
 Batári Gyula 535—536, 729—730
 Báthori Gábor 360—365, 368, 526
 ifj. Báthori Gábor 361
 Báthori István 131, 288, 330, 333, 732—738
 Báthory Miklósné Losonczy Fruzsina 737
 Báthory Zsigmond 366, 400, 591
 Batoson Tamás Chrisko 608
 Batsányi János 143—145, 230—231, 263, 272, 407—408, 412, 418, 563—565, 614, 649
 Batthyány Alojz 560
 Batthyány Kata 612
 Batthyány Kázmér 281
 Batthyány Lajos 156, 166, 281—282, 340—342
 Baudelaire, Charles 172, 304
 Bauer, Otto 663, 674
 Baumgarten Sándor 231
 Bay Nuri Gökçe 678
 Bayer János 252
 Bayer József 236, 253, 257
 Beardsley 305
 Beatrice d'Aragona (Mátyás király felesége) 262
 Beaufort 229
 Bebel, Heinrich 546
 Béber László 398
 Becher, Johannes R. 358, 370, 778
 Beck, Karl 491, 777
 Beck Ö. Fülöp 51—52
 Becker Henrik 647
 Becski Andor 651
 Beda Kalovecz 608
 Beda Zenikova 608
 Bednij, Demján 358
 Beer, Adolf 152
 Beke Albert 650
 Beke György 651
 Beke Margit 615, 617
 Beke Ödön 261
 Bekes Gáspár 328, 331
 Békés István 21
 Békési Balázs 768
 Beksics Gusztáv 155
 Bél Mátyás 238
 I. Béla magyar király 108—109
 III. Béla magyar király 446, 451
 IV. Béla magyar király 448, 452, 475, 698
 Béládi Miklós 119, 268—269, 541—542, 639—640, 649, 651
 Belényesy Márta 373—374
 Belia György 89, 353—354, 438, 443
 Bellényi András 611
 Bellér Béla 265, 647
 Belley András 609
 Bellini B. 372
 Bem József 219—228, 278, 285, 422—426, 428, 430
 Benczédi Gergely 424
 Benczédi László 159
 Benczer András 607
 Benda Kálmán 238, 366, 397, 477, 591, 628, 648
 Bene Sándor 650
 Benedek Elek 90, 264, 397, 684
 Benedek Marcell 257, 265, 770
 Benedekovics Pál 608
 Benedicti Lukács 608
 Benedikt, Heinrich 663, 674
 Benedix, Roderich 189
 Benekov György 608
 Beney Zsuzsa 266
 Beniczky Gábor 291
 Beniczky Péter 230, 631
 Beniuc, Mihai 651
 Benjámín László 543, 615
 Benkő András 647
 Benkő László 261, 396, 645, 653
 Benkő Loránd 395—396, 649—650
 Benyov Banko 608
 Benyov János 608
 Benyovszky, Karl 258
 Benyovszky Péter 397
 Beöthy László 582
 Beöthy Ödön 223, 622
 Beöthy Zsolt 380, 382, 494, 535, 581—590, 726
 Berczeli A. Károlyné 257—258
 Berczik Árpád 259
 Bérczy Károly 548
 Berda József 400

- Berde Mózes 423—424, 430
 Bereczki Imre 650
 Beregi, Th. 651
 Beregszászi István 67
 Berend Rezső 196, 198—200
 Berény Róbert 52—53, 211, 398, 635
 Berényi-Révész Mária 647
 Béressy Soma 63
 Bergier, J. F. 647
 Bergson, Henri 712—713
 Béri Balogh Ádám 560
 Berkovits Ilona 768
 Bernáth Aurél 400, 635, 651
 Berneher Gergely 607
 Berneher Mihály 607
 Berneher Miklós 607
 Berner, Felix 258
 Bernstein, 675—676
 Bertényi Iván 263, 645
 Berthier 112
 Berze-Nagy János 684
 Berzenczey Margit 612
 Berzeviczy Albert 156
 Berzeviczy Gergely 111, 401, 415
 Berzsenyi Dániel, 262, 266, 345, 398—399, 407, 409—416, 418—419, 494, 557, 561, 649—650, 730
 Besse János 228—232
 Besse József 228
 Bessenyei György 230, 261, 264, 397—398, 406, 412, 513, 534, 561, 584, 595—597, 628, 650, 667, 765
 Bessenyei György 399, 651
 Bethlen Farkas 362
 Bethlen Ferenc 299—300
 Bethlen Gábor 289, 361, 395, 477, 527, 559, 562
 Bethlen Gergely 185
 Bethlen Kata 267, 376
 Bethlen Miklós 239, 252, 292—293, 301—302, 593—594
 Bettelheim Bernát 242
 Beythe István 288
 Beza, Theodor 333
 Bezerédj István 622
 Bezerédj Miklós 276
 Biasini Domokos 427—430
 Bierbaum, Otto Julius 616
 Bikácsi Lászlóné 396
 Birányi Ákos 283, 286
 Birch-Pfeiffer, Charlotte 189
 Birkás Endre 266, 400
 Birly István 491
 Biró Ferenc 140—148, 396, 534—535, 649
 Biró Gábor 647
 Biró Lajos 547, 551, 757
 Bismarck 589
 Bisztrai Farkas Ferenc 569
 Bisztray Gyula 61—72, 191, 367, 486—487, 489, 650, 725—727, 738
 Blackwell, J. 165
 Blanc, Louis 275
 Blandrata György 328—329, 648
 Blaskovác Flóris 608
 Blaskovecz Petrik 609
 Bocatius János 527
 Boccaccio, Giovanni 546, 551
 Bocskai István 361—364, 367—368, 526—527, 533, 559, 646
 Bocskov Gallus 608
 Boczko György 608
 Bod Péter 56, 110, 185, 301, 540, 647—648
 Boda Gábor 575
 Boda István 119
 Bodgál Ferenc 264
 Bodnár György 116, 122—123, 370, 651
 Bodó Béla 266
 Bodolay Géza 544, 764—766
 Bodor Tibor 119
 Bodrogi Zsigmond 612, 614, 617
 Boetius Anicius M. T. S. 230
 Bogáti Péter 119
 Bogdál Ferenc 119
 Bogdány Farkas 734
 Bogdány János 734
 Boghár András 263
 Bohuniczky Szeffi 651—652
 Boileau Despréaux, Nicolas 270, 629
 Bojtor János 608
 Bojtor Péter 608
 Bóka László 115, 265, 271, 396, 399, 407, 431, 441, 443, 531, 544, 625, 645, 652—655, 700, 759
 Bokányi Dezső 345
 Bokor László 652, 661—677
 Bokros Birman Rezső 217
 Böldizsár Iván 399
 Boldoczky Mihály 575
 Boldog Miklós 733
 Kenyeresné Bolgár Ágnes 648, 767, 768
 Bolyai János 395
 Bolte-Polivka 684
 Bolzano, Bernhard 671
 Bonfini, Antonio 124—139, 647, 719
 Bongarsius, Jacobus 360, 366
 Bónis Ferenc 766
 Bónis Samu 741
 Bonnington 45
 Bor Ambrus 400
 Bor Kálmán 645—646, 650
 Borbély István 328
 Borbély Pál 336
 Bori Imre 545—547, 549—550, 646—647, 652—653
 Bori István 261
 Borin 391
 Bornecque, Jacques-Henry 404
 Bornemissza Anna 295, 387
 Bornemissza Imre 736
 Bornemissza Miklós 396
 Bornemissza Péter 55, 107, 125, 128, 136, 230, 239—240, 261, 288, 373, 399, 540, 648, 657
 Bornemissza Antal 62
 Bornemissza Imre 604
 Bornemissza László 610
 Boronkai Iván 107—110, 647

- Boros János 119
 Borosnyai Károly 398
 Borovszky Samu 187, 368
 Bors László 265
 Borsa Gedeon 396, 398, 475, 647
 Borsiczky Dénes 625
 Borsiczky István 625
 Borsodi Gyula 119
 Borsos Miklós 99—100
 Borzsák István 240, 399, 647, 777
 Bossuet 270
 Boszkov, Sztojko 271
 Bóta László 647
 Both Béla 663
 Botka Ferenc 369, 659
 Bourget, Paul 708
 Bourilly M. 658
 Bousquet 343
 Bozzai Pál 278, 621
 Bödey József 530
 Böhm Gusztáv 488
 Böhm, W. 670—671
 Bölöni Farkas Sándor 643
 Bölöni György 50, 98, 263, 370, 398—399, 655
 Börne, Ludwig 438
 Böszörményi Károly 62
 Bözödy György 422—430, 652
 Brahm, Otto 641
 Brančić, Balagoje 530
 Brandenburgi Katalin 290, 292
 Branyiczky Dezső 760
 Braun Juda 349
 Braun Soma 614
 Brecht, Bertolt 778
 Bredár Gyula 403
 Bredorodius, Petrus 366
 Breitner 664
 Brentano, Franz von 671
 Bresztovszky Ernő 171—172, 174—175, 177—180, 183, 616
 Bretan Bálint 609
 Bretan Márton 609
 Brezina György 609
 Brezina, Ottokár 183
 Briczko Mikus 608
 Brincze György 608
 Brisits Frigyes 266
 Brock, Peter 647
 Brodaries István 136, 138
 Bródy Sándor 47—48, 172, 264, 272, 393, 550, 555, 614, 616, 652, 775, 779
 Bruck 152
 Brutus János Mihály 768
 Brüll Berta 443
 Buckle 584
 Budai Parmenius István 242, 647
 Budenz József 186, 262, 774
 Buder, Christian Gottlieb 386
 Buk Pál 649
 Buka Péter 607
 Bukovi Péter 608
 Bukowi András I.: Lehoczky András
 Buljovszky Gyula 279—280
 Burián Pál 422
 Burton, R. F. 684
 Busa Margit 289
 Busch 253—254
 Bustya Endre 96—98
 Bühler, Charlotte 672
 Bühler, Karl 672
 Büky Béla 647
 Byron, George Noel Gordon 432, 518—519
 Calderon, Pedro de la Barca 672
 Calmet 270
 Camus, Pierre 554
 Candell Viktor 359
 Caraffa 293
 Caragiale, Jon Luca 653
 Carco, Francis 600—601
 Carnot 420
 Carpenter, Edwart 675
 Carrière 600
 Casmanus, Otto 368
 Cato, Marcus Porcius 299
 Cavaignac 284
 Cavallier József 399
 Cenner Mihály 236
 Cervantes, Miguel de Saavedra 546—547, 672
 Cézanne, Paul 45, 52—53, 305
 Chagall, Max 538
 Chalupka, Ján 632
 Chamberlain, H. St. 708, 710—711
 Chancerel, Léon 253
 Charmatz, Richard 152
 Chaucer, Geoffrey 44
 Cherhay Gáspár 607
 Chiper 287
 Cholnoky László 314, 552
 Cholnoky Viktor 118, 303, 310, 354, 547, 549, 552, 709
 Chudy, Joseph 258
 Cicero, Marcus Tullius 533
 Cirill 629
 Claudel, Paul Louis Charles 641
 Cocteau, Jean 653
 Comenius, Ján Amos 240, 401, 529, 648, 769—770
 Comte, Auguste 702, 705, 707, 711—712
 Constable 45
 Corneille, Pierre 229, 595
 Coster, Charles de 618
 Cournot 705, 712
 Courtin 270
 Cranach, Lucas 106—107
 Crosnensis Ruthenus, Paulus 385—386
 Curtius, Ernst Robert 710
 Cushing, G. F. 271, 646
 Cytowska, Maria 385—386
 Czabán Izsák 252
 Czakó Miklós 607
 Czakó Zsigmond 739
 Czaprav Tamás 608
 Czeglédi Imre 389
 Czeglédi Károly 464

- Czeplédy Sándor 396
 Czibor István 674
 Czibor János 439
 Czigány Dezső 51
 Czine Mihály 59, 265, 268, 272, 379, 398—399, 404, 537, 541—542, 652—653, 772, 775—776, 779
 Czirnák Boldizsár 608
 Czóbel Ernő 276
 Czuczor Gergely 260
 Czudor Péter 117
 Czunya 519
 Czvittinger Dávid 56, 477—478, 649
 631, 647—649, 652
 Csabai Tibor 649
 Csabanovec Tamás 608
 Csák Borbála 372
 Csáky István 290
 Csáky Mihály 288
 Csanád Béla 266, 399
 Csanádi Imre 647
 F. Csanak Dóra 537—538, 544
 Csanda Sándor 265, 369, 391—392, 531, 630—
 Csánki Dezső 467—468, 470, 474—475
 Csányi László 223—225, 423—430, 741
 Čapek, Karel 402
 Csapláros István 254, 530, 544
 Čaplovič, Ján 392
 Csapó 597
 Csapodi Csaba 260, 262, 395, 647, 649
 Csapy Ferenc 731
 Csapy Kristóf 732—733
 Császár Edit, Mályuszné 236, 253—254, 625, 778
 Császár Elemér 29, 33, 417, 480
 Császtvai István 652
 Csáth Géza 312, 316, 399, 547, 551—552
 Csathó Kálmán 118
 Csatkai Endre 264, 396, 398, 646—647, 649—650
 Csató Ignác 349
 Csató Pál 65
 Csécsi János 239
 Csehi Gyula 652
 Csehov, Anton Pavlovics 613, 617—618, 641
 Csekey István 568
 Csemicki Tamás 608
 Csengery Antal 157, 162, 169, 338, 491, 621
 Csengery Imre 285, 621
 Csepí József 398
 Cserei Mihály 293, 301, 548
 Cserépfalvi Imre 209—210, 214
 Cserepnin 658
 Cseres Tibor 400, 652
 Csergheő Géza 21—25
 Csergő Hugó 304, 306
 Cserkezisvili 675
 Cserna Károly 498
 Csernák György 608
 Csernátóni Gyula 423
 Csernátóni Lajos 341
 Csernisevskij, Nyikoláj Gavrilovics 39
 Csikai László 575
 Csiky Gergely 188—189
 Csillag István 119, 652
 Csiztovics, Ilarion Alekszejevics 720—722
 Csizmadia Ferenc 573
 Csizmadia Sándor 171—173, 178, 183, 204, 354, 773
 Csizy János 72
 Csók István 51
 Csóka J. Lajos 647
 Csokonai Vitéz Mihály 46, 51, 80, 117—118, 124, 144, 258, 265, 393—395, 405, 408, 410—419, 515, 531, 535, 548, 563, 587, 614—615, 632, 649—650, 689, 730
 Csomasz Tóth Kálmán 266
 Csongor Győző 119
 Csongor Rózsa 646
 Csont Péter 357
 Csontos János 768
 Csontváry Kosztka Tivadar 51, 53—54
 Csoór Lajos 569
 Csoóri Sándor 653
 Csorba Ilona 622
 Csorba Zoltán 264
 Csörföldy Lajos 27
 Črnko, Ferenc 529
 Csujk Mathos 608
 Csuka Zoltán 530—531
 Csukás István 391—392, 652—655
 Csupor Zoltán Mihály 396
 Daix P. 649
 Dalmady Győző 491
 Dalos László 119
 Dalovecz Dzur 608
 Dani János 595
 Dániel István 230
 Dánielisz Endre 336—338
 Dankó Imre 647
 Dante, Alighieri 3, 412, 520
 Dányádi János 768
 Darányi Ignác 59
 Darmay Viktor 124
 Darvas Gábor 200
 Darvas József 118, 206, 215—217, 265, 398, 545, 553, 567—569, 575, 652
 Darwin 710
 Dasypodius Theophilus 333
 Daudet, Alfonz 550
 Daumier 45
 Dávid Ferenc 333—334, 532
 Davis Jr. 705
 Dayka Gábor 148, 402, 407—408, 410, 416—417, 419, 649
 Deák Endre 506
 Deák Farkas 593
 Deák Ferenc 153, 340, 437, 547, 622
 Deák Gábor 264
 Deák Ignác 723
 Deák Máté 222
 Deák Tamás 646
 Debnar András 608
 Debnar Vajcko 608

- Pivko Balázs 608
 Pivko Maczko 608
 Pivko Mihály 608
 Planche, Gustav 491, 751
 Platón 299
 Plinius Secundus 531
 Plotinos 721
 Podjebrád György 126—127, 137
 M. Pogány Béla 217
 Pogány József 124, 171—175, 177, 183—184, 652, 761, 773
 Pogány Ö. Gábor 397
 Pogány Péter 262—263, 397, 400
 Poggio Braccolini, Francesco 546
 Pogrányi Erzsébet 527
 Poienaru, Titus 688
 Pokoly József 288
 Polgár Lajos 62
 Poljka Anna 609
 Poll Sándor 204
 Polomkai János 57
 Poltári Soós János 605—607
 Polyk Barnabás 607
 Pomogáts Béla 654
 Pompéry János 639
 Pongrácz Zsuzsa 119
 Ponican, J. R. 391
 Popov, Nyil Alexandrovics 186
 Pór Anna 392, 650
 Pór Bertalan 51—52
 Pór Tibor 74, 80
 Porché, François 600—601
 Porsnyev 657
 Portal 656—657
 Porubsky György 603
 Porubszky Gergely 608
 Porumbacu, V. 653
 Porzolt István 506
 Pósházi János 252, 638
 Possonyi László 266, 400
 Posta Béla 119
 Poszler György 654
 Poszpelov, G. N. 779
 Potiémkine, V. 152
 Póth István 59—60, 188—189, 262, 531, 651
 Pothurnyay Károly 606—607
 Potter, Melchior 339
 Pouget 270
 Poupe, Edmond 112
 Pouthas, Charles 152
 Pozsgay Gáspár 602, 605, 610, 647
 Pölöskei Ferenc 572
 Prágay András 770
 Pražák, Richard 531
 Prépostváry Zsigmond 290
 Priskos 468
 Prohászka Ottokár 700
 Prokopp Gyula 648
 Prónay László 628
 Propper 516
 Proudhon, Pierre-Joseph 675, 713
 Proust, Marcel 311, 493, 547, 729
 Pruzsinszky Miklós 606—607
 Pukánszky Béla 147
 Pukánszky Kádár Jolán 253, 258
 Pulszky Ferenc 67, 155, 165, 260, 651
 Puskin, Alekszandr 273
 Pusztai Ferenc 259
 Pusztai Gyula 651
 Pusztai István 647—648
 Pusztai József 654
 Pythagoras 299
 Rába György 268—269, 400, 541, 544
 Rabutin, Bussi R. Johann 301
 Racine, Pierre 229
 Rácz András 575
 Rácz Demjén 610
 Rácz Sámuel 596—598
 Ráday Gedeon 140—142, 148, 230, 238, 281, 534, 650
 Ráday Pál 238—240
 Radetzky 151
 Radnótfáy 493
 Radnóti Miklós 200, 215, 217, 266, 396, 399, 524, 541, 553, 651—652, 654—655, 729—730, 772
 Radó Antal 95, 774
 Radó Polykár 768
 Radocsay Dénes 648
 Radvánszky Béla 387, 477
 Radvánszky János 293
 Raffy Ádám 648
 Rajcsányi 593
 Rajk László 200, 539
 Rájnis József 143—154, 230
 II. Rákóczi Ferenc 52, 57, 238—240, 264, 266, 269—270, 293, 347, 477, 489, 559—560, 570, 632
 I. Rákóczi György 289, 477
 II. Rákóczi György 240, 292—293
 Rákóczi Zsigmond 362, 365
 Rákos Péter 531
 Rákosi Jenő 171, 535, 588—589, 600, 757
 Rákosi Mátyás 662—663
 Rákosi Sándor 206
 Rakovszky János 605—607
 Ramek, Rudolf 663, 666
 Ramus, Pierre 674—676
 Rangoni Gábor 287
 Ranke, Leopold 521—522
 Ránki György 272, 544
 Rapcsányi László 648
 Ráth György 477
 Ráth Mór 72
 Ráth-Végh István 263
 Rátz Kálmán 208
 Ravasz János 397, 647
 Rázus György 608
 Rázus János 608
 Rázus Martin 630
 Rebel, Hans 107
 Redő Éva 204
 Reed, John 359
 Regós Miklós 266
 Rehák 254

- Reichard Piroska 653
 Reinhardt, Max 641, 643
 Reininger, Robert 671
 Reizner János 289
 Rejtő István 48, 119, 261, 395, 646, 651, 654
 Remen György 608
 Remenyik Zsigmond 200, 242—243, 654
 Renan, Ernest 584, 586, 672, 703, 707—709
 Rennauer Fülöp 398
 Renner, Karl 674
 Renouvin, Pierre 152
 Rétheli Prikkel Lajos 21—22, 24—25
 Réti István 48, 50
 Réti László 650
 Rényi Péter 399
 Reseta János 252
 Révai József 180—183, 192, 194, 196, 198—199, 201, 203, 205—206, 212, 217, 263, 370, 384, 537, 569, 628, 651, 654, 676, 770, 774
 Révai Miklós 142, 230, 540, 773
 Révai Péter 289
 Révay József 654
 Révész Béla 96, 98, 172—174, 309, 551, 613—614, 616, 758
 Révész György 403
 Révész Imre 110—111, 261, 276, 395, 397, 491, 648
 Reviczky 231
 Reviczky Gyula 47, 97, 380, 396, 436, 549, 589, 650—651
 Reychman, Jan 254, 648
 Réz Andor 182
 Réz Pál 398
 Rezik János 57
 Rhédei Mihályné 185
 Ribar Iván 609
 Richelieu, Armand 270
 Richter, Elise 672
 Richter, Ludwig 478
 Rideg Sándor 265, 554, 644
 Riedl Frigyes 41, 400, 520—521, 581, 585, 588, 702, 730, 774
 Riedl Szende 401
 Rienzi Mária 432
 Rigó János 732
 Rigó László 112—113, 659, 751—756
 Rilke, Rainer Maria 45, 117, 123, 311, 634
 Rimay János 239, 362, 387, 477, 526—527, 606, 647, 730, 770
 Rimbaud, Arthur 89, 304
 Rippl-Rónai József 49, 51, 100, 393, 634—635
 Ritoók Emma 355
 Róbert Zsófia 727—729
 Roboz Imre 759
 Roboz István 491
 Rochlitz Kálmán 62
 Rogerius 452
 Róheim Géza 206
 Rolland, Romain 241, 627, 672, 708, 712, 714
 Román János 360
 Romanov György 609
 Romaszkan Alice 505
 Rónay György 266, 311, 385, 399—400, 431, 444, 493, 646, 648, 650—651, 653—654
 Rónay László 119
 Rosenbaum, Karol 403, 631, 779
 Rosenberg 708, 711
 Rosetti, Dante Gabriel 304
 Rosszijanov, Oleg 654
 Rotarides Mihály 57
 Rottenbiller Lipót 281
 Rousseau, Jean-Jacques 112, 406, 544, 712, 716
 Rousselot, J. 653
 Rozgonyi János 63—64
 Rozvány Erzsébet 395
 Rozvány György 363, 365
 Rozványiné Tombor Ilona 264
 Rózsa Ferenc 201
 Rózsa György 262, 398, 644
 Rózsa Zoltán 288
 Rozsnyai Dávid 239
 Rődi Cseh István 647
 Rubin László 614, 617—618
 Rubinyi Mózes 396, 773—774
 Rudas Ervin 208
 Rudnyay Gyula 635
 Rudnyánszky Gyula 190
 Rudolf király 648, 736
 Rumani János 609
 Rupprecht Márk 603—605
 Rusznyák Mihály 608
 Ruttkay László 648
 Ruzsiczky Éva 261, 264—265, 396
 Sachs von Harteneck 301
 Sáfár Eszter 497
 Sáfrán Györgyi 255, 261, 395
 Saint-Just, Louis-Léon de 275
 Sainte-Beuve, Charles 74
 Saitos Gyula 323
 Sajnovics János 396
 Salamon comes 475
 Salamon m. király 108—109
 Salamon Ernő 652—653
 Salamon Ferenc 1, 9, 584, 587, 751—756
 Salkovics Zsuzsanna 22, 24—25
 Sallai Imre 201—202, 745
 Sallay 31
 Sallay Marianne 264
 Salyámossy Miklós 654, 778
 Salzmann 56
 Sámson Edgár 648
 Sandius 328
 I. Sándor cár 722
 Sándor István 263, 396, 649
 Sándor József 722—725
 Sándor Kálmán 553
 Sándor Lipót 112
 Sándor Pál 192, 194—195, 197, 200, 203—204, 206—207, 212—215, 216, 650, 654, 667

- Sané 229
 Sánta Ferenc 555
 Sára Péter 115—116, 393, 654
 Sardou, Victorien 189
 Sargina, Ludmilla 123
 Sarkadi Imre 399—400, 403, 543—544, 555, 651
 Sárkány Oszkár 353—354
 Sárközy György 568, 575
 Sarló Sándor 73
 Sárlos Márton 399
 Sárloska Ernő 395
 Sárosi Gyula 63, 266, 422, 428
 Sárosi Márton 362
 Sárvári Anna 760
 Sas Andor 401—402
 Sassy Árpád 264, 399
 Saussure, Horace Benedict 147
 Savol Scuko 608
 Savonarola, Girolamo 270
 Savoyai Eugen 56, 163
 Sbarcea, G. 654
 Scharff, A. 152
 Scheiber Sándor 55, 191, 263, 338, 392, 651, 654
 Schiller, Friedrich 205, 416, 625
 Schlegel, Friedrich 649, 751
 Schlick, Moritz 671
 Schmidt, Julian 751
 Schneider Jakab 62
 Schopenhauer, Arthur 115, 588, 697, 778
 Schönerer 190
 Schönherz Zoltán 217
 Schönstein Sándor 196, 203, 208, 217
 Schöpfung Aladár 173, 175, 177, 182, 306, 310, 536, 551—552, 652, 700, 761
 Schram Ferenc 650
 Schramm, Gottfried 648
 Schulek Tibor 239
 Schullerus, Adolf 688
 Schvarcz Gyula 387
 Schwartz Ferenc 345, 347, 353
 Schwarzenberg, Adolf 151
 Schwarzenberg Ernő 335
 Schwarzenberg Félix 151—152, 154, 161—163
 Schweinitzer 206
 Scribe, Eugène 189, 623, 755
 Sebes György 208
 Sebes Pál 214
 Sebestyén Gyula 59, 447, 455
 Sebők Zsigmond 774
 Sedlicska Péter 609
 Seemus Gusztáv 27
 Sehy 253
 Seitz Leó 664
 Séllyei István 67
 Sellyei József 392, 553, 568
 Sennyey Vera 217
 Sepsi Csombor Máté 289
 Serédy Gáspár 735
 Seres József 272
 Seroszewski, Andrzej 529
 Sértő Kálmán 571
 Sexty András 731
 Shakespeare, William 3, 7—8, 16, 29, 41, 85, 273, 311, 381, 412, 492, 509, 547, 729
 Shaw, Bernard 355, 641
 Sienkiewicz, Henrik 95
 Sigonius 262
 Sigray, Jakab 628
 Sik Csaba 399
 Sik István 119
 Sik Sándor 266, 400, 700, 730
 Siklós János 119
 Simándi Béla 119
 Simándy Pál 398, 571—572, 575—578
 Simkovics Gyula 398
 Simon deák 288
 Simon Gyula 647
 Simon István 266, 653—654
 Simon István 119
 Simon Zoltán 654
 B. Simond Renée 396
 Simonovecz Mihály 608
 Simonyi Zsigmond 774
 Sinai Miklós 395, 397, 648
 Sinclair, Upton 613—614, 616, 618
 Singrenier 106—107
 Sinka Erzsébet 539, 643—644, 659
 Sinka István 567—568, 571
 Sinkó Ervin 627—629, 650, 654, 779
 Sinkó Éva 119
 Sinkó Ferenc 266
 Sinkó Menyhért 608
 Sinkó Mihály 608
 Sinkovics István 164, 166
 Sipka Sándor 651
 Sipos István 779
 Sirmer Pál 608
 Sivirsky, Antal 522—525
 Skolnikov Péter 609
 Skolnikova Liszbeth 609
 Skomikovez János 608
 Sladkovic 631
 Slahar Jakab 607
 Slahar Mihály 607—608
 Sleha János 609
 Slezaczka Magdalena 609
 Sloan, P. 646
 Smidt Lajos 399
 Smigmatopoeus Basilius 367
 Smodits Zoltán 105
 Smrek, Ján 392, 630, 653
 Sobolewski, Jan 654
 Sofranko Gáspár 609
 Sollner József 195, 197, 207—208
 Solohov, Mihail 123, 552, 613
 Solón 299
 Solt Andor 409, 540
 J. Soltész Katalin 396
 Soltész Zoltánné 105—107, 396, 636, 648
 Sólyom Jenő 55—58, 648, 650
 Sombor 567—568
 Somló Bódog 715
 Somlyó György 40, 653—654

- Somlyó Zoltán 652
 Sommer János 333, 648
 Somogyi Anna 654
 Somogyi Béla 172
 Somogyi Éva 232—235
 Somogyi József 530
 Somogyi Sándor 619—621, 651
 Sonkoly István 393
 Sontag, R. J. 152
 Soós András 732—733, 735, 737
 Soós Gyula 264
 Soós János I. Poltári Soós János
 Soós Miklós 399
 Sophoklész 230
 Sorel, Georges 712—714
 Sós György 400
 Sömjén Péter 119
 Sóni Pál 654
 Sötér István 1—19, 29, 114—115, 121—122,
 153—154, 157, 166, 255—256, 275—276,
 406—407, 544, 549, 554, 646, 651, 654,
 775, 779
 Spalla Giovanni Giuseppe 559
 Spanovecz Sinko 608
 Spencer, Herbert 705
 Spener 56
 Spili György 608
 Spinoza, Benedictus 721
 Spira György 279, 397
 Spitzer, Juraj 779
 Spriewald, Ingeborg 404
 Staël Mme de 586
 Stahel-Számvald Gyula 649
 Stankovics Prekop 608
 Starsil Ábrahám 608
 Staud Géza 236, 253—254, 257—258, 640
 Stegmann, 656
 Stein, Werner 646
 Steiner, Gerhard 777, 779
 Steinitz, Wolfgang 404, 777
 Stendhal, Henry Beyle 15, 112, 775
 Stevkovics Brichko 608
 Stirner 675
 Stoll Béla 267, 360—364, 371, 397, 404, 525,
 544, 648, 766—768
 Storm, Theodor 509, 549
 Strache 750
 Straka, Anton 530
 Strausz 584
 Strindberg, August 643
 Stromfeld Aurél 198
 Strutius, Johannes 106
 Stubenberg József 27
 Studenikovac János 608
 Stumpf 671
 Štúr, Ludovít' 631
 Suchodolski 658
 Sucz György 608
 Suitander Lőrinc 607
 Surányi Bálint 397, 648
 Surányi Miklós 654
 Surbei János 608
 Suren Melith 608
 Surmok Mihály 608
 Suter 331
 Suttor András 608
 Suttor Miklós 608
 Sükkei Károly 279, 283, 753—754
 Sükösd Mihály 266
 Svábol Mihály István 607
 Svec Gáspár 609
 Svehla János 62
 Swabol János 607
 Swift, Jonathan 546
 Sylvester János 106, 230, 262, 384, 399—400,
 647—648
 Szabad György 265, 544
 Szabados Sándor 217
 Szabó Ambrus 608
 Szabatkai Mihály 720
 H. Szabó Béla 648
 Szabó Dénes 470
 Szabó Dezső 53, 72—86, 176, 385, 395, 398,
 523—524, 544, 652, 701—717, 730
 Szabó Endre 262
 Szabó Ervin 171, 177—180, 183, 676
 Szabó Ferenc 742, 746
 Szabó Flóris 334—336
 Szabó Gergely 607
 Szabó Géza 266, 368
 Szabó György 256—257, 265, 369, 382—
 384, 399, 404, 538, 646, 652, 654, 779
 Szabó István 650
 Szabó István 555
 Szabó István 607
 Szabó Jakab 608
 Szabó József 387
 G. Szabó Kálmán 499
 Szabó Károly 338, 647—648
 Szabó Károly Sándor 58
 Szabó Kata 77
 Cs. Szabó László 654
 Sz. Szabó László 646
 Z. Szabó László 654
 Szabó László 242
 Szabó Lőrinc 117, 264, 381, 398, 492—509,
 524, 614, 625, 654
 G. Szabó Lőrinc 496
 Szabó Magda 266, 399, 653
 Szabó Márton 222
 Szabó Máté 607
 Szabó Mihály 607
 G. Szabó Mihály 494—499
 G. Szabó Mihályné 495, 501
 Szabó Pál 118, 403, 554, 567—568, 570—
 571, 576
 Szabó Péter 734—735, 737
 G. Szabó Szabolcs 494, 497—499
 Szabó T. Attila 261, 396, 648
 Szabó Zoltán 261, 568, 573, 646, 650
 Szabolcsi Bence 247, 258, 395, 766—767
 Szabolcsi Gábor 119, 654
 Szabolcsi Miklós 122—123, 192, 194, 268,
 271—272, 323, 369—370, 393, 403—404,
 541, 543—544, 636, 646, 652, 654, 662,

- 759, 761, 777—780
 Szabolcska Mihály 589, 625
 Szacs vay Sándor 142, 405
 Szádeczky Béla 387
 Szádeczky Lajos 294, 296, 300—301, 360—
 363, 387, 593
 Szakács Péter 608
 Szakál Lajos 622
 Szakasits Árpád 183, 614, 618, 676
 Szakonyi Károly 554—555
 Z. Szalai Sándor 536
 Szalárdi János 548, 768
 Szalatnai Rezső 25, 102—105, 392, 401—402,
 530—531, 599, 654
 Szalay József 72—74, 373, 391
 Szalay Károly 243—246, 265, 617, 654
 Szalay László 186, 489—490, 492, 620, 643
 Szalkay Antal 253—254, 258
 Szamoljov, D. 653
 Szamosközi R. Sándor 367—368
 Szamosközy István 289, 360—362
 Szamotsi István 24
 Szántó András 734
 Szántó Ferenc 117
 Szántó Judit 193—194, 197—198, 208—209,
 211—212, 215, 237, 392, 654, 747
 Szántó Piroška 206
 Szántó Zoltán 215—217
 Szapolyai Imre 718—720
 Szarvas Gábor 774
 Szász Endre 370
 Szász János 299—301
 Szász Károly 61, 69, 753
 Szathmári Ábris 58
 Szathmári István 384, 396, 646, 650
 Szathmári Király Adám 269
 Szathmáry Király Pál 68
 P. Szatmáry Károly 548
 Szatsvay Sándor 596
 Szauder József 111—113, 119, 121, 140, 143,
 146, 268, 402, 405—421, 625—626, 636,
 646, 649—650, 654, 777
 Szávay Gyula 283
 Seberényi Lajos 481—482
 Széchenyi Ferenc 560, 596—597, 628
 Széchenyi György 239
 Széchenyi István 149—170, 231, 260—261,
 263—265, 285, 340, 387, 397—399, 517,
 529, 560, 570, 587, 620
 Széchenyi Pál 239
 Széchy Károly 591, 725—727
 Széchy Tamás 612
 Szecsey Terézia 228
 Szecsődy János 187—188
 Szegedi Lőrinc 230
 Szeghalmi Elemér 266, 400, 654
 Székely György 236, 397, 399, 532—533,
 637—638, 640, 657
 Székely György 265
 Székely István 126, 230
 Székely János 646, 648
 Székely Lajos 119
 Székelyhidi Ágoston 654
 Szekeres László 119, 389—390, 513, 517
 519
 Szekfü Gyula 147, 158, 160, 169, 263, 361—
 363, 366, 517, 765
 Szekrényesi Lajos 398
 Széles Klára 317—327
 Szelestey László 71, 492, 619, 621
 Szeli István 651
 Szelindek 300
 Széll Jenő 206
 Széll Kálmán 190
 Szellier Maczko 609
 Szélpál Árpád 180—181, 183
 Szemere Bertalan 276, 336, 338, 340—341,
 649
 Szemere István 63—64
 Szemere Miklós 64, 273, 621, 739—740
 Szemere Pál 140, 396
 D. Szemző Piroška 264
 Szenczi Molnár Albert 261, 361—362,
 365—366, 527, 647, 777
 Szenczy Imre 67
 Szende Pál 176
 Szendrey Júlia 285, 649
 V. Szendrey Júlia 650
 Szenes András 535
 Szennacherib 678
 Szenteleky Kornél 530
 Szentesi Miklós 659
 Szentiváni Mihály 620
 Szent-Iványi Béla 386, 477—478, 778
 Szentiványi Imre 58
 Szentiványi János 607
 Szentiványi Márton 638
 Szentiványi Mihály 603—606, 609
 Szentjóni Szabó László 410, 412, 416, 649
 Szentpáli Ferenc 287, 292—302
 Szentpétery Imre 446, 468—470, 475
 Szentpétery Sándor 494, 498—499
 Szép Ernő 342—343, 345, 347—349, 353,
 640, 644, 654
 Szepessy Ferenc 740
 Szepessy Pál 292—293
 Szepsi Csombor Márton 377
 Szerb Antal 114—116, 256—257, 264, 304,
 385, 520, 526, 547, 652, 654
 Szerb Antalné 123, 257, 659
 Szerdahelyi Mihály 363
 Szerémi György 637—638
 Szigeti József 158, 399, 646
 Szigeti József 648
 Szigeti József 188
 Szigligeti Ede 188, 265, 393
 Szi J Béla 398
 Szi J Rezső 654
 Sziklay László 254, 265, 392, 531, 629—632,
 648, 654, 777, 779
 Szikora Péter 608
 Szilády Áron 292, 718
 Szilágyi Ferenc 262, 265
 Szilágyi Géza 439
 Szilágyi János 612—618, 655
 Szilágyi Loránd 470

- Szilágyi Mihály 127, 131
 Szilágyi Sámuel 144, 148
 Szilágyi Sándor 360, 362—363, 767—768
 Szilágyi Tönkő Márton 638
 Szilágyi Virgil 486—487
 Szili József 123, 646
 Szini Gyula 176—177, 303—316, 443, 545
 Szini Károly 303, 726—727
 Szinnyi József 144, 305, 335, 353, 367, 479, 519, 543
 Sziny Sámuel 303
 Szinnyi Merse Pál 46—47, 50, 316
 Szirmai Rezső 617—618
 Szirmay Antal 628
 Szirmay György 58
 Szirmay Miklós 57—58
 Szirmay Sándor 58—59
 Szkalos Emil 57
 Szkhárosi Horvát András 136, 288
 Szlemics Pál 387
 Szluka András 609
 Szoboky János 607
 Szokolay István 399
 Szokoly János 607
 Szokratesz 544
 Szolzenyicin 777
 Szomaházy István 550
 Szomory Dezső 353, 383, 539
 Szontagh Pál 621
 Szöllősi Rózsa 485
 Szőlősi Zsuzsanna 527
 Szőnyi István 635
 Szperanskij 721—722
 Sztálin, Joszif Visszárionovics 675, 774
 Sztárai Máté 288
 Sztaray Zoltán 653
 Sztrug, Andrej 617
 Szuffa István 609
 Szunyogh Gáspár 591
 Szunyogh Gyula 591
 Szuper Károly 482
 Szűcs Gergely 655
 Szűcs István 398
 Szvorényi József 384—385
 Tabák András 265
 Tablic, Bohuslav 630
 Tacitus, Publius Cornelius 69
 Taine, Hyppolit 183, 304, 521—522, 585—586, 588, 643, 702—705, 707—709
 Tairóv 641
 Tajovsky, Jozef Gregor 613, 616
 Takács Béla 650
 Takács Etel 261—262
 Takács Lajos 117
 Takács László 655
 Takács Mária 617
 Takács Tamás 608
 Takács Tibor 771
 Takáts Gyula 650
 Takáts Sándor 142
 Tálás Géza 263
 Talpassy Viktor 570—571
 Tamarin 359
 Tamás Aladár 194—195, 197—199, 201—202, 212, 216, 237, 263, 750
 Tamás Anna 395, 650
 Tamás Attila 370, 393, 641—642, 655
 Tamási Áron 242, 360, 525, 553—554
 Tanárky Gyula 259—260
 Táncsics Mihály 264, 284, 303—304, 340, 398, 401, 620, 777
 Tandler 664
 Tapié, Victor 270
 Tapolesányi Zsigmond 23—24
 Tar Lőrinc 528
 Tarde, Gabriel 705—706
 Tardy Lajos 228—232
 Tárkányi Béla 400
 Tarnai Andor 143, 540, 544, 638, 648
 Tarnóc Márton 392, 399, 646, 648
 Tasnádi Attila 113—114, 650
 Tasner Antal 149—150, 169
 Tasso, Torquato 2—4
 Tatay Sándor 399, 554
 Tátrai Andor 655
 Taurinus István 124, 272
 Taxner Ernő 648
 Téglás Ferenc 207
 Téglás J. Béla 288, 293
 Téglás Tivadar 513, 651
 Telegdi Miklós 107, 648
 Telegdy János 732
 Telegdy Mihály 734
 Telegdy Pál 732, 734—735
 Teleki Ádám 230, 595
 Teleki Domokos 191
 Teleki József 146, 387, 487, 628
 Teleki László 260, 281, 340, 620, 651
 Teleki Mihály 292—293, 295—299, 301, 593—594
 Teleki Pál 574, 576, 578—579
 Teleki Sándor 263, 284, 423, 620, 651
 Temesvári János 396
 Temesvári Pelbárt 262
 Terentius Afer, Publius 386
 Tersánszky Józsi Jenő 54, 525, 553, 639—640, 644
 Teslér László 29
 Tettamanti Béla 317, 667, 673
 Deutsch G. D. 333
 Tezla, Adalbert 779
 Thackeray, William Makepeace 549, 753, 775
 Thallóczy Lajos 650
 Thaly Kálmán 289, 291—292, 387, 477, 490, 592, 594, 650
 Tharaud, Jerome 709, 712
 Thavonat 293
 Therenik Gergely 608
 Thomas Ernő 500—501, 506, 509
 Thomas Ernőné 502, 505, 508—509
 Thomas Marian 500, 502—503, 505—506, 508—509
 Thomko Mihály 608
 Thorma János 47—48, 50
 Thököly Imre 289, 292—293, 297

- Thököly István 593
 Thököly Sebestyén 527
 Thretius Kristóf 333
 Thuróczi János 124, 126, 129—130, 137, 139, 397
 Thury Etele 368
 Thury József 458, 462
 Thury Zoltán 47—48, 550, 553, 555, 650
 Thurzó 365
 Thurzó György 477
 Thurzó Imre 477
 Tiborcz Zsigmond 655
 Tihanyi Lajos 51
 Tilkovszky Lóránd 265
 Tillier, Claude 684
 Timár Ilona 780
 Timár Lajosné 259
 Timár Szaniszló 651
 Sz. Tinn Mária 58—59
 Tinódi Sebestyén 266, 368, 526—529, 718—719, 766, 768
 Tinschmidt János 62
 Tisza István 102, 582, 585
 Tisza Kálmán 582, 585—586
 Tiszay Andor 263
 Tóbiás Áron 256
 Tóbiás Dániel 63—64
 Tódor Margit 659
 Toeroe, F. 646
 Toldy Ferenc 67, 138, 261, 338, 368, 387—388, 487, 490, 529, 564, 582, 602, 621—622, 624, 752, 754, 774, 777—778
 Toldy István 582
 Toller, Ernst 237, 360
 Tolnai Gábor 239, 272, 294, 655
 Tolnai Lajos 47, 381, 521, 535—536, 549, 691
 Tolnay Antal 264
 Tolsztoj, Alekszej 241
 Tolsztoj, Lev 45, 381, 522, 549, 551, 613, 618, 729
 Tolvaj Bertalan 648
 Tolvaj Ferenc 239
 Toman 674
 Tomandl, Mihovil 189
 Tomka Antónia 63
 Tomka Lajos 63
 Tommaseo, N. 372
 Tompa József 119
 Tompa Józsefné Lovas Rózsa 119
 Tompa László 654—655
 Tompa Mihály 61—72, 260, 398—399, 487—488, 619—621, 623—624, 638, 651, 738—741
 Tordai Anyos 400
 Tordai György 389—390
 Tordai Zádor 648
 Tormási 337
 Tormay Cecil 177, 523
 Tornyai János 52—53, 635
 Toroczky Klára 595
 Toronyi Tamás 769
 Torotzkai Sigmondné 595
 Tótfalusi Kis Miklós 289, 647—648
 Tótfalusi István 400
 Tóth Árpád 73—74, 116—117, 175, 307, 310, 381, 392, 396, 398, 524, 640, 652, 654, 730, 761, 772
 Tóth Béla 47, 119, 344—345, 353
 Tóth Dezső 112, 123, 141—142, 144, 403—404, 510—511, 542—543, 646, 650, 652—653, 655
 Tóth Ede 188, 266
 Tóth Endréné 648
 Tóth Ferenc 63
 Tóth Gyula 536
 Tóth István 89, 648
 Tóth János 735
 Tóth Kálmán 345
 Tóth László 119
 Tóth Lőrinc 68
 Tóth Miklós 400
 Tóth Móric 740
 Tóth Rezső 684
 Tóth Sándor 369, 655
 Tóth Sarolta 648
 Tournoux, G. A. 600—601
 Tömörkény István 75, 393, 550, 555, 775
 H. Törő Györgyi 20, 219—228, 275, 389, 512, 598—599, 650, 659
 Török Gábor 251
 Török Gyula 312, 551—552
 Török István 57
 Török János 169, 187, 488
 Török Mihály 106
 Török Sophie 89, 92, 353—354
 Török Zoltán 73
 Törös Lőrinc 732
 Tragus 531
 Transylvanus Jacobus Lucius 106
 Trattner János Tamás 417, 420
 Trefort Ágoston 284, 639
 Trelek András 608
 Trencsényi-Waldapfel Imre 395, 655
 Trócsányi Zoltán 251, 265
 Trócsányi Zsolt 263, 397, 650
 Tsitseri Ferenc 291
 Tsutor János 650
 Tuba Károly 614, 617
 Turcsán Ballo 609
 Turczel Lajos 655, 779
 Turek Márton 609
 Turgenyev, Ivan 241, 549, 613, 618, 722
 Turi Soma 64
 Turkovis Gergely 609
 Turner 45
 Turnovszky 211
 Turóczi-Trostler József 276, 366, 477, 526, 645—646, 655, 777
 Türi Jób 185
 Türljerg 332
 Tüskés Tibor 119, 399
 Tvardovszkij, Alekszandr 123
 Tyendrakov 776
 Uhl Antal 655
 Uhryn Tamás 606, 608

Uitz Béla 53
 Uj István 724
 Uj Péter 117
 Ujfalussy József 258
 Ujfalvi Katona Imre 527
 Ujházi Ede 441
 Ujházi Endre 62
 Ujhegyi Gyula 74
 Ujlaki Andor 400
 Ujszászi Péter 610
 Ujvári László 200
 Ujváry Zoltán 119, 264
 Ulászló 138
 Umnjakova, E. 655
 Ungnad Dávid 332, 604
 Ungnád Kristóf 732—734
 Unruh 672
 Ur György 79, 85—86
 Uray, G. 261
 Urbán Aladár 339—340, 342
 Urbán Ernő 554
 Urbanovich Lincho 608
 Urhegyi Emilia 531, 648
 Usakov 228
 Usik András 609
 Usik Márton 609
 Uvarov 722

Vachott Kornélia 622
 Vachott Sándor 63, 621, 625
 Vachott Sándorné 621
 Váci Mihály 653
 Váczy János 61, 140, 148
 Váczy Péter 446, 471—472
 Vadnai Károly 71, 491
 Vadros Tamás 607
 Vág Sándor 648
 Vágó Márta 674
 Vágvölgyi Tibor 528
 Vahot Imre 63, 65—67, 282
 Vaillant-Couturier 360
 Vajansky 631
 Vajda Emil 72
 Vajda György Mihály 121, 123, 236—238,
 268, 370, 404, 646, 777—778, 780
 Vajda János 47, 50, 264, 273, 280, 342, 491,
 522, 547, 614, 638, 650—651, 692, 774
 Vajda László 390—391, 402, 404, 655
 Vajda Miklós 655
 Vajthó László 111
 Valentinyi István 62
 Váli Béla 257
 Vámbéry Armin 774
 Vámbéry Rusztem 705
 Vámos Éva 384
 Vámos Gejza 630
 Vanczák János 614, 616
 Vándor Pál 204—205
 Vandrák András 62—63
 Van Haeften 270
 Váradi Erzsébet 655
 Váradi Gusztáv 491
 Várday Ferenc 731

Várday János 732, 738
 Várday Kata 731—738
 Várday Mihály 732, 738
 Várday Miklósné Losonczy Dorka 732
 Varga Bálint 608
 Varga Béla 569—570
 Varga Boldizsár 608
 Varga Ferenc 607
 Varga Imre 287—302, 649
 Varga János 397
 Varga József 87—89, 95—100, 288, 370,
 625—626, 655, 729, 780
 Varga József 359
 Varga Katalin 461
 Varga Márton 608
 Varga Rózsa 390—391, 566—580, 655
 Varga Zoltánné 394
 Vargha Balázs 266, 395, 485, 625—626, 650
 Vargha Gyula 59, 177
 Vargha Kálmán 122, 303—316, 378—382,
 400, 537, 655, 658—659, 760—764, 771
 Vargyas Lajos 247—248, 263—264, 397, 649
 Vári Sándor 747
 Varjas Béla 122, 125, 128, 132, 138—139,
 267, 388, 399, 540, 544, 592, 637—638,
 649, 657, 725
 Varjas János 147
 R. Várkonyi Ágnes 397, 650
 Várkonyi Nagy Béla 119
 Várkonyi Nándor 274
 Várnai Dániel 614, 616—617
 Várnai Zseni 183, 204, 360, 612, 614—618
 Vas Gereben 264
 Vas István 266
 Vas Zoltán 662—663
 Vaskó László 649
 Vasvári Pál 279—280, 283, 340, 620, 651
 Vaszary Gábor 524
 Vaszary János 49
 Vászoly Erik 538
 Vata 109
 Váth János 653
 Vay Péter 734, 737
 Vayerné Zibolen Ágnes 393, 650—651
 Vázsonyi Vilmos 441
 Vécsey 220—221, 226—228, 629
 Lope de Vega 672
 Végh Ferenc 525—528, 649
 Végh Gusztáv 306
 Végh György 116—117, 266, 311
 Végh József 651
 Vehe 331
 Velik Márton 609
 Vendégi József 65
 Vér György 73—74, 80
 Vér Judit 296, 299
 Vér Mátyás 176
 Verancsics Antal 637
 Verancsics Faustus 262, 396
 Verbőczy István 27, 215, 301, 516, 643
 Veres Péter 118, 215, 217, 261, 265, 553—
 555, 567—569, 653, 760
 Veres Tamás 607

- Veress Endre 361
 Veress József 646
 Verga, Giovanni 612
 Vergilius Maro, Publius 144, 229
 Verhaeren, Émile 654
 Vernage 270
 Verseghi György 655
 Verseghy Ferenc 230, 258, 384, 412, 419, 540, 596, 773–774
 Vershofen, Wilhelm 617
 Vértés György 192–218, 655
 Vértés Ilona 650
 Vértés O. András 262, 649
 Vértesi Arnold 266, 519
 Vértesy Jenő 38, 385
 Vértesy Miklós 263
 Verlaine, Paul 172, 304, 600–601, 634
 Vészi Endre 399, 615
 Vezér Erzsébet 123, 240–241, 431–445, 655, 770–771
 Vianu, T. 651
 Vidacs János 340
 Vielliard, Jeanne 270
 Villám 227
 Villon, François 355, 509, 524
 Vilmányi Libécz Mihály 230
 Vilt Tibor 198
 Vincze Sándor 172
 Viola László 207
 Virág Benedek 230, 416, 529, 564
 Virágh Ferenc 768–769
 Virágh Rózsa 470
 Virka Istvánné 609
 Viszkovátov, Pável Alekszandrovics 722
 Viszota Gyula 158, 164
 Vita Zsigmond 185–186, 646, 649–650
 Vitályos László 98
 Vitéz János 131–132, 138
 Vitkovics Mihály 262, 529–530
 Vitterboi Gottfried 465, 476
 Vizkelety András 239, 777
 Vladimir nagyherceg 241
 Vlczko Kristóf 608
 Voelker, Elisabeth 478
 Voigt Vilmos 646
 Voise 658
 Voisine, Jacques 544
 Vojcsko Gergely 609
 Vojtech Marko 391
 Volko Balázs 608
 Voltaire 144, 229–231, 270, 438, 546, 560, 612–613, 616, 618, 672
 Voltay Gézané 90
 Voslier Péter 609
 Vörös Antal 252
 Vörös Károly 397
 Vörös Mihály 646, 768
 Vörösmarty Mihály 29–43, 46, 85, 112–113, 250, 260–262, 273, 336, 398, 401–402, 515–516, 547–549, 553, 578, 615, 623–624, 649–650, 730, 780
 Vujicsics D. Sztoján 262, 531
 Vukovics 260
 ifj. Waandza Mihály 418
 Wacha Imre 326
 Wagner Bálint 106
 Wagner, Richard 4, 6
 Waisbecker Ede 335
 Waldapfel József 112, 118, 145, 382, 394, 406–409, 531, 646, 652–653, 778
 Walkó György 777
 Walter, Gérard 282
 Walther, Viktor 614, 618
 Wass Albert 242
 Wasserhofer 672
 Weber Antal 122, 272, 403, 409, 646–647, 651, 655, 776–777
 Weber, Veit 112
 Wedekind, Frank 643
 Weil Emil 203
 Weiler Ernő 674
 Weiner Leó 53
 Weisskopf, F. C. 359
 Weiszberger 347
 Wellington herceg 231
 Wells, H. G. 617–618 631
 Weltner, Alfons 396
 Weltner Jakab 172, 184
 Wenczel Gusztáv 467–468
 Weöres Sándor 524
 Werner, Joachim 771
 Werner Sombart 304
 Wesselényi Miklós 149, 158, 263, 297, 397, 444, 559–560, 592–594, 622, 643, 649–650
 Weszprémi István 368, 647
 Wettstein, R. 670
 Whitman, Walt 326
 Wiczen Menyhért 608
 Wieland, Christoph 112
 Wild, Karl 328, 331–334
 Wilde, Oscar 304, 307
 Wildner Ödön 282
 C. Wilhelm Gizella 644, 647
 Willmann, D. 671
 V. Windisch Éva 293, 649
 Windischgrätz, Alfred 154
 Winetou 730
 Winkle Rip van 616
 Winkler, Arnold 674
 Winter, Eduard 56
 Winterburger, Johann 386
 Wittmann Tibor 365
 Wittnyédy István 593
 Woermann 585
 Wojatsek, Charles 651
 Wolf 190
 Wolik Lőrinc 608
 Woolf, Virginia 493
 Wundt, Wilhelm 304, 586
 Wurzbach, Wolfgang 672
 Wzitki, Michael 112
 Ybl Miklós 606
 Yorick 415
 Young, Stark 140–141, 146

- Zabanius 301
 Záborsky, Jonás 632
 Zádor Anna 632, 634
 Zakar János 265
 Zakovecz Mihály 608
 Zalai Béla 354—355
 Zalka Máté 198, 359—360, 547, 555, 652
 Zámbery Zsuzsanna 25
 Zamojszki János 612
 Zangwill 438
 Závada, V. 653
 Závodszy Károly I. Széchy Károly
 Závodszy Levente 464
 Zelk Zoltán 653
 Zelkó Vilma 343
 M. Zemplén Jolán 638, 647
 Zempléni Árpád 774
 Zibolen Endre 397
 Zichy Antal 150, 163—164
 Zichy István 600
 Zichy Jenő 439
 Zilahi Kiss Géza 77
 Zilahy Károly 400, 650—651
 Zilahy Lajos 242—243, 525, 568, 571
 Zimándi István 266, 521
 Zlinszky Aladár 384—385
 Zlobin, Vaszilij Alekszejevics 722
 Zokoly Miklós 732—734, 737
 Zola, Emile 45—47, 96, 520, 550, 613, 616—
 618, 643, 704, 761, 775
 Zolnai Béla 30, 118, 261, 270, 325, 600—
 601, 647, 759
 Zoltán János 340
 Zólyomi Dávid 292
 Zórád Ernő 114
 Zöldhelyi Zsuzsa 262
 Zrinszky László 772
 Zrínyi Miklós 2—4, 14, 93, 123, 229—235,
 248, 252, 267, 293, 397, 526, 529, 534,
 559—562, 587, 591—593, 644, 647—648,
 657, 718—720
 Zrínyi Péter 593
 Zuthy Anna 735
 Zwethlik Márton 608
 Zsadányi Oszkár 119
 Zsámbokréthy János 632
 Zsarov 358
 Zsiday József 650
 Zsigmond m. király 127, 133—135, 137, 528
 Zsilinszky Gábor 572
 Zsoldos Jenő 276, 285, 392, 654
 Zsolt vezér 454
 Zsögön Zoltán 652

BUDA HALÁLA

Az eposz mint össznemzeti műfaj

A Világos utáni korszak gondolkodóinak romantika-ellenessége abban is megnyilvánul, hogy minél kevésbé akarnak a képzeletre hagyatkozni, s a regénytől éppúgy, mint a történetírástól vagy az eposztól: valóságot, hitelességet követelnek. A történelmi regény éppúgy forrásokra támaszkodik ekkoriban, mint a költői elbeszélés. A nemzeti jelleget ez a kor megbízható adatokból kívánja meríteni, az epikai cselekményben nem kedveli a véletlent, a meglepőt, a meghökkentőt. A motiváció rendszere okszerűekké és szükségszerűekké avatja az emberi cselekedeteket, — a cselekmény pedig a jellemek kölcsönhatásainak okozatiságából, szükségszerűségéből jön létre. A „nemzetinek” kategóriájába a Világos utáni korszak a „valóságosét” is belefoglalja; Salamon és Gyulai a regénytől a nemzeti típusok olyan hiteles és „megbízható” ábrázolását kéri számon, mint aminővel Arany eposzai szolgálnak. A pazarló képzelettel, de elégtelen motivációval, s vékony történelmi forrásanyaggal dolgozó Jókai iránt ezért mindvégig bizalmatlanok. A regény nemzeti jellegének egyik legfőbb kívánalmává válik a lélektani és jellemrajzi motiváció mint a *valóság*, a magyar valóságához kapcsolódás egyik biztosítéka. Gyulai, de még inkább Salamon, a fejlett, külföldi regényművészet eljárásait ily módon a magyar regény fejlődési körülményeivel s a nemzetiség iránti igényükkel is egyeztetve állítják példaként a hazai irodalom elé.

Salamon szerint „jellemfestés nélkül írni elbeszélő művet annyi, mint katonák nélkül akarni háborút folytatni” (*Beszélyek*); a lélektani realizmustól Salamon az utánzáson túlhaladást s a regényművészet nemzetivé áthasonítását várja. Mert szerinte csak így lehet eljutni az „általános emberihez”, melynek érvényesítése nélkül a nemzeti is csonka marad: „A költészetben leglényegesebb kellék a lélektani igazság és hűség; — a költői tehetség legcsalhatatlanabb jele az emberi lélek találó utánzása szóban és cselekedetben; a mű becsét azon lélektani igazság határozza el, mely alapjául szolgál, s azon részletek, melyek e lélektani igazság fejlesztései a megtestesített egyénekben” (uo.).

Mindez, természetszerűleg, érvényes az eposzra is, — sőt, Arany és Gyulai szerint ott még könnyebben meg is valósítható. A regény áthasonulatlanságáért, szerintük, kárpótol az eposzban már megvalósított nemzeti jelleg, — az átmeneti korszak amúgy is jogosulttá teszi az eposzt, ezért tehát Gyulai szerint szükség van az eposz egy nemzeti, modernizált változatára: „Azt akarom bizonyítani, hogy nálunk több fogékonyság van az eposzra, mint bárhol másutt, de hogy e fogékonyságot igénybe lehessen venni, epikusainknak nem lehet a régi úton járniok, sem akkor, ha a valódi eposzt akarják pótolni művészi úton, sem akkor, ha a romantikai eposz bármelyik nemében kísértik meg erejüket” (*Szépirodalmi szemle*). Gyulai — Arany nyomán — azt hirdette, hogy az eposznak elsősorban a nemzeti eszme ad létjogosultságot: „Hitte (ti. Arany), hogy korunk vezéreszméje, a nemzetiség, sokkal termékenyítőbb hatású az eposzra, mint bármely más műfajra.” (Arany-émlékbeszéd). Arany Hebbel-bírálatának eszméit elfogadva, Gyulai hisz az eposznak a regény *mellett* is fennálló időszerűségében: „Vajon a regény adhatja-e azt és úgy, amire az eposz képes? Vajon az új korban, amikor a nép többé nem alkot eposzt, nem írtak-e oly eposzokat, melyek épen úgy kifejezték korukat, mint elragadták?” (uo.). Az eposz „modern” formájának megteremtéséért Gyulai ugyanazokhoz az eljárásokhoz folyamodik, amelyekhez a regény áthasonításáért is. Az analitikus regény kezdetben a dráma eljárásait követi, s ebből veszi át a motiváció technikáját.

Gyulai szerint Arany afféle összművészeti műfajt teremtett eposzaival, valamilyen összegezését a regénynek, a drámának és a költői formának, — több műfaj elemeinek összeötvöztetéséből olyan újat, mely naiv is, és tudatosan művészi is, és éppúgy szól a mai közönséghez, mint a legműveltebbhez: „A cselekmény menetére nézve kölcsönözni kell valamit a dráma mozgalmasságából az újkori regény példájára. A bonyodalom érdekességével meg kell hódítani a tömeget, a cselekvényben rejlő eszmével, a jellemrajz lélektani erejével, a mélyebben gondolkozókat, az egész szellemével az egész nemzetet” (uo.). A Gyulai elképzelte eposzban tehát mindenki megtalálhatja, amit keres, *ez az eposz az össznemzeti költészet legjellemzőbb műfaja, s egymagában összefoglalja mindazokat az elemeket, melyekből a népies-nemzeti költészet létrejön. Megvan benne a népköltészet sugallata s a magas költészet tudatossága, lélektani, jellemrajzi művészete. Szól a néphez, s a művelt közönséghez, — szól a nemzethez. Az így jelfogott eposz sokkal inkább beleillik a népies-nemzeti irodalom kereteibe, mint a regény.* Emez nem lehet egyszerűen naiv és művészi, nem szólhat egyszerre a néphez és a művelt osztályokhoz. (Legáltalábbis Gyulai így véli, s nem veszi észre, hogy Jókai regényművészete mily széles, nemzeti körökhöz szól). Az Arany modernizálta eposzt Gyulai a népies-nemzeties irányzat vezető műfajának tekinti, s ez irányzat törekvéseinek legmagasabb rendű megvalósulását látja benne. Mert az eposznak ez a válfaja a népiest éppúgy magába hasonítja, mint a műköltőt, s a népköltészethez éppúgy folyamodik, mint a történelmi forrásokhoz: „Ezért kell az epikusoknak inkább, mint akármely más költőnek, mélyen behatolnia a népszellembe és történeti tanulmányokba. Neki épen úgy kell ismernie a jelent, mint a múltat...” (*Szépirodalmi szemle*). Arany és Gyulai azt remélik, hogy az új közönség, mely „növekvőben van... a társadalom alsóbb rétegéből” (*Pákh-émlébeszéd*, 1870), regények helyett eposzokat olvas majd, s belőlük ismeri meg a nemzeti történelmet, a nemzeti jellemet. Buda halála ezért szolgál is ugyanolyan erkölcsi célzattal, mint Aranynak az 50-es évek elején írt oktató költeményei. Gyulai bízik abban, hogy a népi-nemzeti olvasóközönség többre becsüli majd az eposzi költőiséget, mint a regények érdekességét, s az eposzt sajátos varázsa miatt is a regénynél magasabb rendűnek tekinti: „A múlt és jelen népélet eme hosszában-széltében felfogásából áll elő azután azon bizonyos varázs, mely a múltat a jelenbe, s a jelent a múltba játssza” (*Szépirodalmi szemle*).

Az eposz új időszzerűségét hirdető Arany és Gyulai *megszorítják az irodalom polgárosodási lehetőségeit*, mivel a regényt kívülhagyják rajtuk, — de *kiszélesítik a népies-nemzeties költészet lehetőségeit*, mivel az eposzba a regény bizonyos eljárásait olvasztják bele, s a naiv jelleget összepárosítják a lélektani és jellemrajzi művészettel.

Arany még Gyulainál is határozottabban, az eposzt a közösség műfajának képzeleli el; az eposzi hős a közösséget képviseli, — a nemzet közösségét („Az eposz tehát mindig a közös érdek kifejezője; hősei úgy tűnnek föl, mint ez érdek előharcosai, mint koruk választott emberei”, *Zrínyi és Tasso*); az eposzi hős nem harcol a végzettel, mint a dráma hőse, hanem azt tudva, elfogadva jár a maga útján, és végzi el a feladatát, mint Hagen, aki a habléányok jóslata dacára átkel a Rajnán. Arany eposzelmélete a regényt még alacsonyabb rendű műfajnak minősíti, mint Gyulaié („Az eposz nem regény. Hiú várakozást, vagy ál félelmet gerjesztő eszközök nem illenek komoly méltóságához” stb. uo.), — s midőn a regény egyes eszközeit az eposz számára követeli, mintegy ezek „méltságosabb” felhasználásáról gondoskodik. Az eposz Arany-féle értelmezése sokban közös a romantika *poème d'humanité*jának eszmeiségével, mely az emberiség vagy a nemzet sorsának, haladásának nagy fejezeteit idézi föl; Arany eposzelméletének egyik rokon vonalát Victor Hugónál vagy *Az ember tragédiája* eszmeiségében kell keresnünk; az eposz ily fenségének igényével Arany nem annyira a század második felében kialakuló új ízléshez, mint inkább a 48 előttihez kapcsolódik. A XIX. század második felének költészete többé már nem vállalkozik olyan feladatokra, aminek Arany az eposz céljául megjelöl; mert szerinte az eposzköltő feladata „azon élethalál küzdelmeket varázsolni szem elé, melynek próbatüzén keresztül a földiek sorsát intéző hatalom az egész emberiséget,

vagy annak nevezetes részét, például egy nemzetet, létele céljához, majdnem láthatóan, közelebb segít, valamely eszme befogadására érlel, vagy enyészettől megóv" (uo.). Ez az elgondolás sokkal inkább érvényesül a Csaba-trilógia tervében vagy *Buda halálában*, mint *Toldiban*, — de valóban korszerű megvalósulását a *Háború és béke*ben, tehát a regényműfajban leli meg.

Arany eposzmélete elutasítja a romantika regénykoncepcióját, s minél inkább ki akarja hangsúlyozni az eposz s a romantikus regény közti különbségeket, — annak ellenére, hogy a regény bizonyos eljárásainak alkalmazásával az eposzt „modernizálni” is akarja. Hisz a Dózsa Dániel-bírálatban fel is teszi a kérdést: „vajon a több-kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithjof-rege, egy Child-Harold, egy Onegin szinte lehetetlen-e?”. *Toldi* is eszmét fejezett ki, „életalál küzdelmeket” mutatott be, s a nemzetnek egy „nevezetes részét”, a népet ábrázolta, felemelkedésében, haladásában. De *Buda halála* s általában a Csaba-trilógia sokkal inkább eposzi fogantatású mű *Toldinál*, melyet maga Arany is „elbeszélésnek”, „költői elbeszélésnek” tekint. *Buda halálában* ugyanis már érvényesül Arany eposzméletének az a tétele, mely szerint e műfajban az „általános”, a „tisztán emberi” előbbre való a „mellékesnél”, mely az „életben tarka változattal röpked” szemünk előtt; az eposzköltő ezáltal mintegy „biztosítja magát a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon létet, mi gyakorta megesik a romanticizmus képzeletcsigázóin” (*Zrínyi és Tasso*). Arany szerint az „élet alapviszonyai” viszonylag adottak, s „korlátolt mennyiségű alapvonásból” állnak; a költő tehát az eposzban annál kevésbé törekedhetik leleményre, „minél kevésbbé ölelheti fel, az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra utasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik” (uo.).

Az eposzi cselekmény ilyen korlátozása a „tisztán emberire”, ez az eltávolodás az esetlegestől, a „mindennapitól”, éles határvonalat von az eposz és a regény közé, még akkor is, ha az eposz átveszi a regénytől a lélektant és a jellemrajzot. De különösen élesen határolódik el az eposz a romantikus, a bonyodalmas regénytől; a nagy eszmét szolgáló eposzi fenség vonása mellé most egyféle eposzi elvontság társul, az élet sommás „alapviszonyainak”, a „tisztán emberinek” elvontsága. Arany most már elméletében szögesen fordul el a verses regénytől is: ez az elmélet elutasítja mindazt, amit a Bolond Istók-téma szükségszerűen előír. *Bolond Istók* második énekét *Buda halála* után írja majd meg, de tudatosan *másfelé* irányuló szándékkal, mint eposzait. Az eposz és a verses regény: a népies-nemzeties költészet két, különfajta útja, lehetősége. De az eposz a magasabb rendű, mert általánosabb érvényű eszmét fejez ki. Bizonyos értelemben Arany abban a hitben cselekszik, hogy *Buda halálával* magasabb eszmét és célt szolgál, mint *Toldival*. A Csaba-trilógia tervét tehát azzal az igénnyel dolgozza ki, hogy magasabb cél felé léphessen tovább vele, magasabb igényt fejezzon ki általa, mint aminőt *Toldi* által kifejezett. *Zrínyi és Tassó*t is e továbblépés elméleti előkészítéséül, alátámasztásául szánja.

Arany eposzmélete — és gyakorlata — tehát elsősorban: a költői útkeresés egyik cselekedete. Az útkeresés azért fontos mozzanata Arany pályájának, mivel a népies-nemzeti költészetnek nincs valódi előzménye és előképe a magyar lírában, azok a világirodalmi jelenségek pedig, melyeket Arany, Gyulai, Erdélyi előképeknek tekint (Homérosz, Dante, Shakespeare, Goethe stb.), az adott, magyar helyzetre nézve nem nyújtanak kézzelfogható tájékoztatást. Nem nyújthat ilyet még Petőfi öröksége sem, mivel a lényegesen változott viszonyok, az erősen módosult feltételek mellett a népies-nemzeti költészetnek egészen másféle feladatokat kell megoldania, mint aminőket Petőfi megoldott.

Arany eposzmélete a népies-nemzeti irány utolsó, legnagyobb lehetőségének kiküzdését tűzi célul. Ez emberiség ügye, a nemzet ügye, — ezek szolgálata, előmozdítása, nagy költői alkotások általi tudatosítása: íme, a célok, melyek érdekében az eposzt fel akarja használni. Az *ember tragédiája* és a Csaba-trilógia tehát rokon célok szolgálatában születnek meg. Van rokonság a Csaba-trilógia és Madách Mózes-drámája közt is. Mindkettő a nép, a nemzet megváltásának eszméjét fejezi ki. Arany eposzalképzése a XIX. századi költészet nagy nemzeti, emberiségi vállalkozásaival rokon: a világlírában hozzá eszmeileg legközelebb Victor

Hugó *Légendes du siècle*-je áll, mely az egész emberiség eposzát kívánná megalkotni, míg Arany a magyar nemzet sorsát, bukását, majd felemelkedését, megváltását mutatná be. A felemelkedés témája, mely Toldi sorsának főmotívuma is volt, a Csaba-trilógiában össz-nemzeti témává emelkedett volna. Arany eposzelképzelése s ennek megvalósulása *Buda halálában*, valamint a Csaba-töredékekben, rokon még Wagner operakoncepciójával is, mely a germán ősmondák anyagából kíván „Gesamtkunstwerk”-et teremteni. A wagneri opera összhathatós törekvése, költészet, zene és színpadi kép együttes felhasználása is rokon némiképp Arany eposzelméletének azzal a törekvésével, hogy a naiv és a művelt, a népies és a világ-irodalmi, a mondai és a lélektani elemeket egybehangolja, miáltal eposzaiban a nép és a művelt osztályok egyaránt megtalálhatják azt, ami őket kielégítheti. Wagner több művészeti ág szintézisére törekedett zenedrámáiban, — Arany pedig több költői-prózaifajta (naiv epika, regény, dráma, költői elbeszélés) szintézisét akarta eposzában létrehozni. A művészeti ágak, illetve a műfajok ilyen enciklopédikus egyesítése sajátosan XIX. századi jelenség.

És mégis, e kiemelkedő célkitűzés ellenére is, Arany eposzelmélete visszalépés is a kor legsürgetőbb követelményei elől, visszalépés, az első *Toldi*hoz képest. Visszalépés, mégpedig azért, mivel a népies-nemzeti irány maga már eleve képtelen e követeléseknek eleget tenni, illetve, azok kielégítését csak bizonyos határig közelítheti meg. Nem Arany fordul vissza a megkezdett útról, — hanem ez az út ér véget korábban, mint szükséges volna. Az eposz fensége, elvontságja egyszersmind — elvonatkoztatottságot is jelent. Elvonatkoztatottságot a mindennapok fájdalmaitól, nyomorúságaitól, a népi-nemzeti élet társadalmi valóságától. Ez a valóság erkölcsi síkra vetül át az Arany-féle eposzban, s a Hebbel-bírálat erőiesen visszautasítja a „társadalom sebeinek” megmutatását. Az eszményítés esztétikája azért is érvényesül az eposzban, hogy lehetővé váljék az a fajta elvonatkoztatottság, melyet Arany e műfaj legfontosabb kritériumának tekint. A nemzeti sors képe az eposzban oly magas fenségben bontakozik ki, hogy a jelen konkrét izgalma, gondja, feszültsége és felelősségérzete kimarad belőle. Itt a legfontosabb különbség *Buda halála* és a kortársi *Háború és béke*, sőt az *Érzelmek iskolája* között.

A Csaba-trilógia terve és az eposzelmélet (úgy, ahogyan emez a *Zrínyi és Tassóban*, a Dózsa Dániel-bírálatban és a Hebbel-bírálatban jelentkezik) szorosan összefüggének egymással. Arany az utat kereső művész és teoretikus töprengései közben alakítja ki az eposz tervét és elméletét, de ez az útkereső töprengés a Hebbel-bírálat idején már véget ért, itt Arany már szilárd és végleges álláspontot alakított ki: az eposzt a népies-nemzeti költészet legmagasabb rendű s mindenképp időszerű műfajának tekinti. Indokai és célkitűzései ugyancsak magasrendűek: a nemzeti sors, a nemzeti eszme nagy példázatát akarja megteremteni a Trilógiában. És az arany Trilógia célkitűzése tisztább, haladóbb, mint a wagneri Tetralógiáé. De még így is, a nemzeti eszme szolgálata *Buda halála* idején már nem tölti be teljesen ezt a szerepet: hiányzik belőle az a társadalmi problematika, mely nélkül pedig a nemzeteszme, épp egyoldalúsága miatt, a valódi haladás gátjává válik.

Az 50-es években, de még a Merényi László-féle *Eredeti népmesékről* írt bírálat idején is (1861), Arany az eposzműfaj időszerűségének kérdésével viaskodik, még utat keres, és a feladat nehézségeit érzi át; hisz valamikor az eposzköltő a „közös érzület: kifejezőjeként, hallgatóságában állandó támaszt és biztatót lelt feladatához, most azonban „saját egyéni erejére van hagyva, de azon nehéz követeléssel, hogy a közös érzületet fejezze ki, jöllehet megfosztva minden támogatástól, melyet a hajdani énekes talált hallgatóiban”. Arany tehát érzi kísérletének magányos voltát, s később, elhatározásának megszilárdultával jelenti majd csak ki, hogy a népies-nemzeti költészet céljait akkor is követni kell, ha a közönség egésze nem érett még a mű igazi szépségeinek méltánylására.

Az eposzi hitel

1854-ben (Gyulaihoz írott január 21.-i levelének tanúsága szerint) Arany még nem oszlatta el kétségeit az eposz időszerűsége felől: „beláttam, hogy korunkban, még nálunk is,

az eposz nagyon mondván csinált virág: a költőnek magát is, publicumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie. . . Hol az anyag? a gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik”. Arany kételyeit az eposz jogosultságáról, időszerűségéről: az eposzi hitel elmélete fogja eloszlatni. Elvként tűzi ki, hogy az eposz csak olyan tárgyat dolgozhat föl, melynek történelmi hitele van, vagy amely él „a nemzet, a nép tudalmában, emlékei- s hitében”. Ez utóbbi mozzanat a fontosabb: mert, ha valamely eszme, vagy esemény a nép „tudalmában” él, azt ki is kell fejezni, nemzetileg, széleskörűen el kell terjeszteni. *Arany tehát az eposzsal csak olyasmint akar elmondani, ami a nép, a nemzet történelmi tudatában él, — de megfordítva: ami ebben a történelmi tudatban valóban élő és fontos, annak elmondását, költői kifejezését-ábrázolását szükségesnek is tartja.* S mivel, kétségtelenül, az ilyenfajta mondanivaló hordozására az eposz a leginkább alkalmas (illetve, német vonatkozásban: a wagneri zenedráma), Arany joggal tekinti most már időszerűnek, sőt, nemzetileg szükségesnek az eposzműfaj fenntartását, művelését. Természetesen, az olyanfajta nemzeti eposzt, melyet a Trilógiában tervez meg. *Aranynál tehát az eposzi hitel elve nem kísérő mozzanata csupán az eposzelméletnek, hanem az eposz jogosultságának bizonyága is.*

Arany joggal állapítja meg: „A monda évszázadok során históriai meggyőződésé, nemzeti hitté változott: innen az eposz roppant hatása” (Dózsa Dániel-bírálat); ilyen „nemzeti hitet” tartalmaz a hun-mondakör is: nem kötelessége-é hát a népies-nemzeti irányzat költőjének, hogy az ilyen hitet műalkotásba öntse? Az eposzi hitel tehát nem azonos a történelmi hitelrel, — s ennyiben több is annál, amit a pozitívizmusra hajló kor hitelesség címén igényel; a történelmi hitel a „tények valóságán épül”, az eposzi hitel pedig a nép hitén, „tudalmán” (uo.). Az eposzi hitelben Arany a népies-nemzeti költészet igazának újabb, időszerű érvét látja, — az eposzi hitel elméletével is erőt fejt ki, hogy új utat nyisson a költészet népi forrásaihoz, s fenntartsa még nép és nemzet költészeti egységét. Az eposzi hitel elmélete (vagyis a nép „tudalmában” élő hitek és emlékek kifejezésének költői *szüksége*) a nemzetiességet még mindig a népből próbálja kifejteni, még mindig e néphez keresi az utat. Arany megkísérli még, hogy az eposzban megteremtse-megóvja a nemzetinek népi jellegét, kapcsolatát. Ha a regény a történelmi-társadalmi valóságot mutatja be, úgy Arany szerint az eposznak a népi tudatban élő nemzeti valóságot kell bemutatnia. *Arany eposzelmélete tehát nem egyszerűen „rekonstrukciós” elmélet, mert célja nem az egykori, „elveszettnek” hitt naiv eposz újrateremtése, — hanem a népben élő nemzeti eszmék fölszínre hozása, össznemzeti tudatosítása és érvényesítése.* Gyakran idézik Aranyt Gyulaihoz intézett 1854. január 21.-i levelét, melyben az emlékezetes sorokat írja: „Nem tudom, benn van-e az aesthetica szótárában a terminus: 'eposzi hitel' de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történeti, vagy mondai alapon kívül nem vagyok képes alakítani; talán nincs inventióm, phantáziám: elég az hozzá, hogy nekem ha építeni akarok, téglát kell és mészt”.

Arany eposzi hitelről szóló elméletét a fenti idézet alapján szokták általában megítélni, — holott 1854-ben ez az elmélet még nem alakult ki annyira, mint a Hebbel- vagy a Dózsa Dániel-bírálatban. 1854-ben Arany még csak a hiteles s „szilárd” anyagot kereste mintegy alkotó munkájának biztosítékait akarta megteremtetni. De a Trilógia tervének kimunkálása, valamint a Hebbel-bírálat idején már nem csak a cselekmény, az epizódok, vagyis a költői „nyersanyag” hitelét keresi a népi „tudalomban”, hanem annál sokkalta többet: a nép tudatának, emlékeinek azokat a nemzeti tartalmait, melyeket *fel kell* emelni az össznemzeti költészet szintjére. Míg 1854-ben még csak *támaszték* volt számára az eposzi hitel fogalma, — addig később inkább lendíték lett.

Nem látjuk helyesen Arany eposzi hitelről szóló elméletét, ha annak csak formai, esztétikai oldalát vesszük tudomásul, ha úgy véljük, hogy a verses epikával ő csak a régi és az új magyar népköltészetben meglevő „formaelemeket, művészi eszközöket és lehetőségeket” kívánja felhasználni. Ezeknél a „formaelemeknél” is fontosabbak voltak számára azok az eszmék és emlékek, melyeket a nép őrzött meg a nemzet számára, s melyeket valóban, csak a verses epika tudott össznemzetileg kifejezni.

Arany eposzelmélete, de különösen az eposzi hitel elve: a népiesség lehetőségeinek jelentős kiszélesítése, mégpedig az igazi forrás, a „legfőbb inventor” és emléktörz: a nép felé. De jelen van ebben az elméletben a megszorítás szándéka is: a Hebbel-bírálat ugyancsak sokat idézett mondata szól erről: „azokkal sem tartok, kik az elbeszélő költeményt, s magát az epopoeát, oly módon akarják közelebb hozni korunkhoz, hogy a mindennapi életbe, a prózai valóságba, nyárspolgári aprólékos ügybajaink közé süllyeszten le”. A Hebbel-bírálat egyértelműen kirekeszti az eposzból a jelen valóságát, a társadalmi problematikát. Ez utóbbi, Arany felfogásában, már nem férhet meg a nemzeti eszmével. Ez a kirekesztés, ez a megszorítás az eszményítés esztétikájának hatására jön létre.

Arany eposzelmélete némileg rokon az ókortörténet akkoriban elterjedt nézeteivel is. Lukács Móricz, aki *Róma régi történeteinek hitelessége és eredete* című cikkében (BpSz. 1858) Niebuhr munkásságával, valamint Macaulay *Lays of Ancient Rome*-jával foglalkozik, utal Niebuhr felfogására, mely szerint „azon költői mondák összegét, mit évezredek óta tudósok és nem tudósok, mit a rómaiak magok hiteles históriának tartottak, elveszett régi népdalokból és hőskölteményekből” kell származtatni. Ez a nézet emlékeztet Arany elméletére, mely ily módon Wagner zenedráma-konceptiójának ellenképeként (és tudatos elutasításaként is), valamint a klasszika-filológiában kialakult új, kritikai-filológiai szemléletre adott visszhangként: a maga helyét, önállóságát megőrizve, részévé válik a XIX. század nagy művészeti és tudományos áramlatainak.

Elsősorban az eposz, de általában, a népies-nemzeties verses epika ábrázolási lehetőségeinek szélesítését gondolja végig elméletileg Arany. Ez a törekvése készíti arra, hogy az Aeneas-típusú, elvont, „fogalmi hős” helyett valódi jellemeket teremtsen. Ugyanis az eszményítés elvét el is fogadva, azt sohasem emberábrázolásban, vagy épp a lelki élet rajzában alkalmazta, hanem inkább a témakörök kiválogatásában. Arany tehát nem az ábrázolás eszményítő leegyszerűsítéséért, hanem a jellemek összetettségéért száll síkra: „Az Iliász hősei mind nagyok, de mind emberek, nem szabadok emberi gyöngeségtől: ő nem indult ki a szabályból, egyet szándékosan a többi fölé emelni, s abból példányhőst teremteni, hanem jellemezte mindeniket” stb. A „példányhős” típusának ebben az elutasításában ismét csak különbséget kell látnunk az eszményítés elvét elfogadó Arany, — és az eszményítés elvén újból nagyra növő romantika között. Arany „pozitív hősei”, Toldi éppúgy, mint Etele, tragikus hibáikkal és hiányaikkal együtt válnak élőkké, hitelessé és meggyőzőekké, s múltjuk fölül a Jókai-hősök közül épp azokat, akiket az író túlságos buzgalommal eszményített.

A motiváció szükségessége az eposzban

A népies-nemzeties költészetet s különösen az epikát Arany leginkább azzal gazdagította, hogy a lélektani ábrázolás eljárásait hasonította át, alkalmazta annak anyagára; a lélektani valóság, az elemzés, a motiváció: mindez a kortársi, analitikus regénynek is módszere, de Arany nem feltétlenül a regényből veszi át, hanem sokkal inkább a drámából, melytől eredetileg a regény is kölcsön vette. Aranynál a motiváció az epikai hitellel némiképp rokon szerepet tölt be, — noha éppen nem oly fontosat. A valóság az ő számára a bemutatott világ, a jellemek, a lelki folyamatok hitelességén és szükségszerűségén múlik. A képzelet játékaival s a túlságosan eredeti leleménnyel szemben idegenkedő Aranyt mintegy megnyugtatta a cselekmény, a fejlemények oksági, logikus előkészítése, a minél teljesebb és finomabb motiváció. Bizalmatlanná válik, mihelyt a fordulatokat, az eseményeket a véletlen, nem pedig a motivációból folyó szükségszerűség alakítja ki; gondolkodásmódja: analitikus, — epikájában éppúgy, mint kritikai írásaiban a boncolás, az elemzés módszerével él, akár lelkiállapotokat kell bemutatnia, akár egy műalkotás sajátosságait megfejtenie.

Tanulmányai, nyilatkozatai a lélektani motiváció, az *indoklás* fontosságát hangsúlyozzák; mindez, természetesen, eltávolítja attól a naiv ábrázolásmódtól, melyre a *Daliás*

időben törekedett; az 50-es évek végétől kezdve az elemző-indokló, lélektani és jellemfestési eljárásokat tartja már méltóknak a népies-nemzeti irányzathoz. Ez is az eszményítő ábrázolásmód elutasítását jelenti: „A művészet az embert se mint *angyalt*, se mint *ördögöt* nem rajzolhatja. Gonosz tetté nem lehet csupán ezáltal indokolni. A világművészetben legnagyobb két gonosztevő Jago és III. Richard Schakespearenél, nem csupán azért követnek el alávaló és szörnyű vétkeket, mert bennük az ördögi természet, hanem, mert erre ingereltetnek. Az első Othello általi mellőztetéséért áll bosszút, a másik gyűlöli az egész világot, mert az őt *idomtalan* külseje miatt lenézi. Megvan bennük a gonosz hajlam, de tettük indokoltatik.” Arany ábrázolásművészetében egyformán nagy súly esik a hajlamok sommásan elemző bemutatására és a tettek gondos indoklására, vagyis a motivációra.

Arany igazi példaképe: Shakespeare, — nemzeti viszonylatban pedig: Katona József, akinél azt bámulta, hogyan „tudta a nagy szenvedélyeknek oly megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással — költeni”. Ez a gazdaságosság jellemzi Aranyt is, már az első *Tolditól* fogva; de, hogy a motiváció művészete mennyire tudatos számára, azt *Bánk bán*-elemzései mutatják meg. Míg Gyulai a tragikum elvének érvényesülését vizsgálja Katona művében, addig Arany minden figyelmet a gazdaságosság és az indoklás művészetére összpontosít. Különös gondossággal vizsgálja a gyilkosság gondolatának „izmosodását” Bánk lelkében, majd pedig az „erkölcsi jogcím” megsemmisültével, a „boszuló *mardosás*” kialakulását. Arany tehát bűn és bűnhődés lélektanát elemzi *Bánk bán*-ban, vagyis ugyanazt a problémát, melyet balladáiban s eposzai nagy részében is megragad. A lélektan, a motiváció tanulságait fontosabbnak, érdekesebbnek tekinti, mint a tragikum elméletét. Kemény regényhőseiben Gyulai a jellemek összetettségét emeli ki; hasonlóképp Arany is a kedélyállapotok összetettségét tartja számon Katona alakjainál, s ő maga is alkotói gyakorlatában, összetett helyzetek, kedélyállapotok létrehozására törekszik. Bánk első indulatait elemezve, a későbbi fejlemények előzményét, indokát keresi a színre lépő főhős lelkiállapotában, mely az udvar pazar vígalma miatti *bosszankodásból*, és abból a *feszültségből* tevődik össze, melyet a Petur hívása mögött lappangó titok kelt föl Bánkban. A kezdő helyzet lelkiállapota megszabja a későbbi helyzetek alakulását, mihelyt a drámai fejlemények küszöbére érkezünk: Arany ezt a dramaturgiai kauzalitást következetesen érvényesíti eposzi cselekményeiben. A költői elbeszélésről szólva, „széptani jegyzeteiben” ugyanazt az oksági törvényszerűséget fogalmazza meg, melyet *Bánk bán*-ban is megfigyel: „Hőseinek egyéni jellemet ad ez is (ti. a költői elbeszélés) de azt *drámailag* fejt tovább, a lelkiállapotokat, azoknak fokonkénti fejlődését tüntetvén elő. E szerint a cselekmény drámaibb haladású, mint az eposzban. . . A költői beszély a dráma felé közelít”. Ha ezt az oksági törvényszerűséget tartjuk szem előtt, azt kell mondanunk, hogy Arany *sohasem* alkot eposzt a szó eredeti és régi értelmében, sőt, nem is áltatja magát azzal, hogy ilyet alkothat. Hőseinek egyéni jelleme, de méginkább fokonként fejlődő lelkiállapotai felől szemlélve az ő eposzműfaját: azt kell mondanunk, hogy Arany még leginkább eposzi jellegű műveiben (*Buda halála*) is a költői beszély drámai jellem-fejtését, lelkiállapot-fejlesztését alkalmazza.

Bánk bán dramaturgiai felépítésében is a „lélektani fejlemény”, a „belső szükség” érdekli. Az a tudatosság, mellyel Bánk mozgásait elemzi az első jelenetben, tulajdon motiváló művészetének tudatosságáról tanúskodik. Ez a tudatosság eredményezi az a tömör gazdaságosságot, melyet a balladákban visz végső tökélyre. Az Arany eszménye szerinti cselekményben minden szükségességből történik; még a tettek elmaradásának is „belső szükségből” kell következnie. Bánk már indul Peturhoz, de Melinda miatt visszatér: „Visszatérése tehát nem léha színpadi fogás, hanem a szenvedélyből, a hánytvetett lélek állapotjából folyó szükségesség”. Katonával annyira rokon módon gondolkodva, még abban is „belső szükségét” lát, hogy a hallgatódzó Bánk nem ront elő rejtekhelyéről: ott marad, mivel teljes elégtételt kíván becsületének, — „im, ez a lélektani fejlemény, mely Bánk hosszas rejtekben maradását megfoghatóvá teszi, sőt belső szükségnek mutatja föl”. De még arra is fölfigyel, hogy miért

kell Bánknak meztelen fegyverrel jönnie elő rejtékelyéből. Már korábban kivont kardját „őntudatlanul” hozza kezében, mert lelke annyira el van foglalva, hogy nem figyel külső viseletére”. S milyen finom dramaturgiai érzékkel ismeri föl Arany e helyzet színpadi veszélyét is: „Oly pont, hol a magas pathoszt hajsza választja a nevetésgestől”, — tehát a színész ne hadonásson a kardjával, ne törpítse Bánkot „Falstaff-szabású” vitézzé.

Csaknem jogászának érezhetjük Arany gondos elemzését, midőn egy-egy cselekedet, vagy állapot *minősítésére* törekszik. Nem véletlen, hogy Katona művészetében is ezt a minősítési gondosságot követi nyomon, így pl. midőn megfigyeli, hogy a gyilkosság gondolatának „megizmosodása” előtt Bánk hosszasan latolgatja, hogy Gertrudis mily mértékben lehet részes a gyalázatban, s vajon szándékosan, vagy gyanútlanul vett-e be altatót? Az „épülj fel, izmosodj meg, gondolat!” költői megfogalmazása Katona- és Arany ábrázolási módszerét is jellemzi; felépülő, megizmosodó gondolatok és cselekedetek képét elemzi Arany a *Bánk bánban*, s tettek, gondolatok felépülését, megizmosodását mutatja be epikai alkotásaiban. De tulajdon költői hajlamának páráját is igen érzékenyen fedezi föl Katonánál: a megzavarodott lelkiállapotok gondos kidolgozását. Bánk és Ágnes asszony: egyazon pszichológiai hajlam jelentkezései. Bánk: az Arany-balladák és eposzok hőseinek rokona, bűn és bűnhődés lélektanának első, nagy kifejezése a magyar költészetben. Lelkéből lelkedzett hőst jellemez Arany, midőn a Tiborc-jelenetben Bánk *dúltságát* bemutatja: „Bánk lelke a gyilkosság eszméjével küszködik; tudja, látja ugyan Tiborc jelenlétét, hallja szavait, de csak mintegy gépileg, s amit ennek mond, az is főleg saját lelki állapotára vonatkozik”, — s tudatosság-öntudatlanság micsoda modern vegyülete jön létre Bánknak ebben a lelkiállapotában. „Bánk — folyvást saját gondolatján tépődve, — hallja a panaszt is; lelkébe szívja mintegy öntudatlanul s táplálja vele a véres bosszút”. Az emberi lélek kétfelé hasadásának, a tudat kétfelől befogadó tevékenységének mennyire jellemző példája bontakozik ki itt, s ismét csak az Arany-balladák lélekdramáira kell gondolnunk, midőn a tanulmány a *gyilkos* Bánkot idézi elénk: „Azon percben, midőn a tett végre vala hajtva, midőn Bánk vérbosszúját kielégítette, már a *lelkiismeret* vádja is fölébredt”.

Arany tehát túlhatol a népies naivságon, s a népies-nemzeti költészetet, néhány igen lényeges megszorítás árán ugyan, szélesíteni, eszközeiben és témáiban gazdagítani s a korszerű művészet szintjére emelni törekszik. Talán ő látja legtisztábban a népiesség hiányait, elégtelenségeit, — de ezeket néha mégis növeli, midőn a nemzetiességet csak egyoldalúlag, a társadalmi problematika feladásával érvényesíti. Az eposzsal a regényt igyekszik pótolni, az epikai hitel elvéhez pedig azért ragaszkodik, mivel ennek révén a nép „tudalmához”, emlékeihez és eszméihez remél visszautat. Shakespeare éppúgy, mint a XIX. századi irodalom a lélek- és a jellemrajz művészetét, a motivációval elérhető hitelességet, a szükségszerűség nyomán fakadó valódiságot kíváncsítják meg Arannyal. De ezen a téren is megtalálja a nemzeti példát: a *Bánk bánt*: ennek a műnek lélektani, jellemrajzi művészete mindenfajta idegenszerűségtől mentesen, nemzetivé hasonította már át a motiváció, a lélektani szükségszerűség, az elemzés világirodalmi vívmányait. Katona József példája megerősíti Aranyt azon az úton, melyen a balladákkal elindult, — s arra ösztönzi, hogy *Buda halálában*, *Toldi szerelmében* ez úton még tovább haladjon.

Az eposzt, a költői elbeszélés műfaját nemzetivé és korszerűvé fejlesztő népies-nemzeti költészet azonban magában hordozza a magyar irodalmi polgárosodás megkésetttségének vallomását is. A költői elbeszélés előkészíti és pótolja a regényt, de nem tudja, s nem is akarja kifejezni azokat a problémákat, melyeknek elmondására a regény lenne hivatott. Ezekről a problémákról Világos után, hosszú ideig, a költői elbeszélés éppúgy hallgat nálunk, mint a regény.

Arany hosszú ideig töpreng, tépelődik a népiesség jogosultságán, időszzerűségén. Végül megnyugvásra lel a nemzeti fokra emelt népiesség elé táruló feladatokban, az eposzra ruházott nemzeti eszméiségben, a világirodalom nagy példáihoz igazodó lélek- és jellemrajzi művészetben. Ez a megnyugvása nyer kifejezést *Buda halálában*, valamint a Csaba-trilógia töredékeiben és terveiben is.

Mit ért a Világos utáni korszak a *nemzeti* fogalmán az irodalomban? Talán elsősorban azt az érzést, melyet Salamon Ferenc találóan az *otthonosság* érzésének nevezett; ez a kor *otthonosan* akarja érezni magát a művek témái és szereplői, érzései és problémái között. Nem nyugtalanságot keres az irodalomban, hanem emelkedettséget, nem gondokat, hanem biztatást és vigaszt. Különös módon, az otthonosságot mégsem a jelenben, — hanem a történelemben keresi a Világos utáni művek javarésze; *igazán nemzetinek* a múltat, a történelmet érzi az irodalom. Persze, a nemzetinek feltétele a valódiság is; az idegenszerűség, az utánzás utolsó maradványait is le akarják küzdeni a költők s a kritikusok. De az otthonosságot, a nemzetiséget kereső vágy néha a menekülés vágyának álcázásául szolgál; az otthonosság óhaja Világos után gyakran az idegenség érzésének bevallása, a nemzetinek kultusza pedig dac a korrallal, s a környező világgal szemben. A Csaba-trilógia alapeszméje ilyesmit is kifejez: a hun nép egyedül áll a világban, nincsenek testvérei, szövetségesei, s egész léte ez idegenség következtében válik fenyegetetté. A hunok végzete: a legyőzött idegenek. Az „egyedül vagyunk”, a „csak magunkra számíthatunk” gondolata jelen van a Trilógia egész tervében, s az egész magyar történelem lényegének summájaként hat.

Péterfy Jenő már szépen megmutatta, mint alakult ki *Buda halálának* alapeszméje a Trilógia terveiből, töredékeiből, — mint jutott el Arany, a kompozíció központi motívumához, Etele tragikái vétségéhez, illetve a „nibelungi kompozícióhoz”, melyben Péterfy az eposzi naivság és a drámai, szigorú szerkezet párosodását látja. De ha sok minden megváltozott is Arany tervében, az idegenek hozta végzet és a *kivonulás* eszméje mindvégig megmaradt benne. Az őshazába visszatérő nép, az idegenek közül kivonuló hunok képe: a hazáját nem lelő magyarság előképe is. Szívszorító az 1855—56-os Csaba-vázlat befejezése, mert Arany csüggedt dacát éppúgy kifejezi, mint nosztalgiáját a réginek és népinek elképzelt őshaza után. Itthagyni Európát, kivonulni az ellenséges népek közül, megtalálni régi önmagunkat a mesés őshaza berkeiben, mezőselein: olyan költői eszme ez, melyben a nemzeti érzés egy új, sértődött és tagadólagos változata bukkan föl. Mi több, a színlelő és cselszövő, legyőzött, de elégtételre, bosszúra váró idegenekben nem nehéz a Magyarországon élő nemzetiségekre ismernünk; Arany a 49-es bukás, a magyarok ellen támadó nemzetiségek emlékét vetíti vissza az ősmondába. Gyógyíthatatlan sebről, jóvátehetetlen sérelemről tanúskodik ez a visszavetítés: Arany a nemzetiségeknek sohasem bocsájtott meg, s a Trilógia alapeszméje azt is hirdeti, hogy nemzeti létünket a nemzetiségek veszélyeztetik, s a nemzetnek állandó készenlétben kell élnie a belülről fenyegető veszély kivédésére. Némiképp hasonlít ez a felfogás Kemény tragikus történelmi képére, — bár lényeges kérdésekben különbözik is tőle. A Trilógiát tragikus hangulattal telíti a kivonulás eszméje, a vézetszerű vereség, az elkerülhetetlen és mégis oly igazságtalan bűnhődés gondolata. A Trilógia szemlélete tehát tartalmaz már valamit a későbbi korszakok „tragikus magyarság” szemléletéből, — anélkül, hogy egységes történelemszemléletté kerekítené azt. Mert Arany nemzeti tragikumot lát ugyan, — de nem tragikus nemzetet, s Etele tragikus vétségét elkerülhetőnek tekinti. A Csaba-tervek és töredékek szövevényéből azért tudott kibontakozni Arany, mivel a tragikus testvérharc motívumában a maga korához szóló, történelmi tanúságra bukkant; ez a tanulság szorította háttérbe Csabát, s állította előtérbe-Etelét.

A Csaba-alaprajzok a koncepció némi elkomorulásáról is tanúskodnak 1855—56 és 1881 között. Az 1881-es terv nem oly világos és derűs a jövőt illetően, mint a korábbi. Arra a szerepre, melyet az 1855—56-os „első alaprajz” szerint a magyarok majd betöltenek az elvesztett birodalom visszaszerzésében: az utolsó tervvázlat mellékesen utal. Ebben a vázlatban azonban az „idegenekkel”, s különösen a németekkel való konfliktusnak súlya megnövekedik. Az első tervvázlat azzal végződik, hogy Csaba visszaindul az őshazába, „Erdély szélein hagyván a székelyeket. Hadak útja, és végül: kilátás a jóslat teljesültére, a magyarok bejövetele által.” Az 1881-es tervvázlat azonban a „hunok harcának” látomásával zárul, s hiányzik belőle a

jóslat beteljesedésének biztató ígérete. Megnövekszik, kifinomul az első vázlatához képest a végzetesség, a tragikum eszméje is. Arany már az 1855—56-os „alaprajzban” is a végzetesség s a tragikai vétség elvéből indul ki: „A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele odasodortatik, hogy bátyját Budát megöli. Nagy tulajdoni s a látszó igazság bocsánatot nyernek ki a népnél, de az isteni nemesis ily könnyen ki nem engesztelhető” stb. Az 1881-es „utolsó dolgozat” nem vak végzetet hirdet, hanem olyat, melyet bűn, elvakultság, dölyf hív ki, vagyis olyat, melyet el lehet kerülni: „*Sorsát a hatalmas ne hívja ki, kérdvén : Sokszor a bal végzet hever isten térdén S ott marad a meddig bosszura nem költi Bűn, s emberi vak dölyf, mely az elmét tölti, — Birodalmak sűrűn támadnak, enyésznek, Hamarább, ha gyorsan növekedést vésznek :*” stb. Etele tragikumát ez a dolgozat épp nagyságából, nemességéből fejt ki, — a tragikum végső oka tehát éppúgy a lelkiismeret, mint az Arany-balladák hőseinél is. Etele bűnhődése máris megkezdődik, mihelyt Detre a Buda miatti lelkifurdalást felidézte benne: „*Etele, nemes vagy! ez lesz a megtorló ; Elaludná ezt más, közlelkű bitorló, De te birodalmad sírját ásd ; Buda vérhalála lesz a te bukásod!*”.

A Trilógiában — és Buda halálában is — középponti helyet nyer a tragikum elve; Toldi estéjében a tragikumnak történelmi értelme volt, a Trilógiában azonban az erkölcsi értelem kerül előtérbe. A Bánk bán-tanulmány, láthattuk, nem a tragikumra, hanem a lélektani motiváció szövevényének kibogozására fordított figyelmet. Etele tragikai lelkifurdalásának mikéntjét az „alaprajzok” nem jelölik meg, de hihető, hogy annak hasonlításra kellett volna Bánkéhoz: „De e büszke önértzet eltűnik lassankint, a lelkiismeret elnyomott vádja mind hangosabb lesz, s Bánk önmaga szemében is gonosztevévé süllyed alá” stb. Hisz az utolsó változat záróstrófája csak úgy nyerhet értelmet, ha a „*nemes vagy, ez lesz a megtorló*” gondolata testet ölt a lélekábrázolásban, s betekintést nyerünk a lelkifurdalás folyamataiba. Arany ugyan gyakorlatilag nem a Kemény-, s nem is egészen a Gyulai-féle tragikumelvet vallja, de a Bánk bán-tanulmányban őt is a „létező világrend, a törvény, a társadalom ellen” elkövetett „tragikai fellázadás” vizsgálata érdekli. Etele bűne is tragikai fellázadás a „létező világrend”, az erkölcsi törvények ellen, s tragikuma így egészen másféle, mint az öreg Toldié, akinek bukásában az erkölcsi motívumok másodrendűek. Bánk tragikumában Arany az „erkölcsi jogcím” hitelét, majd elvesztét tartja fontosnak, — ilyen motívum a Trilógiában nem fordul elő. Az 1881-es változat láthatólag a lelkifurdalás lélektanát állította előtérbe, az 1855—56-os töredék azonban inkább hajlik a végzetesség hangsúlyozására; a jóslatot megismertető Etele a végzet eljegyzettként áll előttünk: „*De többé mégse hallók nevetni Atilát, Hordozva nagy szívében a végzetek nyilát*”.

Arany legnehezebb feladata az 1855—56-os változatban és a Trilógia egészének megtervezése közben is, a kusza, túlságosan bonyodalmas anyag rendezése volt. Péterfynek igaza van, midőn Etele tragikai vétségének kijelölésétől számítja a döntő rendezést; amíg e vétség gondolatát meg nem ragadja, nem tud úrrá válni az anyag fölött. Nehezíti feladatát a cselszövésintrika eposzi megoldása is: jellegzetesen regényszerű mozzanat ez, a Buda halálában Arany csak a naiv megoldás választásával tudta a nehézkes bonyodalmasságot elhárítani. De továbbra is feleslegesen bonyolultnak érezzük a Trilógia utolsó részében, az Etele halála utáni fejleményeket, a gyilkosság eltitkolást, majd fondorlatos áthárítását a hunokra, Detre intrikáit Aladár és Csaba körül stb. stb. Ez a túlhajtott szövevényesség mindenképp akadályozza az eposzi forma érvényesülését. Az Iliászban naiv módon megoldott hasonló bonyodalmasságok nem mindig szolgálhatnak mintául a modern eposz számára. Toldi és Toldi estéje azért is állhatnak előttünk a költői elbeszélés vagy a modern eposz nagy, sikeres példáiként, mivel témájuk egységes, korrajzuk pedig nem nő túl a műfaji kereteken. A Trilógia azonban igényt tart arra, hogy naiv-krónikás módon, de mégis, az egész fiktív történelmi korszaknak „politikai” életét is bemutassa. Toldi és Toldi estéje kitűnően elevenítette meg a cselekmény háttérében a valódi történelmet anélkül, hogy annak extenzív bemutatására törekedett volna. A Trilógia viszont nagy gondot fordít egy elképzelt történelem, egy merőben költőileg meg-

teremtett „közélet” bemutatására; Toldinak nem volt krónikás jellege, — a Trilógia viszont a krónikás-történész szemével az egész népet érintő „politikai” fejlemények bemutatására törekszik, s ezzel a téma teljes egységesítését, a valódi drámaiság érvényesülését akadályozza. *Buda halála* azért lesz eredményes vállalkozás, mivel abban sikerült valódi drámát létrehozni. Az 1855—56-os változattal szemben *Buda halála* a dráma érvényesülését mutatja, a krónikás bonyodalmasság ellenében. Ezt a drámaiságot azonban az egész Trilógia terve nem mutathatja föl.

A Csaba-törredékek a költői nyelv egy régies-krónikás változatának kialakításával szélesítik a népiesség-nemzetiség s általában a magyar költészet nyelvi lehetőségeit. Arany egyedülálló, nyelvi remekléseivel találkozhatunk ezekben a törredékekben, s a szöfűzés ritka megoldásai, a stílus ódon pompája, a régi nyelv szépségeinek erőteljes megelevenítése hatékonyabban járul hozzá a történelmi légkör érzékeltetéséhez, mint a voltaképpeni történelem-elevenítés. Az olyan sorok, mint: „*Ül Isztrigamban ISTVÁN szent király, Pap- és parasztlur mind körötte áll*” (Csanád) egy iniciálé naiv-pompázatosságával hatnak; a krónikák, az énekmondók naivságát Arany a legrafináltabb stíl- és rím-művészetrel, néha Édes Gergely, vagy a „rím-kovács” Kovács József ötleteinek ironikus fölidézésével rekonstruálja. A ponyva-költészet csengő-bongó hangzatosságát utánozza csak kezdetben (pl. „*Ötet kívül nem birna száz, Lebirkózó vad Detre száz*”, Keveháza), — majd az 1855—56-os Csaba-törredékekben a naiv zengés egyre inkább az archaizálónak adja át helyét: „*Ki fogja megtorolni méltóan estedet? Vérrel beundokított fejedelmi testedet?*”; „*Tőből kívágni készült a világ városát: De kardos ősz, csikorogva, fölötte megjelent*”; „*S ha megjön tenger elvöl, kezébe leteszem*”; „*Mint vízben elmosódik minden salak, szemet*”; „*Fiát ezér, anyostul, szerette az apa*” stb. De az 1855—56-os változat egyébként is archaikusabb hatású sokhelyütt, *Buda halálánál* is; a hatalommegosztást ez a változat még sokkal inkább krónikás-archaikus módon mondja el, — míg *Buda halálában* ugyanez az epizód majd archaikus-regényszerű színezetben jelenik meg. Az 1855—56-os változat nem egy erőteljes helye láttán sajnálnunk kell, hogy a mű félben maradt; Aranynak itt sikerült egy olyan sűrített, ódon s mégis drámai stílust kialakítania, mely *Buda halála* vagy *Toldi szerelme* stílusával, előadásmódjával, versmondatművészetével vetekszik. A műben olyan megragadó részletekre bukkanunk, mint pl. a menyasszony ébredése, Bulcsu szavaival, melyek a szánó gyengeség hangsúlyától („*Nem vagy bűnös, királyné — világos ez nekem —; Ártatlan vagy, galambom: ne reszkess, gyermekem!*”) az érzéki szemléletességig árnyalódnak („*Fehér öled feldulni, mely még nem volt anya, Melyért még sok szerelmes ifju sohajtana*”). Úgy érezhetjük, hogy Arany a shakespeare-i beszédmód stílusát tekintette mintának, s annak párját teremtette meg eposzaiban. A Csaba-trilógia tehát a népies-nemzeti költészet új lehetőségeinek próbája is: megtaláljuk benne a drámaiság iránti fokozott igényt, a nyelvi lehetőségek gazdagításának példáit, — de a nemzetinek egy olyan tragikusabb értelmezését is, melyben a „kivonulás” és a bezárkózás majdani hajlamainak korai jelentkezésére ismerhetünk. De a népies-nemzeti költészet új törekvéseinek legjellemzőbb példája: *Buda halála*.

Buda halála

Péterfy óta mindannyian, akik *Buda halálával* foglalkoztunk, hajlottunk arra, hogy e „hun eposzban” a regény módszereit lássuk, s e mű korszerűségét az ábrázolás modern, regényszerű eszközeihez való közeledésén mérjük le. Holott *Buda halála* „regényszerűsége” talán még csekélyebb is, mint *Toldi estjéje*, s a történelmi példázat, a tragikumot kifejező eszme műfaji-formai testet öltése, e műben, valóban a régi eposz „újöntetőségét” eredményezi. *Buda halála* olyan epikai változat, mely sem a Toldi-trilógiához, sem az egyéb Arany-epikához nem hasonlít, — sőt, még a Csaba-törredékekhez sem. *Buda halála* igazi előzményei: a kőrösi balladák, mégpedig nem formailag, hanem eszmeileg inkább; ezt a nemzeti célzatosságot, melyet e balladák kifejeznek, *Buda halála* még magasabb fokon hirdeti. Ady meglehetősen igazságtalan „strófái” *Buda haláláról* mégis helyesen mondják e művet „elhúzott balladának”. *Buda halála* az epikában folytatás nélkül maradt, amiként a népies-nemzeti irányzat sem

talált Arany után méltó folytatásra. De *Buda halálának* típus- és jellemformálása Mórícz művészetét is előkészíti; az Erdély-trilógia legközelibb rokonát Arany epikájában találjuk meg. Elődjét pedig *Bánk bán*ban.

Buda halála az epikai hitelnek abból a felfogásából született meg, mely a „néptudalomban” és a történelemben nemcsak a hitelesség biztosítékát keresi, hanem az elsőrendű ihletforrást is; *Buda halála* Aranynek azt a felfogását példázza, mely szerint a „néptudalomban” élő eszmét és témát *fel kell emelni* s átadni az össznemzeti tudatnak. *Buda halála* a néptudat valódi, hiteles rétegébe nyúl témáért és eszméért. Ez az eszme: a nemzeti katasztrófa, a vereség emléke és fennálló veszélye. A hun—magyar mondanakör a magyar történelemre jellemző eszmét fejez ki; a hun birodalom bukása, a „kivonulás”, majd a „visszatérés”, a „megváltatás”: mindez mitoszi formában, de a valóságot jellemzőn tükrözi a nemzeti történelem természetét. S különösen hajlamos lehetett a nemzeti történelem, a nemzeti sors ilyen felfogására a Világos és a kiegyezés közti korszak. Barta János helyesen jegyzi meg: „A testvérharc tragédiája, a nagy hivatás eljátszása összehangzott azzal a tragikus érzéssel, azzal az önvádfélével, amely az időben a nemzet szellemi vezetőit eltöltötte”. *Buda halála* valóban a szabadságharcra utal, burkoltan és mértéktartón, de félreérthetetlen figyelmeztetésként. Ezt az utalást nem úgy kell értenünk, mintha Arany Etele és Buda alakja mögé a szabadságharc vezetőit kívánta volna rejtetni, hanem úgy, hogy a hun nép egységének felbomlásában, az egymás ellen forduló belső erők képében, a hun közvélemény nagy megzavarodásában visszakísért valami a szabadságharc korának fájdalmas tapasztalataiból s abból a hangulatból, mely a *Koldus énekben* „az erőt ásta benső féreg” sorvégre a „Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek” sorát rimeltette. De áthallik *Buda halálába* az a személyesen átélt epizód is, melyet Ercsey Sándor mesél el; Aranyt, Világos utáni menekülési útjában egy paraszt ember gúnyosan szólította meg eképpen: „szökünk uram! szökünk?”. Ez a mondat, mely Ercsey emléke szerint annyira fáj Aranynak, a Budától Eteléhez érkező Szömöre megjelenését is kíséri: „szöktök, uram, szöktök” (X., 104.).

Buda halála a nemzeti történelemre nehezedő végzetről szól, — de ezt a végzetet nem mondja szükségszerűnek, elkérülhetetlennek. Etele elérhetné az áhított nagyságot, ha a végzet állította feltételt betartja: „Úr az egész földön, ha ez egy hibáján” (VIII. 82.). Kemény végzete feltétlen, — de Aranyé feltételes; mert Hadur feltételként állítja Etele elé, hogy önmagát megfékezze; Arany végtelen finomsággal — s a kálvinista erkölcsi szemlélettel egybehangzón — gondoskodik arról, hogy ezt a feltételt Etele *ne* ismerje. Mert ehhez a hőshöz csak az lehet méltó, ha szolgai engedelmeskedés nélkül, szabadon, a törvényt nem is ismerve hajt fejet a törvény előtt. Etele azt sem tudja meg soha, hogy isten kardját mivel érdemelte ki; Hadur sohasem közli vele, hogy amiért a vadászaton Buda életét megmentette, s Ármány csábításán diadalmaskodott, vált csak méltóvá a jutalomra („mert lám, győztes akarattal, Győzi magát, s harcol riadó haraggal” VIII., 81.). Etele tragikumához hozzátartozik, hogy a feltételt (melynek érzetét lelkében kellett volna őriznie), csak a vétek elkövetése után, önlelkében ismerje föl.

Etele végzete — s a hun—magyar népe — elsősorban önmagában lakik. De ez azt is jelenti, hogy önmagában keresheti csak, s találhatja is meg menekvését. Az önmagában fölsimert és legyőzött végzet képessé tette volna Etelét, hogy a külső végzettel szembeszálljon. Ez a külső végzet valójában szoros társ: vele együtt hál, Krimhilda személyében, s vele egy levegőt szív, mint Detre. A legyőzött népek, az „idegenek” szerepe más, *Buda halálában*, mint a Csaba-törédekben volt. Szerepüket átvette az egyedüli s a legnagyobb ellenség: a német. A hun—magyar sorssal alattomosan és elszántan áll szemben a gót—germán sors. A külső végzetet itt Krimhilda és berni, szász Detre képviselik; a hun mondanakör eposzi ellenlábasa: a Nibelung-ének. *Buda halálának* ez az egyértelmű gót—germánellenessége, ez a német végzetre kisarkítottsága történelmileg és mondailag egyaránt indokolt, helyeselhető. Arany ebben a célzatosságban nemcsak a magyar történelem egészének végzetességét jelöli meg találón, — de a maga koráét is. *Buda halála* tehát egyáltalában nem elvont alkotás; a viszálykodás, a belső

egyenetlenség képével éppúgy a legfrissebb történelmi tapasztalatokra épít, mint germán-ellenességével is. Amennyire friss tapasztalat e két mozzanat, éppannyira ősi és általános.

Az, hogy együtt hál tulajdon végzetével, Etelét Hadúr titkos feltételének még sürgetőbb megismerésére, még szigorúbb betartására köteleznék. Hatalmának és erejének bódulatában a megismerésről is, a betartásról is megfeledkezik. Az eposz négy főszereplője körül — akiket Arany gondosabb művészettel egyenít, mint Toldi kivételével epikájának bármelyik alakját — a végzetet hordozó Krimhilda nyer különös fontosságot. Arany tartózkodik a költői elfogultságtól, s teljes tárgyilagossággal rajzolja meg Etele feleségét: Krimhilda csaknem akaratlanul, szinte ártatlanul készíti elő férje romlását. De ez még ijesztőbb tanulság egy olyan kor számára, mely mégiscsak a dualizmust tekinti céljának, s az Etele—Krimhilda-házasságot kívánja újból nyélbe ütni. Ismét csak nem szabad *Buda halálában* a kiegyezésre főző politika valaminő elutasítását látnunk. Itt sokkal többről van szó: a néptudat egyik legősibb emlékének, tapasztalatának, az újabb és újabb szenvedések által megpecsételt németellenességnek általános példázatáról. Mit sem változtat ezen, hogy Arany mennyire szerette Deákot, s hányszor látogatta meg Visegrádon Görgey Artúrt. Ami nem lehet kétséges: a német „házasságot” történelmileg éppoly végzetesnek tartotta, mint Etele és Krimhilda házasságát, s a magyar nép jövőjét a száz Detrék romboló, álnok tanácsaitól, megrontó intrikáitól mentesnek kívánta. Vagyis: az ő álma is a nemzeti függetlenség volt. Költői álom, igaz, de félreérthetetlen, s egyértelmű, még akkor is, ha a nemzeti függetlenség legnagyobb politikai képviselőjéhez, a száműzött Kossuthhoz Aranynak nem is volt köze.

Krimhilda, a Nibelung-hősnő, éppoly kevésbé érzi át, érti meg a hun sorsot s annak követelményeit, mint a magyar sorsot, a magyar történelmet Ausztria. Arany, persze, végső, mondai általánosítással fejezi ki Krimhilda helyzetét és gondolkodását: az *idegent* kell látnunk ebben az asszonyban, aki lelke legmélyén sohasem tud a nemzettel, a néppel azonosulni, mert érdekei, kötelmei másfélék, s eleve másféle ügynek, másféle emlékek jegyzetett el. De Ildikón kívül egy másféle végzet is együtt él Etelével: az isten kardja, mint tulajdon nagyságának, hatalmának és erejének jelképe. Egyetlen hiba, az önuralom egyetlen kihagyása következtében e nagyság, e hatalom és erő: átfordul végzetté. A kétféle végzet szükségképp egybekapcsolódik, s ennek az egybekapcsolódásnak baljós ígérete mutatkozik meg abban a jelenetben, midőn Ildikó isten kardját Aladár kicsi derekára csatolja („*Örült Aladár, hogy zörömből utána*”, IX., 56.); ez a jelenet, a „*Csillag esik, föld reng*” ... viláгурalmi víziójának közvetlen szomszédságában, nyugtalanító kontrasztként hat; a Péterfy említette „tragikái irónia” ebben a jelenetben egész többértelműségével érvényesül. De „*Hilda asszony*” végzetes szerepe még inkább kiviláglik a fiához intézett magánbeszédszerű vallomásban: Ildikó változatlanul szereti megölt férjét, Szigfridet („*Szeretem holtan is, szeretem még most is ; Ha sirba lezárnak, szeretem még ott is*”, IX., 43.), s a szerelemnek ez a kitartó, rendületlen nagysága, mely Krimhilda egyéniségének legnemesebb, legértékesebb része, egyszersmind árulás is Etelével szemben, — vagy legalábbis végzetének betöltése. Krimhilda életének értelme ugyanis nem Etele, nem is a hun nép sorsa, — hanem a még mindig szeretett Szigfridért állandó bosszú. Életcélja tehát ellentétes Eteléével, s fiától ő nem a hun nép sorsának emelését, a hun birodalom nagyságának biztosítását, hanem a maga családi viszályának véres megoldását várja. Krimhilda asszonyi kicsinyessége eleve végzetes szerepet játszik az amúgy is megosztott hun táborban; az a kíméletlen pontosság, mellyel tulajdon érdekét felméri, s legszemélyesebb célját kijelöli, egyszersmind leplezetlen bevallása is Etelétől s a hunoktól való mély feloldhatatlan idegenségének;

*Közelébb vagy hozzám, mint Etel, a férjem,
Tested az én testem, véred az én vérem :
Bosszút az anyáért bár iszonyút vennél,
Nincs nemesebb tetteid, nincs igazabb ennél.* (IX., 54.)

Ismét, s újból és újból: az *idegenség* motívuma, mely az egész Trilógián átvonul, a nemzeti sors társtalanságának, az egyedül állásnak, a magára utaltságnak hangsúlyozása. Krim-

hilda idegenségét Arany finoman azzal is kifejezi, hogy Etelel való kapcsolatát pusztán érzékinek mutatja, — ez az érzékiség hiánytalanul megfelel Etele egyéniségének, lelki-testi hangsúlyának, s hogy ennyire megfelel, épp az nyit a végzetnek is utat.

Gyöngyvér, Buda felesége, meddőn maradó méhével is „nemzetibb” asszonytípus, s férje révén a hun sorssal is szorosabban azonosuló Ildikónál. „Szép barna szemét” Arany többször is említi, a kis Aladár iránti, anyai-mohó ragaszkodását, — habár végzetesnek, de emberien fájdalmasnak is érezteti, s noha a körülmények „kényszerűségénél” fogva ő is a katasztrófa bekövetkeztét segíti, mily szépen és gyengéden vállalja a férjével közös végzetet: „Feles feleséged hadd legyek a bajban” (X., 53.).

Buda halála alakjait Arany ha nem is távoltartón s nem is kritikailag, de a jellemvonásoknak olyanfajta összetettségében ábrázolja, mely gyakorlatilag az erények s a hibák egységét jelenti, s ennek az egységnek módosulásai nyomán eredményezi a tragédiát. Buda halála alakjai még annyira sem egyértelműek, mint Toldi Miklós, aki pedig szintén erények és gyarlóságok kölcsönhatásából megformált jellem. Etele és Buda, Ildikó és Gyöngyvér erényei, hibái kezdetben még az egyensúly állapotában maradnak, s ez az egyensúly a békét jelenti, melyre Buda törekszik a hatalom megosztásával, s melyet Etele is szilárdan vállal. Ennek az egyensúlynak Detre közbeléptével kell végzetesen felbomlania, s az eposz drámaiságát az erények és hibák egymásnak feszülése, dialektikus hullámzása hozza létre. Az öt főszereplő közül csak Detrének szerepe állandó és változatlan: az intrikus szerepe, mely a drámákban épp oly kevésbé változik, mint a *raisonneur*-öké. Detre nem változó jelleme és szerepe az a sarokpont, melyre a másik négy szereplő indulatainak, cselekedeteinek tengelye támaszkodhatik: a végzet körforgásának tengelye nem mozdul helyéből, s ez hozza el hibátlan pontossággal a katasztrófát.

Az eposz alapelvét tehát a történelmi helyzetben — és a jellemek viszonyában teremti meg Arany. Az első: az idegenek közé szorult, tártalan és végzetesen önmagára utalt nemzet helyzetét jelenti. A második: az összetett jellemekből olyan érzelmek és cselekedetek kiválasztódását, melyek végzetessékké elsősorban e sajátos történelmi helyzetben válnak. Ez az eposzi alapelv tükröződik a kompozícióban, s a motivációban is. Buda halála szerkezetileg az idill és a tragédia kontrasztjára épül, s a cselekmény az idilltől egyetlen ívben vezet el a tragédiáig: a mű az idill, az egyetértés, a béke és a jószándék állapotában kezdődik, hogy a tragédia, a viszály, a gyűlölet és a testvérgyilkosság szférájába vezessen el. Az idill és a tragédia szférái éppúgy egymásnak feszülnek a szerkezetben, mint a jellemek erényei és hibái. Idill és tragédia: Zrínyi óta a magyar verses, illetve prózai epika oly gyakori formái. Móricz regényei is idillek és tragédiák váltakozásában követik egymást, — Buda halálában idill és tragédia csökkenő-növekvő mértékben, együttesen van jelen. Az idill napsütésén kezdetben csak felső-árnyékok futnak át, de még újból felderül az ég; a viharfelhők azonban szaporodnak, a napfény mind nehezebben tör át rajtuk, s a testvérgyilkosság a történelmi tragédia komor égboltja alatt történik meg. Idill és tragédia ily váltakozása szorosan kapcsolódik a „tett izmosodásának” folyamataihoz, melyek a négy főszereplő jelleméből mintegy kikristályosítják a katasztrófát. A végzet tehát nem névtelen abszurditással sújt le itt, mint Kemény *Gyulai Pál*-jában, hanem megszakítható, feltartóztatható folyamatossággal következik be, s valójában nem is lenne nehéz útját állni, akár az utolsó pillanatig. Arany tehát nem azt hirdeti Buda halála végzetével, hogy a nemzeti katasztrófa szükségszerű és elkerülhetetlen, nem azt, hogy a hun—magyar nép sorsa eleve megszabott. De a szabad elhatározásnak juttatott nagy szerep, a jószándék érvényesülésének biztosított szabad lehetőség láttán érezzük súlyosabbnak a négy főszereplő vétkét, s lényegileg kiérdemeltnek a végzetet. Kemény kiérdemeletlen végzetével szemben Aranyé a küzdelem, a megjavulás, a megváltás lehetőségét mindvégig nyitva tartja, s nemcsak Buda halálában, de a Trilógia egész koncepciójában is.

A tragikus vétség elkövetésének erőteljes, aprólékos és finom motiválása, melynek fokozataiból Arany az eposz gerincét teremti meg, lényegileg biztató célt szolgál: ez a motiváció fosztja meg ijesztő, értelmetlen arculatától a végzetet, ez ébreszti fel bennünk az elkerülhetőség

reményét. Mert a motiváció minden egyes fokozata arra figyelmeztet, hogy a könnyelmű, a meggondolatlan cselekedetek halmozódását meg lehet akadályozni, s a jellemben rejlő végzetes indokokat bölcsességgel, szilárd akarral vagy önuralommal ki lehet küszöbölni. Sokkal kevésbé lenne biztató az eposz cselekményképe, ha Arany a motivációra kevesebb gondot fordítana, s a katasztrófát inkább a külső körülményekben, sem mint magukban a jellemekben készítené elő. Detre intrikája önmagában tehetetlen: a négy főszereplő jellemének ellentmondásai könnyíthetik csak meg útját. De ha a végzet bennünk magunkban lakozik: bennünk magunkban teremhet meg orvossága is.

Van azonban *Buda halálának* egy másfajta végzetessége is, mely már sokkal nyomasztóbb: a hun nép ártatlanul és tehetetlenül válik a vezetőik bűneinek, tévedéseinek áldozatává. *Buda halála*, mely egy nép végétét mutatja be: a vezetőik magánéletében tud csak igazi konfliktusokat, tragikus helyzeteket teremteni, s ezek érvényessé válnak az egész népre is. Etele és Buda hibái a népre is jellemzők lehetnek, s bizonyos jellemzők a vezető osztályokra; ne feledjük, Arany a szabadságharc elvesztéséért is a vezetőket teszi felelőssé. S a történelem valóban teremt olyan helyzeteket, midőn a vezetőik döntése vagy magatartása az egész nép sorsára kihat. *Buda halálának* nyomasztó hangulatát az kelti, hogy a remény, a megváltás lehetőségei is csak erkölcsi értelemben merülnek föl, nem pedig tényleges történelmi erőkként, tárgyiasult valóságukban.

Buda halála motivációja *Bánk bánét* követi. A katasztrófa felé mutató helyzetek és cselekedetek Buda oldalán sokasodnak, — Etele jóideig mentes tőlük, hogy majd annál hevesebben következzen be nála a fordulat. A jószándéknak önnön visszajára fordulása Arany műveiben (ld. *Toldi estéjét*) gyakran fordul elő; a fordulat mindig katasztrófális körülmények közt, a végzet beteljesedéseként történik meg. Az intrikának, a csábításnak ellenálló Etele messzebb sodorja az indulat, mint Budát a maga régóta lappangó gyűlölködése. A motiváció egyetlen váratlan, előkészítetlen elemének érezhetjük Buda rossz hangulatát (II., 4, 5.), a hatalom megosztásának másnapján, midőn tettét némiképp megbánva („*friss gond veri, hajtja Marcona józanság hidegen csusz rajta*”) hajlamossá válik Detre sugalmazásainak befogadására. Buda e hirtelen változékonysága, bizonytalansága összehangzik jellemének később megmutatókozó vonásaival, de az első ének *csaknem* háborítlan idilljében mindebből semmit sem veszünk észre, s ezért a „marcona józanság” a II. ének kezdetén, az első ének összképétől indokolatlanul elüt, s nem fejlődik szervesen az előzményből. Buda változékonysága, tettét megbánó következetlensége, asszonyias ingatagsága („*Vád neki a mit tett, bánja ha mit nem tett*” II., 5.) végzetes tulajdonságok, de nem jóvátehetetlenek. Külön-külön, a tragikus fokozódás valamennyi tagja nyitva hagyja a menekvés lehetőségét, — a katasztrófához olyan út vezet, melyen bármikor vissza lehetne fordulni. Budát sem Detre változtatja meg, — hanem Detre mintegy az ingatag jellem ismeretében, a szavaira már eleve fogékony Buda hajlandóságát használja ki, növeli meg, s indítja el a gondolat, „megizmosodásának” útján. Ez a „megizmosodás” csaknem azonos azzal a folyamattal, melyet Stendhal „kristályosodásnak” jelöl, s melyet a nyugati analitikus regény már akkor jó ideje alkalmaz. De Aranyánál nem találkozunk az analitikus regény elemző eljárásaival, melyek egy-egy lélekállapot, egy-egy „pszichológiai pillanat” taglalásával jutnak el ábrázolási céljukhoz. Arany jellegzetesen *dramai* elemzést végez, vagyis ahelyett, hogy egy-egy helyzetről, állapotról elemzőn időzne, az indokok, az ösztöklél, a cselekményt fejleményről újabb fejleményre mozdító elemek induktív oksági láncolatát építi ki.

Detre hosszú magánbeszédei Buda, majd Etele előtt, a szereplők „beszélgetésének” itt alkalmazott módszerére hívják fel figyelmünket. Arany a hagyományos epikai eljáráshoz folyamodik, mely az Iliász óta az eposzi hősök, „beszéltetését” sohasem életszerűen, hanem bizonyos naiv stilizáltsággal, afféle „szónoklat” módján végzi. Ezért tehát az eposz nem is a „beszéltetést” használja fel az egyénítésre, hanem a cselekményt s a cselekedeteket. Arany is csak igen óvatosan használja fel egyénítésre szereplőinek magánbeszédszerű „szónoklatait”. Detrét a bőbeszédűség jellemzi, a ravasz, példálózó, a tárgyra messziről térő szóáradat, a példálózások, a burkolt utalások, a célzatos bölcseségek, melyeknek bozótjában titkoljt céljához

egyre közelébb lopakodik. Etelét, ellenkezőleg, a szűkszavúság, az összefogottság, a beszédnek egy királyibb stílusa. *Buda halálában* nem találkozunk párbeszédekkel, — az eposz a drámai magánbeszéd menetét követi, s az egyes alakok beszédnemét bizonyos egyöntetűségben tartja; ebből az egyöntetűségből annál plasztikusabban domborodnak ki a szereplők tettei. Arany azonban azáltal is egyénít, hogy Etele csak egy ízben szólal meg hosszabb magánbeszédben (VII., 31—42.), midőn a követjárás után Budának a maga uralmi terveit kifejti. Nagy egyéniséget, nagy politikust ismertet meg velünk ez a részlet. A szereplők beszéltetésénél Arany részint Shakespeare drámai beszédmenetét veszi át, részint a népies beszédmenetet. De hát Shakespeare-t is népies beszédmenetre, s némi ószerű hangnemre ülteti át, pl. Hamlet-fordításában. Ha arra gondolunk, hogy mennyire sommás volt Lajos és az ősz Toldi *párbeszéde*, arra kell gyanakodnunk, hogy Arany ez egyszer élvezi is az eposzi beszélgetés terjengős, kényelmes menetét: a bőbeszédű Detrével a bőbeszédűséget is megtetőzőn mondat sokat, csak, hogy még kerekdedebben mondathassa. Budának elmondja élete történetét Keveházától kezdve, holott Buda e részleteket ismeri; de ez az „ószerűen naiv” eposziság teszi csak lehetővé, hogy a népies beszédmód olyan fordulataival élhessen, mint: „*Mértékre imbolygott a beszéded rúdja*” (II., 19.), vagy: „*No hát eleinte szemesen ügyeljed, Hogy el ne szorítsa közös ülőhelyed, Mert savanyú lesz majd ülni kicsiny szélen, S visszakapaszkodni földre-bukó félen*” (II., 38.). Arany a szereplők beszéltetésénél szinte sohasem archaizál, s majdnem mindig a népi beszéd sajátos választékoságára törekszik. Nemcsak a beszéd, de a hozzája illeszkedő epizód is népi nyelven hangzik: „*Szó nyelvre a szó hebehurgyán toltá*” stb. (III., 39.).

Etele felháborodottan utasítja vissza Detrét, s emez mégis azzal távozhatik, hogy „*lám, bent van az ék is*” (III., 45.). Detre kettős kezdeménye nyomán indul meg az „izmosodás”, a motiváció láncolata, melynek egyes elemei növekvő intenzitást mutatnak; előbb csak parányi moccanással ad jelt magáról a megfogant gyanú: Buda bizalmatlanul nézi a gyűlő sereget, — „*Jobbra fejté a balra komolyan hintálván*” (IV., 12.) — s habár a gyanú folyamatai csak Budánál indultak meg, éreznünk kell, hogy ezek kiváltják majd Etele bizalmatlanságát is. A félelem vagy megvetést szül másoknál, vagy üldöző vadász-kedvet; Etelénél Buda előbb-utóbb mindkettőt kihívja: a hadak gyakorlatán megrémül a rárontó dandártól (IV., 43—44.), — Detre szavainak megfogantáról egyelőre még csak ennyi árulkodik.

A súlytalan mozzanatoktól haladunk a mind súlyosabbakhoz; Arany csodálatos finomsággal érzékelteti a súlytalanságban is megmutatkozó végzetet, a futó gondolatot is, mely nyomot hagy későbbi, keserűbbek számára. „*Ildikó azonban feljöve, mint hajnal*” (V., 1.), s ez a napfényes jelenet, a verssorok s a hintó lágy himbálásában, a voltaképpeni végzet kezdete: Etele sebezhetetlen volt Detre ármányának és Buda gyanakvásának, — de amit Szigfrid sarkának a ráhullott falevél, azt jelenti őneki Krimhilda iránti érzéki szerelme. Egyelőre csak Gyöngyvér titkos irigységének vagyunk tanúi („*Ki hát ez az asszony? miféle királyné? . . .*” V., 9.), de ez a gondolat elsimulhat, ennyi feszültség ártalmatlanul lappanghat a családi életben, még ha a két asszony találkozása a későbbi viszály csúf jeleneteire elő is készít bennünket: „*Hidegen egymásnak ezalatt benyelték Ruháit, alakját egész teste-lelkét*” (V., 24.). Dehát kell-e két sógor nő ferde nézésének testvérgyilkossághoz vezetnie? Birodalomnak kell-e összeomlania egy ilyen találkozástól, melyet úgyis, asszonyi túlzással, kitárt karú, csók-zivatarú vendég-üdvözlés követ?

Etelénél eddig meg sem moccan a belé ültetett gondolat; mintha Detre beszéde lepergett volna róla. Fontos, politikai fejleménynek kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a Detre kívánta irányba hajoljon. Nem is Detre részes abban, hogy van valami, amit a bizánci követség kétélű hízelgéséből nem tud elutasítani („*Mégis szíve szerint nem bírt haragunni*”, VII., 20.); ez a parányi mozzanat éppoly ártalmatlan, mint Gyöngyvér irigysége. Nem is ez a könnyen elheszentett gondolat mélyíti el az ellentétet, hanem Buda nőies durcáskodása, ernyedtségre valló sértődése, az egyezséget visszavonó, kicsinyes fenyegetése: „*Jogomat kívánom, eskü szerint. Vagy-vagy! Másképp szakad a húr : a mi valál, az vagy*”. (VII., 25.). Ami ebben a jelenetben megdöbbenő, az Etele váratlan, csaknem indokolatlan indulata, mely a malomkövet hajító

vagy a buzogányával körbekaszáló Toldi természetére emlékeztet: „*Felforra Etelnek hirtelen a vére, Zúgó patakokban ömlött a fejére*” stb. (VII., 26.). Ez az indulat az erő szükségszerű kísérője, — de ugyanez változtatja is az erőt gyengeséggé. Az erő tehát, Etele ereje, — eleve gyengeség? És ezek a vad szavak, ezek a kiméletlen sértések, melyek annyira rácsfolnak Etele addigi önuralmára: „*Eszeveszett, hallgass : vigeszü, oktan, Gyáva, gyanús lelkü, pulya, boldogtalan!*” stb. (VII., 27.). Etele ez az indulat veszti el, s ez lett Toldinak is veszte. Arany a testvérgyilkosság első előzményét állítja most elénk, s művének erkölcsi „tanulása” a nemzeti erények ellentmondásosságára figyelmeztet: nagyság, nagylelkűség, és erő, — mely *gyengeség* is a kísérő indulat miatt. Ennek a jelenetnek csak úgy lehet meg a lélektani hitele, ha *visszahatólagosan* is megvilágítja a két testvér viszonyát: az ilyen jelenetek eredete a múltba, gyermekkorukba nyúlhatik csak vissza, s ez a láthatatlan előzmény avat most baljósá minden jószándékot, minősíti már kilátástalanná a békülés minden kísérletét. A VII. és VIII. ének ugyanis a végzettel szembeszegülő jószándék küzdelmeit is bemutatja; és Etele indulata mögött már ott érezzük a *feltételt*, mely az „erős törvény” betöltését még elháríthatná, — ott érezzük Hadúr kívánságát, hogy önmagán erőt vegyen: Arany költői kívánsága is ez nemzetével szemben. A cselekmény kezdeténél korábbra, sokkal korábbra nyúlt rossz emlékek magyarázhatják csak meg Etele önkénytelen, bűnös gondolatát is, midőn a bölénybika Budát megtámadja: „*Nem volna-e bátyját jobb hagyni halálra, Mint hagyni türelmét örökös próbára*” (VIII., 49.). Az, hogy Ármány bűnre akarja csábítani, s az, hogy Hadúr oly nagy jelentőséget tulajdonít Etele szilárdságának (ezért nyeri el jutalmul isten kardját), ugyancsak azt sejteti, hogy Etele és Buda ellentétének lényeges, korábbi előzményei vannak már.

Etele nem minősül még tragikus hősnek, mert akaratával győzött a végzetten, csak épp győzelme nem végleges. A katasztrófa felé fejlődő cselekménybe most kapcsolódik bele igazán a két királyné, a dráma dialektikájának ez új két ága; ők az okai annak, hogy Etele nem tudja megtartani a megszerzettet: önmagán aratott diadalát és az isten kardját. A két asszony családi viszálya a kicsinyes, kínos civakodás jeleneivel kezdődik (kirobbanásukat ismét csak egy semmisség készíti elő: Aladár húzódik nagynénje faló csókjaitól, VII., 56—57.), — s amily hirtelen tör ki, oly hirtelen véget is ér, — de már elhozva a végleges szakítást. Pedig megint csak súlytalan epizód, véletlen fejlemény vezet ide: Ildikó sólyma megöli Gyöngyvérét, —Etele békítésére pedig felesége azzal válaszol, hogy a maga sólymát kitekert nyakkal veti sógornője elé. A két testvér most még kibékíti őket, de a két asszonyban már végbement mindaz, ami bennük kettejükben még csak végbe fog menni. És a kitekert nyakú sólyom — Krimhilda tetteként! — már a testvérgyilkosság előképe is. A végzet nem is Detre ármányával, nem is Buda puhaságával, — de a sógornők tetteivel fészkelte most már bele magát a hunok sorsába.

Fordulópont ez, s eszmei, szerkezeti forgópont is, — valamint az eposz légkörének, egész színezetének megváltozása. Itt helyezkedik el a Hadúr-jelenet, itt tekinthetünk be a végzet állította feltételbe; Arany ismét csak kerüli a henye csodálatosságot: a Hadúr-jelenet mentes a pátosztól, az operai látványosságtól. Inkább mese- és álomszerű (VIII., 80—82.), szerény, de valódi népi képzelet teremtménye. Az eposznak ezen a szakaszon szűnik meg az a kettős színezete, mely addig az idill és a tragédia egymást váltásában nyilvánult meg. A kezdet idilli harmóniáját meg akarja bontani Detre, de a béke még fennmarad, az idill fényeváltozatlan erővel felragyog. Harag és kibékülés váltják egymást a követség körüli bonyodalmakban, de még a viszály első epizódjai sem tudják csökkenteni annak az életörömnek sugárzását, mely Ildikó feljövételének, vagy a mátrai, nagy vadászatnak képeiből árad. A létrejött összhang mégsem tud állandósulni: túl korán bontják meg baljós epizódok. A követségi bonyodalom után a családi derűt máris megzavarja Aladár, midőn Gyöngyvért megszegyeníti; Etele Ármányon vett diadalát lerontja a sólyomepizód, — és isten kardjának felbukkanása óta, vagyis épp Etele dicsőségének beteltével, az egész égbolt beborul, többé nem derül föl az idill, Gyöngyvér és Ildikó utolsó viszálya után (mely az Aladár derekára kötött isten kardja miatt tör ki) a testvérek szakítása véglegessé válik; „*Buda királylál nincs közöm ez'tán semmi*” — jelenti ki Etele (IX., 72).

Az eposz új szakaszba lép, a katasztrófa bekövetkeztének szakaszába, s Arany motivációs eljárása is megváltozik, — ha eddig a családi, a magánéleti konfliktusok idézték fel a végzetet, most ezek folyományaként a tragédia már a közéletben, a hun nép széles köreiben is előkészül. A kiszélesedő viszály, a hun egység megbomlása, Buda kincsen vásárolt hívei, s ezek ingadozása: gyorsuló ütemben tartunk a testvérgyilkosság felé. Az eposz egyre inkább a kortársi, a magyar valóságra utal; a felbomló közvélemény képe már Arany személyes emlékeiről, tapasztalatairól árulkodik, s a vihar előtti táj képe, ez a túlságos részletességgel kidolgozott hasonlat (XI., 49—53.), az ingatag tábor, az Etele háta támadó önzés: mindez a készülődő tragédiát széleskörűen nemzetinek mutatja, s történelmileg is általánosítja. Nem egyetlen korszak, hanem az egész hun—magyar történelem tragédiáját akarja megmutatni Arany. Az eposz cselekménye egyre jelképesebbé válik: Buda felépülő városa (a majdani magyar főváros!), melynek köveit testvérgyilkosság vére öntözi meg, a Gyöngyvér átka, mely annyiszor betelik még e falak közt: milyen komor és fenyegető kép ez a magyar történelemről! Hiába vállalja Etele tettével együtt a végzetet is („*Hun urak, mit néztek! ez csak az én tettem.*” XII., 83.), — Hadúr már kimondta a nála is erősebb törvény érvényét: „*Jaj! betelik, mondá, már ime betelnek — Népe jövődöi számlálva Etelek*” (XII., 74.).

A tragikai alapeszme világos: a nagyságot, az erőt aláássa a gyarlóság, — önmagunk gyarlósága és másoké. Etele ugyan túlságosan merész feladatra vállalkozik, de nem merészsége vesztí el, hanem az, hogy népe nem képes nagyságra. Etele gyarlóság okozta bukása rokon Ádáméval, akinek nagy lelkesedései és reménységei is az emberi gyarlóságon buknak el. Arany történelemszemlélete nagy gondot és félelmet fejez ki: az erősnek látszó nép valójában gyenge, — Etele és Toldi ereje egyszeriben gyengeséggé válik, ez a gyengeség épp céljaik kapujában vesztí el őket. Etele és Toldi sorsának tanulsága itt azonossá válik — Csóri vajdájával.

Aranynál tehát nincs névtelen, értelmetlen végzet, — de van végzetes gyengeség. Erőt venni e gyengeségen, fölismerni alattomos jelentkezéseit, kérlelhetetlen, erkölcsi szigorral lenni úrrá az erőből fakadó gyengeség fölött: ez *Buda halálának* történelmi-erkölcsi tanulsága. És ez a tanulság vet világot Arany nemzeti eszmiségére is. Ez a nemzetiesség nem hízeleg a hibáknak, hanem komor-fájdalmasan tárja fel őket, s ha zord tekintettel fordul a jövő felé, csak azért, mivel a gyengeséget maradandónak érzi. Aranynak a maga jelenéről alkotott komor felfogása vetül vissza a múltba.

A népies-nemzeti költészet *Buda halálában* vállalkozott utolsó, nagy tetterre, s ebben a tettben az irányzat nagysága éppúgy megmutatkozik, mint elégtelensége. Ez a nagyság és ez az elégtelenség ugyanúgy van együtt a népies-nemzeti költészetben, mint Eteleben vagy a hun—magyar történelemben. Arany megkísérelte, hogy *Toldi*hoz hasonlóan, a nép sorsának, a nemzet történelmének lényegét világítsa meg, s a maga korához ismét úgy szóljon, mint *Toldi*ban szólt. *Buda halálában* tovább szötte *Toldi* egyik vezérlő eszméjét: az erő és a gyarlóság, a nagyság és az elégtelenség veszedelmes, tragikus viszonyáról. *Buda halálában* sokkal inkább, mint *Toldi*ban vagy *Toldi estéjében*, ezeknek az ellentéteknek feszültsége foglalkoztatja. Megdőbbséget tekintete előtt megmutatkozik a végzet: a nemzet eredendő gyengesége, valamilyen kiszolgáltatottság, fenyegető magányosság, — gyanútlan felvértezetlenség a legnagyobb ellenséggel, a germánysággal szemben. Mindebben igaza is van, s a nemzeti történelemben megmutatózó kudarcnak, elégtelenségnek példázatával a hazaszeretetet kívánja elmélyíteni, a felelősségérzetet növelni. Ime, művének nemzeti célzata, tanítása. Ez a célzat, ez a tanítás a szabadságharc bukásának emlékében, fájdalmában fogamzik meg. *Buda halála* a nemzeti történelem vereségeinek, a Mohácsi-tól Világosiig vonuló katasztrófa-sorozatnak mítoszi értelmezése. De ez az értelmezés nem teljes, és féloldalságában megtévesztő is. Nyomasztóan hat *Buda halála*, mivel mindvégig fennáll ugyan benne a végzet elkerülésének lehetősége, de a veszedelmet senki sem érzi át, senki sem tesz ellene. Etele még a befejezésben is jogosnak véli tettét („*Szigorún, de igazán büntettem*” XII., 83.). Hadúr „feltétele” rejtve marad, a jóslatot a Trilógia a második részre halasztja, s oda kívánczik Etele lelkiismereti válsága, a Detre ígérte bűnhődés is. De mindez mit sem változtat azon, hogy a nemzeti történelemben megmutatózó

gyengeség és elégtelenség *morális* magyarázata — nem az *igazi* magyarázat. Toldiban a nép a nemzeti tettek porondján jelenik meg, — *Buda halálában* a nép tehetetlenül vállalja a vezetőkhívta végzetet. A nemzeti gyengeség nem csupán erkölcsi okok következménye, s nem is csupán a gót—germán bomlasztásé. A nemzeti eszme, melynek jegyében Arany gondolkodik, s melynek jegyében *Buda halálát* megalkotja: a gyengeség, az elégtelenség legmélyebb okát, a *társadalmi* elfedi, s csak a *morális*at mutatja meg. A nemzeti eszme, a társadalmiétől megfosztottan, maga is féloldalassá, elégtelenné válik. *Buda halálából* hiányzik az a társadalmi eszmiség, mely Toldiban még párosult a nemzettel. Etele és Buda történetében: a nemzeti célzat maradt meg puszta. Miként a liberális polgárosodás szemléletében, úgy Aranyánál is a nemzeti és az erkölcsi szorosan egybekapcsolódnak, s kizsorítják maguk mellől a társadalmi. Ady sokat idézett megjegyzése „Egyébként pedig az sem igaz, hogy a testvér-harc ölte meg a magyart, mert mindig és ma is azok a legfejlettebb, legbolderabb népek, ahol a testvér-harc a legnagyobb volt”) nem is annyira szöveg szerinti értelme, mint inkább a mögötte rejtőz gondolat miatt találó: Ady a forradalmak testvérharcára gondolt. A nemzeti egység eszméjének letéteményesei a forradalomban is Buda és Etele végzetét látják. Arany fölismerése a hun—magyar nemzet történelmi gyengeségéről, elégtelenségéről: helyes, kritikai fölismerés volt. A Trilógia távlatában ott rejtőzött a feloldás, a megváltatás ígérete is. De a gyengeség végső, legmélyebb okának morálissá minősítésében Arany épp arról terelte el a figyelmet, aminek következményeit oly fájdalmas aggodalommal akarta számon tartani.

Etienne Sötér

LA MORT DE BUDA

Dans le premier chapitre de l'étude, l'auteur se penche sur la théorie de l'épopée de János Arany, dans laquelle le poète hongrois s'est proposé comme but la mise en forme de la dernière et la plus grande réalisation de la tendance dite nationale-populaire. La cause de l'humanité, la cause de la nation, le dévouement à ces causes et la conscience de celle-ci grâce à des oeuvres grandioses poétiques: voilà les buts que grâce à l'épopée Arany a voulu atteindre. La conception de l'épopée de János Arany est bien rapprochée aux entreprises semblables, grandioses, nationales et humaines de la poésie du XIXe siècle. Parmi les oeuvres lyriques de la littérature mondiale les plus proches à Arany sont les «*Légendes du siècle*» de Victor Hugo. Dans cette oeuvre le poète français s'est proposé de composer l'épopée de l'humanité entière, tandis que Arany a voulu représenter le destin de la nation hongroise, sa chute et son relèvement. La conception de l'épopée d'Arany et la réalisation de celle-ci dans la *Mort de Buda* et dans le fragment de Csaba est apparentée aussi à la conception de Wagner sur l'opéra, le musicien ayant voulu créer un «*Gesamtkunstwerk*» de la matière des légendes mythologiques germaniques. Malgré la prétention élevée, la conception d'Arany de l'épopée marqua un recul devant les demandes les plus brûlantes de l'époque, étant donné que la tendance populaire-nationale n'était plus capable de satisfaire à ces exigences. L'épopée est aussi une retraite olympique devant la réalité sociale de la vie populaire-nationale.

Dans les chapitres suivants, l'auteur analyse la théorie d'Arany sur la *crédibilité épique* et sur la *nécessité de développer les motifs dans l'épopée*. Les écrits théoriques d'Arany portent témoignage de longues hésitations sur l'actualité de la tendance populaire, mais il se rassure finalement à l'idée des tâches qui s'offrent au peuple arrivé au stade de l'évolution de la nation, de l'idéalité nationale déléguée à l'épopée, à l'art psychologique et caractérologique se conformant aux grands modèles de la littérature mondiale. Cet apaisement trouve son expression dans la *Mort de Buda* de même que dans les fragments et projets de la trilogie de Csaba. Dans la conclusion de l'étude, une analyse sous plusieurs aspects de la *Mort de Buda* est donnée. La *mort de Buda* grâce à laquelle nous sommes introduits dans le cycle de légendes hunno-hongrois prend le sujet et l'idée dans les couches authentiques de la conscience du peuple. L'idée qui la domine est celle de la catastrophe nationale, le souvenir de la défaite de la guerre d'indépendance. Dans le cycle hunno-hongrois une idée est exprimée, celle de la chute de l'empire des Huns, puis la «*rédemption*» caractéristique à l'histoire hongroise; tout cela reflète dans la forme d'un mythe, la réalité de la nature de l'histoire nationale. La *Mort de Buda* n'est que l'interprétation mythique des défaites essuyées au cours de l'histoire nationale, de la succession de catastrophes depuis Mohács (1526) jusqu'à Világos (1848). L'interprétation toutefois ne brosse pas un tableau entier. De la faiblesse qui se révèle dans l'histoire nationale, Arany ne fournit que l'explication *morale*, l'explication *sociale* reste dissimulée. L'idée sociale qui marchait encore de pair avec l'idée nationale dans le *Toldi*, fait défaut dans la *Mort de Buda*.

PETŐFI NEMESI SZÁRMAZÁSÁNAK KÉRDÉSE

Petőfi Sándor eredeti családneve, mint ez köztudomású, *Petrovics* volt. Törő György alapos tanulmányban foglalta össze a költő névhasználatának kérdését,¹ innen tudjuk, hogy nevét egy időben egészen különleges módon, a magyar és szláv névírási szabályokkal és szokásokkal ellentétben Petrovič-nak is írta, de Petrovičsnak, Petrovičnak, felmenői pedig még Petrovičznak is. Mi a költő eredeti nevét *Petrovics*-nak írjuk, nem csupán azért, mert ez felel meg a mai írásmódnak, hanem főleg azért, mert közvetlenül a Petőfi-név felvétele előtt ő maga ebben a magyaros névírásban állapodott meg; első nyomtatásban megjelent verse alá is ezzel a végződéssel került a neve, — nem lehetetlen, hogy Bajza segítségével, de e névírás ellen nem volt kifogása.

E családnévvel kapcsolatban 1896 óta valamennyi életrajzíró sietve megjegyzi, hogy a költő felmenői nemesi sarjak voltak, a Petrovics-család „armalistica familia”. Ezzel a kérdéssel összefüggően magyarországi és csehszlovákiai levéltárakban kutatásokat folytattam arra nézve, hogy helytálló-e ez a megállapítás, elfogadható-e Petőfinek az a nemesi származástáblázata, mely Ferenczi Zoltán nagy Petőfi-biográfiájának megjelenése óta közkeletű az irodalomban. A költő családtörténetére vonatkozó kutatásaim más vonatkozásaival itt egyáltalában nem foglalkozom. Ezekkel — a Hruz-genezissel, az oldalágakkal, a lutheránus családi környezettel stb. — talán egy másik alkalommal.

Az eredmények ismertetése előtt nem helytelen felvetni azt a kérdést, hogy fontos-e a Petőfi-életrajz szempontjából vagy a Petőfi-életművet illetően a költő származásrendje, tehát az, hogy miféle ősök unokája az az ember, akinek világirodalmi pozíciója többé nem vitatható.

A származás megállapítása a *nobilis* vagy *sine nobilis* eredet tulajdonképpen a történeti feldolgozás szempontjából fontos. Aki biográfiát ír, lényegében véve történetíró; nem nehéz belátni, különös módja volna a történetírásnak egy olyasfajta előadás, ahol pl. egy nemzet történetébe az őstörténet, a genezis, a vándorlás, a végleges letelepedés ismertetése nélkül kapna bele az író, s ezt a kort, mely gyökereivel, hagyományaival, vallási, nyelvi emlékeivel annyira tudatformáló, egy *sajátosság* kialakítója, — „bizvást elhanyagolható”-nak vélné, mint oly sokan a Petőfi-irodalom művelői közül, ha Petőfi-genezisről van szó. Ahogy vitathatatlanul fontos ez egy nép, mondjuk a magyar vagy a brit nép történeténél, éppen ilyen fontos egyes személyiségek életrajzi feldolgozásánál; hogy miféle felmenők leszármazottja Kossuth vagy Disraeli, azt magától érthetődő természetességgel tartjuk tisztázandónak és tisztáztuk is pontosan. Semmiféle magyarázat nincs arra, hogy miért hanyagoltuk ezt el a mai napig Petőfinél, — éppen Petőfinél, akinek a nemesi előjogokkal szembeni nagyon következetes álláspontja és állítólagos magyar nemesi eredete szinte kihívja a genealógiai felülvizsgálatot. Az irodalomra, a legrégebbre és a legújabbra, nem támaszkodhatunk, ott legteljesebb az ellentmondás. Az egyik közelmúltban megjelent életrajzi mű a költő magyar nemesi leszármazásáról² ír, egy nagy

¹ TÖRŐ GYÖRGYI: Petrovitstól Petőfiig. Kézirat.

² HATVANY LAJOS: Így élt Petőfi. I Bp. 1955. 34. Vö.: 6. jegyz.

példányszámban megjelent albumkiadvány már egyenesen a Petrovics-család „hiteles” és ősi nemeslevelét közli,³ ugyanakkor egy nemzetiséggtörténész a költőt szlovák származásúnak, még csak nem is asszimilált, hanem „asszimilálódó” (!) magyarnak tartja, és ebből a teljesen elferdült neofita portréból vezeti le Petőfi Sándor „nemzeti türelmetlenségét”.⁴ Mondanunk sem kell, hogy az ellentmondások a forrástévesztéseken és a *tényleges* — levéltári — kutatás hiányán alapulnak, sajnos ezek száz esztendeje gyenge oldalai a Petőfi-ábrázolásoknak és értelmezéseknek. Így Petőfi nemesi származásának kérdésénél éppen ez vezetett a legjobb szándék mellett is az irodalom forrásértékűnek vélt adatainak ismételtetéséhez, valójában a legártalmasabb körforgáshoz. Vissza kell nyúlnunk az archivumhoz: ezt tettem ebben az esetben, s látjuk, halomra dőlnek a költő származásrendjére vonatkozó, megdönthetetlennek, letárgyaltnak, többé nem problematikusnak ítélt adatok.

*

„A Petrovics-család, melyből a költő származott, eredetét a XVII. századig bírja föl-vinni s eredetileg Pozsony-vármegyében lakott. I. Leopold a családból Petrovics Mártonnak és Jánosnak Laxenburgban 1667-ben címert adományozott, melyet 1668. márc. 30-án (feria quarta prox. post dominicam Judica) Vágújhelyen kihirdettek.” — Ezek Ferenczi Zoltán szavai tudományos Petőfi-biográfiájának első kötetében.⁵ A származási adatokkal megtűzdelt, a nemesi adománylevelé kihirdetését nap szerint közlő mondatok megingathatatlan hitelűeknek látszottak, s valóban több mint fél évszázada még csak disputa tárgyává sem tette senki.

Ferenczik ez a megállapítása pedig nem saját kutatásain alapszik, azt Csergheő Géznak a *Turul* c. genealógiái folyóiratban megjelent ismertetéséből merítette.⁶ De Csergheő sem az önálló vizsgálatainak az eredményeit közölte, hanem csupán hivatkozott egy köztisztelőben álló, nemegyszer értékes eredményekre jutó, de különben csak lelkes műkedvelőnek számító pozsonyi származástörténész, Réthei Prikkel Lajos feljegyzéseire.^{6a} Máiig sem érthető, hogy amikor Réthei Prikkel adatait *senki* sem tartotta érdemesnek ellenőrizni, közlését — később már reá való hivatkozás nélkül — jóformán *minden* Petőfi-életrajzíró átvette, pedig már 1896-ban, Ferenczi munkájának megjelenése idején is joggal lehetett volna feltételezni, hogy a harmadkézből eredő adalékokba hiba is csúszhatott be, ellenőrzésre szorulnak. Ez az ellenőrzés elmaradt, csak pár évvel ezelőtt történt meg. Közben a két világháború és az ezt követő területi, igazgatási változások következtében sok levéltári okmány, anyakönyv és magángyűjteményekhez tartozó feljegyzés kallódott el, — így a hat évtizedes adalék ellenőrzésére vállalkozó mai biográfus helyzete nem volt könnyű.

Csehszlovákiában, a pozsonyi és bajmóci Állami Levéltárakban (Štátný archiv. Bratislava, ill. Bojnice) folytattam 1958 nyarán a Petrovics-család nemesi eredetére vonatkozó kutatásokat. Az eredmény nem azt a gyanakvásunkat igazolta, hogy az életrajzi feldolgozásba kerülő adalékok talán „nem bizonyítják kétségtelenül Petőfi nemesi származását”, hanem

³ BÉKÉS ISTVÁN: Petőfi nyomában. Bp. 1960. 20.

⁴ ARATÓ ENDRE: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. II. 1840—1848. Bp. 1960. 61. Arató teljes forrástévesztéssel jut el meglepő megállapításaihoz, Petőfit, „faji hovátartozását” illetően, szlovák származásúnak mondja, akiről azt közli, hogy első versét Aszódon szlovákul írta, de „szégyellte szlovák születését” stb. [I. m. II. 61. és 241.] — a Petőfire vonatkozó és a mindenképpen kötelező tudományos óvatosság nélküli állásfoglalásának korrekciójára az Irodalomtörténeti Intézet Petőfi Kutatócsoportja 1962. június 14-i megbeszélésén felhívta a szerző figyelmét.

⁵ FERENCZI ZOLTÁN: Petőfi életrajza. Bp. 1896. I. 3.

⁶ CSERGHEŐ GÉZA: Petőfi Sándor címere és nemessége. *Turul*, 1889. IV. füz. 185.

^{6a} Csergheő cikke lapalji jegyzetében hivatkozik Réthei Prikkel Lajosra, kinek a Siebmacher-féle címergyűjtemény részére beküldött adatait használta fel. Ezek az adatok — ugyanazzal a címerrajzzal — meg is jelentek a Siebmacher-féle *Wappenbuch des Adels von Ungarn* c., Csergheő által szerkesztett kiadványban: *Ungarischer Adel Bd. IV/15. S. 501. Petrovics II.-család, Tafel 365. (Nürnberg 1889—1890.)*

a kutatások során kiderült, hogy Petőfi egyáltalában nem származik abból a Pozsony megyei eredetű nemesi családból, amelyből származónak véltük. A költő ősei nem nyertek Lipót királytól nemeslevelet, a vágújhelyi címer-kihirdetés egy idegen családra vonatkozott, a Petőfi-irodalomban oly gyakran és szívesen emlegetett nemeslevélhez és nemesi címerhez Petőfi családjának semmi köze sincs. Magyarán: Petőfi Sándor nem volt nemesi származású.

A Réthei Prikkel—Csergheő—Ferenczi-féle származási táblák szerint nemes Petrovics Márton volt Petőfi Sándor *szépapja*, ő szerezte volna a nemességet 1667-ben; a nemes Márton fia György, a költő *dédapja*, ennek a fia Tamás, Petőfi *nagyatyja*, aki — ahogy ezt a fenti genealógiai adatok közlik — 1773. január 21-én Aszódon megnősült, Salkovics Zsuzsannát vette feleségül; ő ezek szerint Petőfi atyai nagyanyja, — házasságukból származik Petrovics István, aki 1791. augusztus 15-én született Kertalon: István fia Sándor, a későbbi Petőfi Sándor.⁷

Igaz, hogy ezt a származásrendet a nagy tekintélyű Ferenczi Zoltán tette közismertté, soha Réthei Prikkel adatai nem kerülhettek volna az irodalomba ilyen megfellebbezhetetlenül, ha a kiváló életrajzi kutató nem teszi ezeket magáévá, — mégis javára kell írunk Ferenczinnek, hogy *nem minden kétely nélkül* adott helyt a genealógiai levezetésnek. Úgy találta, „nem egészen bizonyos”, hogy György fia, Tamás azonos azzal a Petrovics Tamással, akit Petőfi nagyapjaként ismerünk.⁸ Sajnálatos, hogy aggályának csupán egy lapalji jegyzetben adott kifejezést, ugyanakkor a főszövegben minden kétséget kizáróan ismertette Prikkel és Csergheő adatait. Ez az ellentmondás felesleges önemésztésnek hatott, követői úgy találták, hogy „némi túlzásba viszi a köteles kételyt”.⁹ Fordítva van: nem vitte túlzásba, éppen elaltatta, mellékesen, csak jegyzetben említette meg a helyesen jelentkező aggodalmát, melynek jogosságát rövidesen látni fogjuk.

Csehszlovákiában, Bajmócon, a Pálffy-várkastélyban van elhelyezve az az állami archívum, mely az egykori Nyitra vármegyei levéltári anyagot őrzi, a pozsonyi Állami Levéltárban pedig a volt Pozsony megye gazdag iratanyaga fekszik. Mivel Ferenczi Zoltán Prikkel és Csergheő ismertetésére támaszkodva azt közli, hogy a Nyitra megyei *Agacson* éltek, s oda Pozsony megyéből telepedtek át Petőfi ősei, a bajmóci és pozsonyi levéltárakban Kájal, Agacs, Szöllös, Deáki, Vecse, Tornóc, Holics egyházi anyakönyveit kutattam át — ugyanis Csehszlovákiában az egyházi matrikulák is az állami levéltárakban vannak összegyűjtve — de ezek a bejegyzések nem adtak választ kérdéseinkre. Agacs nem volt önálló község, hanem nemesi település, lakóinak születési, halálozási adatait Őzdöge és Zsitvafödemes egyházi anyakönyveiben találtam meg, de csak hiányosan: a XVIII. század első két harmadának anyakönyvei, tehát éppen azok, amelyekben az agacsi Petrovicsokra vonatkozó bejegyzések lehettek, elpusztultak vagy kallódnak.

De ez a vizsgálódás igazolta, hogy az irodalomban Petőfi-ősökként tisztelt nemes Petrovicsok a kérdéses időben — tehát a XVIII. század második felében — valóban Nyitrának ezen vidékén, Agacson és környékén éltek. Joggal remélhettem, ha az egyházi anyakönyvi bejegyzések között a költő felmenő őseit nem is találom meg, a levéltári okmányok között valami nyomát lelem ennek a nemesi családnak. Így történt, megtaláltam a családra vonatkozó *nemesi vizsgálati jegyzőkönyveket*, kérdéseinkre ezek adtak pontos feleletet.

A magyar nemesség nagyon szigorúan őrködött köz- és magánjogi kiváltságai, szolgáltatásoktól való mentességei, különös szabadságai és igen jelentős gazdasági előnyzései felett: gondoskodott arról, hogy nemesi javakkal a nem nemesek — a nemtelenek, *ignobilisek* — ne éljenek. A magát némesnek valló egyén egy bizottság előtt igazolta nemességét; ilyen általános nemesi vizsgálatot a XVIII. század derekáiig több ízben (1725, 1731, 1759) rendeltek el, majd

⁷ CSERGHEŐ: i. h. (leszármazási táblázattal) és FERENCZI Z.: i. m. I. 3—7. (részletes nemzetségtáblával, i. m. I. 17.)

⁸ I. m. I. 4.

⁹ HATVANY L.: i. m. I. 34.

ezt később — Mária Terézia rendeletére — a nemességigazolási per (*processus legitimatorius*) helyettesítette: a nemesség bizonyítása azt kötelezte, aki nemesnek vallotta magát, vagy nemesi gyakorlatot igényelt. Az egész eljárás a megyében alakult bíróság előtt folyt le, s a győkeres bizonyítás — *proba radicalis* — során a perbe hívtótl nemcsak azt követelték, hogy a nemességét bizonyító okmányokat mutassa fel, hanem igazolnia kellett a nemességszerző őstől való törvényes származását is. Így nyilvánvaló, hogy ezek a vizsgálati jegyzőkönyvek, melyek a „Petőfi-ősöknek” ismert agacsi nemes Petrovics-család tagjainak kilétét világítják meg, vannak olyan bizonyító erejű okmányok, mint az elkallódott egyházi anyakönyvek.

A Nyitra megyei Agacson lakó nemes Petrovicsok — tehát az a család, amelyet az irodalom a költőnek tart — 1770. február havában radikális nemességvizsgálati próbán mentek keresztül, az erre vonatkozó peranyagot kutatásaim során megtaláltam.¹⁰

1770. február 7-én és 12-én a Szász nevezetű — Nyitra megyei — községben alakult nemesi tábla elé álltak az agacsi Petrovicsok, hogy nemzésrendjüket igazolják. Bemutatták dokumentumaikat, így a Nyitra megyébe átkerült iratanyagban megtaláltam I. Lipót — Ferenczi és követői által sokat emlegetett — nemességadományozó levelének hiteles másolatát, amelyet valóban 1667-ben (május 30-án) adott ki a király „*in Castro nostro Laxenburg*”, de előkerült a nyitrai Petrovics-család által használt nemesi címer lenyomata is, mely eltér a Petőfi őseinek tulajdonított címer leírásától.¹¹

A nemességszerző Petrovics Márton fia, György a Pozsony megyei Kajalról a Nyitra megyei Agacsra ment lakni. Agacs a Zsitva folyó mellett feküdt, Zsitvafődémetől északra, a térképen ma már nem szerepel, az egykori nemesi település napjainkban csupán két házból álló puszta.

Itt élt Márton fia, György, de ezek az agacsi Petrovicsok nem Petőfi családjának hagyományos mesterségét, a mézszárosságot, a székbérlőséget folytatták, hanem *vízimolnárok* voltak. A Károlyi-uradalomtól bérlet malomjogot az agacsi (Márton fia) Petrovics György, és fiaival együtt a Zsitván molnárkodott.

1770. február 7-én a nemesi vizsgálat egyik tanúja, a 78 éves Érsek István eskü alatt vallja, hogy amikor ő még legénykorban járt — tehát 1712 táján — „középidéjében” levő embernek ismerte Petrovics Györgyöt. Ha csak 40 éves életkort értünk ezen, az agacsi vízimolnár, Petrovics György akkor sem lehet az apja annak a Petrovics Tamásnak, aki — a Ferenczi-féle genealógia szerint — 1773-ban 30 éves volt Aszódon, mert könnyű kiszámítani, hogy még nagyatának is idős hozzá, legalább 70 esztendő lett volna születése idején.

Páll József, aki maga is a nemesi rendhez tartozik, azt vallja, hogy amikor ő 14 esztendőskorában — 1736 táján, mert a tanú 48 éves — molnárinas volt Petrovicsék agacsi malmában, Petrovics György, a mestere már akkor is „jó meglett éltés ember volt”, és mind a négy fia élt, akiknek nevét születésük sorrendjében mondja el: Márton, György, Tamás és János. Felsorolja a fiúk fiainak nevét is, köztük Petrovics Tamás fiát is, akit „ugyan György”-nek nevez. Ha tehát Petrovics Tamás (György I. fia és György II. apja) 1736 táján akár csak csecsszopó volt Agacson, már akkor sem lehet azonos azzal az aszódi Petrovics Tamással, aki 1773-ban ott — Ferenczi szerint — 30 éves volt.

Az Óhaj községbe való nemes Tapolcsányi Zsigmond is arról tett hitet, hogy Tamás apja, György már 25 évvel azelőtt — tehát 1745 táján — meghalt, és pedig „öreg korában”. Ezekből a vallomásokból egészen világosan kitűnik, hogy a két agacsi Petrovics, György I. és Tamás, apa

¹⁰ Štátny archiv, Bratislava. A. XIII. 482. jelz. okmánycsomó.

¹¹ Štátny archiv, Bojnice. IX. 618. jelz. okmánycsomó, „Petrovics-család” felirattal. Ebben találtam meg a nemességadományozó levél hiteles másolatát és a Kőhidgyarmaton élő nemes Petrovics István 1847. III. 14-én kelt beadványát, rajta a nyitrai Petrovicsok által használt címeres pecséttel: a címeralak egy páncélos, puskát tartó vitéz, a sisakdisz ugyanaz, — tehát nem a kardot tartó könyöklő páncélos kar, ahogy ezt „Petőfi-címer”-ként CSERGHEÓ GÉZA (i. h.) és nyomában oly sokan közölték.

és fia, jóval idősebbek voltak annál, hogy Petőfi Sándor 1791-ben született apjának, Petrovics Istvánnak egyikük nagyapja, másik pedig az apja lehessen.

Az *agacsi nemes* Petrovics Tamás (aki az eddigi életrajzokban Petőfi nagyatyjaként szerepel) életkorát a nemességigazolási processus egyik fontos tanúvallomásával csaknem pontosan meg lehetett állapítani. A 83 éves Szamótsi István ez a tanú, aki „eskü alatt ismételtén megvizsgáltatván” 1770. február 7-én azt vallja, hogy amikor ő 35 esztendő volt, tehát 1722—23 táján, két ízben is Agacson halt, mint vendég, Petrovics vízimolnár házában. Mind a kétszer együtt vacsorázott Petrovics Györggyel és négy fiával, a Tamásnál ifjabb Jánossal is. Ha feltételezzük, hogy György fia, Tamás nem volt több ekkor 4—5 esztendősnél: ez esetben is 1717 táján kellett születnie, ami viszont annyit jelent, hogy 70. és 80. életéve között született volna — 1791-ben — a fia, István, Petőfi apja. És mivel tudjuk, hogy Petrovics Tamás 1818-ban, amikor István fia feleségül vette Hrúz Máriát, még élt, — legalább 100—101 évesnek kellett volna ekkor lennie. Ez a számításunk *legalsó* határa, mert sokkal valószínűbb, hogy Petrovics Tamás ifjú legény vagy kamaszgyerek lehetett Szamótsi István vendéglátása idején, mert hiszen kisdedeket és ölbeli gyermekeket régi iparosaink nem ültettek a vacsoraasztal mellé, ha vendég volt a háznál. Ha ez így van, akkor ezt a Petrovics Tamást csak úgy sorolhatnánk be a Petőfi-genezisbe nagyatyjaként, ha elfogadjuk, hogy 80—90 esztendő korában nemzett gyermekeket — nem feledve, hogy István fia nem is volt a legifjabb gyermeke!

Természetesen ezt nem fogadjuk el, mert egész világosan kitűnik, hogy a Nyitra megyei Agacs nemes vízimolnárai, az armálist szerző Márton leszármazottai nem azonosak Petőfi mészáros őseivel.¹²

Mint minden „jelkes” dilettáns, Réthei Prikkel a bíráló mellett bizonyos részvétet is érdemel. Az ő munkája ugyanis már csak felépítmény volt, Gyöngyössy László aszódi tanár dolgozata tévesztette meg. Prikkel két évvel azután „fedezte fel” Petőfi agacsi őseit, hogy Gyöngyössy összeállított és megjelentetett egy Petőfi-genealógiát, közölve, hogy Petrovics Tamás és ennek fivére János Vágújhelyről költöztek le Aszódra 1770 „körül”, majd ez a Tamás Aszódon nőül vette 1773. január 21-én Salkovics Zsuzsannát: ők tehát Petőfi apai nagyszülei.¹³ Mindezt Gyöngyössy László onnan merítette, hogy egyrészt Petrovics Tamás nevét felfedezte Petőfi apjának, Istvánnak a minden tekintetben helytálló születési bejegyzésében, egy János keresztnévű Petrovicsot is kiolvasott egy házassági bejegyzésből, akiről úgy vélte, hogy valamiféle rokon kapcsolatban volt Petrovics Tamással, s mindezt betetőzte, hogy ugyanott a *Vagyiensis cottu Nitrie* . . . -t a Nyitra megyei Vágújhelynek olvasta. Készen volt tehát az ítéletével: Petrovics Tamás és János vágújhelyi telepesek. Prikkel nyilván ennek az adatnak az alapján és ígérete alatt kutatta át a pozsonyi és nyitrai levéltárakat, s a sok Petrovics között (nagyon elterjedt családnév ez) Agacson talált egy Tamást és Jánost, akiknek annyiban volt vágújhelyi kapcsolatuk, hogy ott hirdették ki valaha a nemeslevelüket. Egy címergyűjtemény számára jegyzett ki adalékokat, az agacsi Petrovics Tamást — a genezis időbeli összefüggéseit nem nagyon vizsgálva — megtette Petőfi Sándor nagyatyjának, nemeslevelét a Petőfi-család armálisának. Csergheő Géza a nemesi őskutatásnak abban a hőskorában — a millennium előtti évtizedben — örömmel kapott Petőfi nemességén, közölte az adatot egy genealógiai folyóiratban, amit már Ferenczi készpénznek vett, — a kételkedést jegyzetbe szorította, nem merészelt vitázni a származástörténetezsekkel, a levéltári aktákat felül sem vizsgálta. Így vonult be az irodalomba Petőfi Sándor nemessége.

A valóság ezzel szemben az, hogy Gyöngyössy László a helytörténeti kutatók megszálított típusához tartozott: mindenáron „fontos” aszódi adalékokat akart produkálni Petőfiről. Nem állítom, hogy hamisító volt, de rajongása annyira elragadta, hogy Petőfi nagyanyjának

¹² Érsek, Páll, Tapolcsányi és Szamótsi tanúk vallomásai a pozsonyi Állami Levéltárban. (Štátny archiv, Bratislava, A. XIII. 482.)

¹³ Gyöngyössy László: Petőfiék Aszódon. — Aszódi algyimnasiumi értesítő, 1886/87.

nevét vélte látni (vagy olvasatlanul így jegyezte fel) ott is, ahol egészen más név szerepel. Ugyanis még az sem igaz, hogy *Petrowicz* Tamás Aszódon, 1773. január 21-én *Salkovics Zsuzsannának* esküdött hűséget, mert ez a *Petrowicz* egy *Kamhall Zsuzsanna* nevű leányzóval lépett házasságra, akiről a lelkész szükségesnek tartja megjegyezni, hogy az esküvő idején már terhes volt.¹⁴ Ez a házaspár tehát *Petőfi* nagyapja és nagyanyja nem volt, nem lehetett, köztudomású, hogy a költő apjának édesanyja nem *Kamhall*, hanem *Salkovics-leány* volt, *Salkovics Zsuzsanna*.

Ferenczi Zoltán a Prikkel—Csergheő-féle adatokat Gyöngyössy könnyelmű feljegyzéseivel egészíti ki, és ennek nyomán összeállít egy nemzetségtáblát; kibontakozik egy olyan *Petőfi*-családfa, amelynek elfogadható adata alig van. Még „nemes” *Petrovics* Tamás gyermekei között is szerepeltet teljesen idegeneket, így *Petőfi* apjának testvérei között találunk egy Annát és egy *Zsuzsannát*, holott az előbbi nem *Petrovics* Anna, hanem *Petróczy* Anna, az utóbbi pedig egy *Petrovics* Tamás leánya, de anyja *Zámbory Zsuzsanna*, tehát meg kell állapítanunk, hogy a kiváló tudós egészen megmagyarázhatatlan gondatlansággal végezte *Petőfi* családtörténetére vonatkozó kutatásait.¹⁵

Annyit bizonyosan tudunk, hogy *Petőfi* apai nagyszülei: *Petrovics* Tamás mézáros és az aszódi származású *Salkovics Zsuzsanna*. Lehetséges (még nem látjuk megnyugtatóan bizonyítottnak), hogy Tamás Észak-Nyitrában született, a legtöbb valószínűség szerint *Vagyócon*; nagyon fiatalon nősülhetett; ha ez az adat elfogadható, úgy Tamás *Petrovics* György és *Pázsitka Borbála* fia, ezek lennének *Petőfi* apai dédszülei.¹⁶ Az Aszódra került Tamásnak és *Salkovics Zsuzsannának* — eddigi tudomásunk szerint — négy gyermeke volt: *Mihály* (Aszód, 1786. júl. 11.), *Erzsébet* (Kartal, 1789. márc. 8.), *István*, aki *Petőfi Sándor* apja (Kartal, 1791. aug. 15.) és *János* (Valkó, 1794. szept. 25.).¹⁷

Ezek az aszódi, illetve Aszód környéki születésű *Petrovicsok* (Kartal és Valkó színmagyar falvak Aszód közelében) nem az agacsi nemes vízimolnár familia ivadécai. Az aszódi Tamás foglalkozása mézáros volt, fiáé, *Istváné* szintén, és ennek egyik fia — ugyancsak *István*, *Petőfi Sándor* öccse — követte a hagyományos családi mesterségben elődeit. Semmi esetre sem voltak nemesi származásúak, nem voltak az agacsi nemes molnárcsalád leszármazottai. Ha azok lettek volna, úgy — ezt végre tudomásul kell vennünk — az ő nemesi eredetüket is igazolta volna a Szász községben 1770-ben lefolytatott processus, hiszen az ott összeült nemesi bíróság előtt az agacsi *Petrovicsok*, köztük Tamás, a zsitvai vízimolnár harmadik fia — *eredményesen bizonyították* nemesi voltukat. Semmiféle magyarázat nincs arra, hogy ha valóban az agacsi nemes Tamás törvényes és egyenes leszármazottai lettek volna, úgy törvényes, édes fiának, *Istvánnak* miért kellett volna lemondania a nemesi rendnél biztosított igen jelentős

¹⁴ 1773. jan. 21-én kelt bejegyzés az aszódi ev. egyház házassági anyakönyvében: „d. 21. Jan. Inhonestus Thomas Petrowicz ann. 30. cum inhonesta ex ev. grávida Susanna Kamhall ann. 22 Aszodiensis.” — Nyilvánvaló, ez a hamis adat a forrása annak, hogy az irodalomban *Petőfi* nagyapja úgy szerepel, mint aki Aszódon 30 éves korában kötött házasságot *Salkovics Zsuzsannával*. Ezt *FERENCZI* is így közli. (I. m. I. 5.)

¹⁵ „A *Petőfi*- (*Petrovics*-) család nemzetségtáblája.” I. m. I. 17.

¹⁶ A *vagyóci* (*Vadovce*) róm. kat. egyház születési anyakönyvében levő, 1768. dec. 21-én kelt bejegyzés *Petrovics* Tamás születéséről, akinek apja *György*, anyja *Borbála*. Ez a *Petrovics* *György* *Petrech* *György* néven van anyakönyvezve, a helyi emlékezések szerint a *vagyóci* *Petrovics* család nevét *Petrech*-nek rövidítették. *Petrovics-Petrech* *György* a *vagyóci* anyakönyvi index szerint 1747-ben vette nőül *Pázsitka Borbálát*. Egyedül — a máig élő — *vagyóci* hagyományok, az ott ma is létező hat *Petrovics*-család emlékezései az alapjai annak a feltételezésnek, hogy ezek a *vagyóci* *Petrovicsok* *Petőfi* ősei. *ETHEY GYULA*, a kiváló nyitrai történetkutató *elfogadta* a *Petőfi*-ősök *vagyóci* eredetét, ez nem lehetetlen, de a leszármazáshoz okmánybizonyítékunk eddig nincs. (Adam *Špitka* lubinai helytörténeti kutató 1958. aug. 28-án kelt levele hozzám, továbbá *SZALATNAI REZSŐ* [Bpest. Egyetemi Könyvtár] közlése.) *Ethey* megállapításait tartalmazó levelek *Szalatnai* birtokában vannak. Vö.: *SZALATNAI REZSŐ*: *Petőfi* Pozsonyban. Bratislava, 1954. 107. (*Szalatnai* 7. jegyzete.)

¹⁷ Az aszódi ev. egyházközség szül. anyakönyvei. Ev. lelk. hiv. Aszód.

kiváltságairól, és miért kellett volna vállalnia az ignobilisek — a „nemtelenek” — terheit, nehéz sorsát. Ugyanis tudjuk, hogy Petőfi apja ezt vállalta, saját magát és fiát több ízben *nem nemesnek* jelentette ki, okmányoknak számító bejegyzéseken. Elképzelhetetlen, hogy a gyakorlatias észjárású vállalkozó nem használta volna ki — mint mindenki más — a nemességhez való tartozás előnyeit, ha apja igazolt nemes. Ferenczinek azt az állítását, hogy a nemeslevél 1835-ben még Petőfi apjának birtokában volt, és azt az apa „dicsekedve mutogatta”,¹⁸ kénytelenek vagyunk a múltbeli életrajzírás hiszékenységeinek tulajdonítani, a múlt század második felének Petőfi-irodalmában igen gyakori volt, hogy legendát vagy semmivel alá nem támasztott elbeszélést biográfiai tényként kezeltek.

Van azonban magának Petőfi Sándornak egy mondata, mely látszólag a nemesi származására vonatkozik, és amelyet életrajzírói nem is késtek felhasználni. „... nem is szemrehányásképpen mondtam ezt el a nemességnek, melyhez magam is tartoztam, csak bátor vagyok tudtára adni a nemes uraknak, hogy névetség tőlök nagylelkűséggel dicsekedni.”¹⁹ Ezt 1848. március 24-én jegyzi a naplójába Petőfi, azzal a hírrel összefüggésben, hogy az úrbért „nagylelkűen” eltörölte az országgyűlés, holott nem a méltányosság mondatta le az urakat előjogaik egy részéről, hanem a parasztfelkeléstől való félelem. A Pestről Pozsonyba érkezett hírek éppen azt közölték az utolsó rendi törvényhozókkal, hogy Petőfi Sándor „a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40 000 paraszttal”, — elfogadható, hogy a rendekre ez a riasztó álhir nem volt hatástalan, és a költő joggal tett gúnyos megjegyzéseket naplójában a nemesség „nagylelkűségéről”, jól tudva, hogy nem volt még társadalmi osztály, mely kényszerítő vagy egyenesen fenyegető körülmények nélkül lemondott volna kiváltságairól. Tehát nem „szemrehányásként” közli ezt, csupán mint társadalmi sarkigazságot, miközben megjegyzi — múlt időben fejezve ki magát — hogy ő is a nemességhez *tartozott*. Tudnunk kell, hogy az 1848-as győztes polgári forradalom programjában ott szerepelt a teljes jogegyenlőség és az úrbériség megszüntetése, a teljes nemesi államszerkezet megváltoztatása, de az öröklődő nemesi *állás* eltörlése még nem, a nemesség köz- és magánjogi viszonyaiban döntő változások állottak be, de a *nobilitas* leszármazással örökölhető rendi pozíciója, címhasználatára érintetlen maradt, vagyis *a nemesség nem töröltetett el*, amit Petőfi nagyon jól tudott. Ha mégis azt állítja, hogy nem tartozik, hanem csak *tartozott* a nemességhez, ez nyilván nem a magyar nemesi cím használatáról való önkéntes lemondást jelent, mert ennek — már csak politikai okokból is — kifejezést adott volna, hanem egy másféle, címhasználattal nem, de csaknem teljes nemesi kiváltságokkal járó és ugyancsak királyi adományból eredő jövedelmű rendhez való *egykor*i tartozást. Petőfi apja a Kiskunságban ún. „redemptus” földbirtokot szerzett, és ez alapon ő és leszármazottai a különleges kiskun rendiség nemesi jellegű kiváltságait élvezték, de később a birtok elvesztésével (1838—1841) a család fő és leszármazottai megszűntek redemptus kiskun birtokosok lenni, s így — a kiskunsági redemptióra vonatkozó határozatok szerint — elvesztették az ezzel együtt járó kiváltságokat is.²⁰ Nyilvánvaló, hogy ezért emlékezik meg Petőfi a naplójában *múlt időben* a nemességhez — közelebbről egy nemesi jellegű, rendi szabadságjogokat biztosító intézményhez — való tartozásáról, de sohasem állította, hogy nemesi születésű.

Valóban, azt, hogy nemesi szülőktől született volna, Petőfi sohasem mondta, ellenben azt, hogy kunyhóban látott napvilágot, szegény szülők gyermekeként („... geboren von armen

¹⁸ FERENCZI Z.: i. m. I. 5. Ferenczi egyedüli forrása ennél az állításnál Balló Rudolf, aki „Petőfi szülei” c. cikkében (Fővárosi Lapok, 1886. ápr. 4.) ezt, mint felvidéki *emlékezésmagyarat* közölte: „*annyt beszélnék*, hogy az öreg Petrovics 1835-ben még mutogatta azt...” (ti. a nemeslevelet) Balló — egyébként szintén „lelkes műkedvelő”, Liptó megye alispánja volt — annyira nem ismerte a Petőfi-genealógiát, hogy Petőfi apját Nógrád községben születettnek mondta. (Uo.) Ferenczi gyanútlanága itt egészen érthetetlen.

¹⁹ Lapok Petőfi Sándor naplójából. Petőfi Sándor összes művei (krit. kiad.). V. Bp. 1956. 84.

²⁰ Ennek a felfogásnak először MEZŐSI KÁROLY adott hangot: Petőfi nyomában c. cikksorozatában. (Félegyházi Közlöny, 1957. X. 27. sz.)

Eltern", ahogy ezt német nyelvű önéletrajzában írta),²¹ nem is egyszer hangoztatta. Hogy nem tartozik ahhoz a nemességhez, mely a Tripartitum szerint minden leszármazottjával egyetemben a „szent korona tagja”, azzal Petőfi már kora gyermekségétől kezdve tisztában volt. Apja kitartó szorgalommal felküzdötte magát a jelentős szabadságjogokkal rendelkező kiskunsági kiváltságosok közé, „kunfi” létére a költő büszke volt, de hogy a jászkun tekintélyek sorába való tartozás mégsem egyenlő a született nemesi előjogoknak ahhoz a birtoklásához, amit Verbőczy fogalmazott meg, azt Petőfi jól tudta. Jól tudta mint kisdíák már, hogy pl. a pesti piarista gimnázium iskolatársai között nemesek, sőt főnemesek is vannak, ugyanakkor az ő neve mellett ott szerepel az „ignobilis” jelző,²² de tudnia kellett — és tudta is —, hogy később a kis aszódi schola latina tanára, Koren István is szorgalmasan odajegyzi a „nobilis” jelzőt, minden növendéke neve mellé, akinek apja nemesi származású, de az ő neve mellett nincs más, mint apja foglalkozása.²³ A jómódú nagybérlő fia egy ideig úgy érezhette magát egy nemes jellegű közösséghez tartozónak, hogy nemesi születésű nem volt; családjának előjoga, a redemptio vagyoni cenzusa lényegében a régi városi polgári kiváltságokhoz hasonlított, és a fiúnak látnia kellett, hogyan foszlik minden redemptusi előjog és mentesség a vagyoni bukással együtt semmivé. Ma már tudjuk, hogy a tizenhat éves Petőfi volt az, aki apja csődeljárásával összefüggő egyes iratokat, kérelmeket, fellebbezéseket latin nyelven írta és másolta.²⁴ Nem lehet, hogy már ekkor fel tudta volna mérni, hogy egy olyan társadalomban él, ahol védelemben csak a nobilitas, a leszármazással öröklődő rendi állás és ennek jogközsége, az aviticitas, a feudális ősiség részesül; ekkor még a csődből alighanem csak az őt ért durva ütést érezhette meg. Annyit feltétlenül, hogy apjából, a redemptus birtokosból, „Petrovics István uramból a bécsi magyar udvari kancellária pár szavas elutasítására egyszeribe „Petrovics István bukott Adós” lett, fiából koldusdiák, majd földönfutó.

Nemesi cím csak apai ágon volt örökölheto, s látjuk, a Petrovics-család „armalistica familia” semmiképpen nem lehetett. Ebben a dolgozatban nincs szándékunkban a teljes Petőfi-nemzedékrendet felépíteni, munkánk célja nem volt több, mint a költő nemesi származásának kérdéséhez adalékokat szolgáltatni. Az anyai ágra, a necpáli eredetű Hruz-családra nézve elegendőnek tartjuk e helyen csak azt közölni, hogy a Csehszlovákiában (a nagybiccsei Állami Levéltárban) végzett vizsgálataim véglegesen tisztázták a Hruz-genezist. A költő anyai

²¹ Német nyelvű önéletrajz. Petőfi S. össz. műv. (krit. kiad.) V. 164.

²² Juventus Gymnasii Pesthiensis in Schola Gramm. 1^a (Annus Scholasticus 1834/5.) Kegyesrendi Központi Levéltár. Budapest. — A pesti piarista gimnázium ebben az időben egyáltalában nem volt nemesi jellegű tanintézet, a tanulók 70%-a nem nemes, de az iskolai anyakönyv vezetői a *legpontosabban* feljegyzik a tanulók szüleinek nemesi állását. Az iskola növendékei között — amikor Petőfi piarista diák volt — öt főnemest találtunk: gróf Forgách Jenőt, gróf Károlyi Edét, gróf Stubenberg Józsefet, báró Kleugden Antalt és báró Seenus Gusztávot. A költő apjára vonatkozó bejegyzés: „P. Stephan Ignobilis Lanio in Szabadszállás Cuman. Min” (Juventus Gymnasii ... etc. i. h.)

²³ Petőfi aszódi iskolatársainak neve mellett a matrikulát vezető tanár (Koren István) minden esetben feltüntetette a nemesi állást. Pl. Petőfi egyik legjobb diákkori barátja, Esztergályi Mihály neve mellett ott szerepel apja, a csomádi lutheránus pap, mint „nobilis”, de a másik két jó barátja, Csörföly Lajos és Dolhanyi Zsigmond neve mellől már hiányzik ez a jelző, mert valóban, ez a két család nem nemesi eredetű. Van az iskolatársai között *nemesi származású iparos*, éspedig éppen egy *mészáros fia* is, a jászapáti Kozik János (az apa rovatában: „lanio nobilis in Apathi”). Petrovics István, a két aszódi diák, Sándor és István apja a következő bejegyzéssel szerepel a „pater”-rovatban: „lanio in Szabadszállás Cumania min.” (Relatio de Studiosa ... etc. Anno 1837/8. Az aszódi Petőfi Sándor Gimnázium levéltárában.)

²⁴ MEZŐSI KÁROLY: Petőfi szüleinek anyagi romlása. A szolnoki Állami Levéltárban talált dokumentumok. Jász-kunság, 1960. szept. 115. és 117. Mezősi tanulmányának tényadatai minden tekintetben elfogadhatóak, de nem értünk egyet e tényekből kiinduló egyes következtetéseivel. Így túlságosan messzemenő az a vélekedése, hogy Petrovics István, az egykori redemptus birtokos bukásában „Petőfi Habsburg-ellenes beállítottságának gyökerei”-t kell keresnünk (i. h. 117.) — csupán azért, mert a per során a költő apjának fellebbezését végső fokon a bécsi kancellária utasította el.

ősei túróci parasztok voltak, a négy anyai dédszülő között egyetlen nemesi származású sincs. Petőfi apai ágon nem nemes, kézműves familiából, anyai ágon paraszti (jobbágy) családból ered.²⁵

Андраш Диенеш

ВОПРОС О ДВОРЯНСКОМ ПРОИСХОЖДЕНИИ ПЕТЕФИ

В своей работе недавно скончавшийся исследователь жизни и творчества Петефи подводит итоги результатам, основанным на архивных материалах и других достоверных документах, связанных с исследованием вопроса о дворянском происхождении Петефи. Он уверенно отвергает ряд распространенных мнений происхождения поэта, и показывает, что Петефи произошел не из дворянской ветви семьи Петрович ни сам поэт, ни его отец не считали себя дворянами. Очерк публикует новые данные также и об истории семьи Хруз, являвшейся материнской ветвью семьи Петефи и происшедшей из Нецпала. Предки поэта по материнской линии были крестьянами из комитата Туроц, и новые архивные материалы свидетельствуют о том, что ни один из четырех предков Петефи по материнской линии не был дворянского происхождения. Таким образом очерк доказывает, что поэт происходит из недворянской семьи ремесленников со стороны отцовской ветви и из крестьянской фамилии (крепостных) по линии матери.

²⁵ A nagybiccsei (Štátny Archiv, Bytča) kutatásaim eredményeit eddig csak szlovák folyóiratban ismertettem: ANDREJ DIENES: Rodisko Petőfiho matky Mária Hruzovej. Kulturný Život (Bratislava), 1958. szept. 19. (származási táblázattal). A Petőfi-genezisnek ezeket az új adatait most készülő könyvemben („Az ifjú Petőfi”) fogom feldolgozni.

A CSONGOR ÉS TÜNDE ÉRTÉKELESÉHEZ*

A Csongor és Tünde az első, sikertelen reformországgyűlések után született meg; ez az oka annak, hogy még újabb irodalomtörténészek és kritikusok is, akik az adott történelmi viszonyokat inkább a tainei pozitivizmusra emlékeztető gépies merevséggel, mintsem az igazi marxista dialektika rugalmasságával használták fel a mű magyarázatában, úgy értelmezték a költeményt, mint a csődöt mondott reformkísérletekből kiábrándult költő elfordulását a valóságtól egy képzeletvilág felé, amely a nagy társadalmi problémák helyett az egyéni boldogság kérdése körül forog. Ezeket a magyarázókat nyilván megtévesztette a Csongornak külső alakjában a *Délszigettel* rokon meseromantikája; nem vették észre, hogy a tündérmese itt gyökeresen különböző eszmei mondanivaló foglalat, s a Csongort Vörösmarty fiatalkori tündérromantikus korszaka csúcspontjának nyilvánították, amely — miután formában és tartalomban végképpen kimerítette ennek az irányzatnak minden lehetőségét — egyben le is zárja ezt a korszakot. Csak a legutóbbi években mutatott rá Sőtér István (*A magyar romantika. A Romantika és realizmus* c. kötetben. Budapest, 1956.) arra, hogy a Csongor már „nyitánya Vörösmarty új költői korszakának: közeledés egy bár mégannyira romantizált valósághoz — harmóniakeresés a valóság és a még csillapítatlan, romantikus vágyak között”. Ez a megfogalmazás már túlmutat azon az eléggé közkeletűvé vált felfogáson, hogy a Csongor a tündérvilág kibékítése a valósággal; innen csupán egy lépést kell tennünk, hogy eljussunk a teljes igazság felismeréséhez: a Csongor mérleg, a tündérromantika eszményeinek összemérése a valósággal. Hogy ez a költő világnézeti fejlődésében oly döntő fordulat a tündérmese légkörében zajlik le, abban nincs semmi csodálatos: Vörösmarty Gersei Albert népies tündéreggét használta fel alapul, amely már régóta foglalkoztatta képzeletét.

Nem érdektelen ezzel kapcsolatban egy pillantást vetnünk a költemény létrejöttének előzményeire; ez sok mindent megmagyaráz.

Gyulai Pál *Vörösmarty-életrajzának* megjelenése óta szokásba jött a *Szentivánéji álom* hatását keresni a Csongorban. Nem lehetetlen, hogy irodalomrajongó börzsönyi barátja, Teslér László révén több más Shakespeare-mű között megismerkedett a Szentivánéji álommal, amelynek friss bája bizonyára hatott is rá; amint Petőfi Aranyhoz írott leveléből (1848. február 10.) tudjuk, később a darab magyarra fordításának gondolatával is foglalkozott. De Shakespeare tündér-jelenetének és a Csongor ötödik felvonásbeli nemtő-jelenetének sokat emlegetett tartalmi-formai hasonlóságán kívül csupán a költői anyag alakításának általános művészi módszereiben fedezhetjük fel a stratfordi költő hatását; amint Császár Elemér írja (*Shakespeare és a magyar költészet*. Budapest, 1917.): „az idealisztikus képek sorozatát változatosabbá tenni a mindennapi élet tréfás jeleneteivel s ezáltal hatásukat emelni; fellengző, szinte légies érzelmeket nyers komikummal és derült humorral vegyíteni, s ezt a tarka egyveleget elárasz-tani a csapongó képzelet üde, napfénytől csillogó virágaival: ez az, amit Vörösmarty Shakespeare-nél látott”.

A Csongor első csírája már a Teslérrel és Shakespeare-rel való megismerkedés előtt felbukkant költészetében. *Egy világot* című versében, amelyet még húsz éves kora, börzsönyi

* A külföldön élő szerzőnek érdekes, új szempontokat nyújtó tanulmánya írásakor nem állt módjában felhasználni a legutóbbi évek hazai szakirodalmát. (*A szerk.*)

nevelősködése előtt írt, már felöltik Csongor bolyongásának indítéka, a „tündér hazába” képzelte boldogság képe:

Egy világot, s még egy fél világot
Adnék érte, s nem találok ágat,
Melyen nőne szerelem rózsája;
Nincs a földnek ilyen rózsafája.
Fán ha nőne, bár tündér hazában,
Érte mennék kedvem nagy voltában.

Érdekes, hogy a szerelmi boldogság képzelete már ebben a versben egy fával függ össze. A még ugyancsak Börzsöny előtt keletkezett *Míg gondok nélkül* című költeményben megjelenik Tünde ősképe is:

Míg gondok nélkül játszottam az égi örömmel
Melyet képzeletem tiszta szivembe csala,
A boldogságot valahányszor ölembe kívántam,
Egy tündér szép hölgy lebben gyorsan elő:
Gyenge vidám arccal, mint hajnal, tiszta szemekkel
Ment a szép szerelem csillaga hajnal előtt¹
Ártatlanságnak leplében nyúlt deli testtel.
Érző, jó szívvel, lágy szava énekivel,
Így jöve a képzelte boldogság: csalfa világom
Eltűnt, ah eltűnt véle az égi leány!

A vers eleje határozottan a serdületlen ifjúkorra utal, amelyben Csongor Tünde álomképét szövögeti; a befejezés a gyermekálmok tündérkertjéből a való világba lépett Csongor keserű élményét idézi. Így kell később a *Délsziget* (1826) hősnének is fölkelnie „az álom öléből”, megválnia a gyermekkor édeni boldogságától, hogy „lásson ragyogó napot és induljon sorsának elébe”. Huszonhárom éves korában, *A szerelmetlen* című versében (1823), ugyanezt az élményt első személyben és visszatekintve írja meg a költő:

Oh ifjúkornak bíboros istene!
Még nincs-e tiltva visszamosolyganom,
S tündér szerelmek rózsaberkén
Szednem az égi gyönyör virágát?

Az állandóan visszatérő tündérmotívum nemcsak Vörösmarty ifjúkori tündérromantikájának tartozéka; benne van az egész kor költői gondolatvilágában, amelyet Zolnai Béla „magyar biedermeier”-nek nevez (*A magyar biedermeier*. Budapest, é. n.); megtalálható a jóval később fellépő plebejus forradalmárnál, Petőfinél is. Amint a *Cipruslombok* Etelkéjéről írja Zolnai: „Olyan anyagtalan, ismeretlen ez az ideál, hogy Petőfi nem is tudja leírni, jellemezni. Tündéri fantom, éjbe tűnő látomány, szellemalak, kit teremt magának a boldogtalan”. Még az 1848-ban írt *Minek nevezzelekben* is fiatal felesége, Szendrei Júlia „egy égbe-rontott képzelet tündér leánya”. Az 1846-ban keletkezett *Tündéradom* pedig közeli rokonságot mutat a Csongorral. Petőfit is a gyermek- és serdültkor határán, „az élet legszebb évében” indítják útnak vágyai és reményei „a mennybe, ahová fájó szívének tündérnépe lebben”, s amikor már majdnem belepusztul az ábrándképek hajszolásába, földi lányka alakjában öleli keblére egy angyali szépségű kedves. A tündérábrándon végül is győző tehát a földi valóság, de körülbelül olyanformán, mint a Csongorban:

¹ Ez a kép már a Tünde és a Hajnal szimbolikus birodalma közötti fontos, szerves összefüggés felé mutat. A Zalán futása Hajnája nevével is érzékelteti ezt.

„Legyünk tehát a földön,” válaszoltam,
„Földön vagy égen, az mindegy nekem,
Csak oldaladnál, kedves oldaladnál:
Hisz ahol te vagy, ott az én egem.”

Még közelebb áll Csongor ábrándkergetéséhez a három évvel korábbi *Távolból*:

Vágyaimnak sólyomszárnya támadt,
S oda hagytam ős lakom s anyámat.

— — — — —
Szép reményink hajnalcsillagánál
A jövőndő tündérkert gyanánt áll;
S csak midőn a tömkelegbe lépünk:
Venni észre gyászos tévedésünk.

Engem is hogy csillogó reményem
Bíztatott csak, minek elbeszélnem?
S hogy mióta járom a világot,
Bolygó lábam száz tövisre hágott.

Nem véletlen hát, hogy az ábránd és a valóság összeütközésének drámai költeményéhez Vörösmarty tündérregét választott keretül. Az Árgírus királyfiról szóló népmesét, Gersei széphistóriájának forrását, régóta ismerhette, s alighanem már korán, talán az első Csongor-motívumok megcsillanásakor foglalkoztatni kezdte e téma feldolgozásának gondolata, mert Gyulai szerint „Sallay azt mondja, hogy 1821-ben megbízást kapott tőle e ponyvairódmű nyomtatvány megszerzésére és Börzsönybe küldésére”. A Csongor megírására azonban csak kilenc évvel később került sor; a költő lassan, fokozatosan érlelte magában a mű elemeit.

A *Zalán futásában* (1825) már több fontos Csongor elemet találunk, meglehetősen kialakult formában. Megtaláljuk a nemtő-jelenet alap gondolatát, amelyet jól érzékeltet Kemény Zsigmond emlékbeszédének ez a Zalánra vonatkozó mondata: „Tündérek röpködtek az égen, és szennyezék be szárnyaikat, érintve a földet és a földi szenvedélyeket”. A Zalán Ármányában Ballai Mihály (*A Csongor és Tünde szimbólizmusa*. Budapest, 1941.) fölfedezni véli Mirigy boszorkány fő vonásait is. (Ugyanő a *Délsziget* palotájában, amelyben Szüdeli Hadadurra vár, a Hajnal palotájának ősképet ismeri fel.) Legjelentősebb azonban ebből a szempontból az a jelenet, amelyben Hajna tündérlovon a Bodrog partján alvó szerelmeséhez, Etéhez repül. Különösen érdekes, hogy Hajna és Ete második találkozása almafa mellett történik; ez a motívum már közvetlen kapcsolatot teremt a Csongorral.

Még jellegzetesebb útjelzője a Csongor-téma belső alakulásának a szintén 1825-ből származó *Földi menny*, amelyben a Bodrog-parti idillt első személyben adja elő a költő. A költemény mottószerű bevezetése mintegy az Éj elmélkedését s a három vándor sorsának tanulságát foglalja össze; a következő sorokban Csongornak a darabot megnyitó szavaira ismerünk, a továbbiak pedig Csongor és Tünde első találkozását idézik élénk:

„Mennyet kell a földön is keresni,
Mennyet, a föld ugys elveszendő,
Elveszendők akik rajta élnek.”

Elmenék én, és hiába jártam
Messze földön, a hegyek tetőin:
Nincsen ég a földön, nem találtam.
S im hogy elfáradva dombra dőlék,
Dombra Bodrog csendes árja partján,

Eljön a lány ifju kellemében,
És eget hoz tiszta kék szemében,
S óh ki hinné! üdvözült gyönyörrel
Lelkem ott ül szeme szép egében.

„Fáradt ifjú, távol föld lakója” — így szólítja meg a szép jelenség a költőt, ami arra vall, hogy ő maga messzi tündérhazából vetődött a földre, akárcsak Tünde.

Hogy a *Földi menny* valóban mennyire a Csongor felé mutat, azt az ugyanebben az időszakban keletkezett *Börzsönyben* bizonyítja legékezebben. A költemény első három versszakában a gyermekábrándok és „a férfiúság reggelén” fölfedezett „jég valóság” összeütközését festi a költő, a negyedik versszakban pedig váratlanul megcsendül Csongor neve is, mint a „szép szerelme hajnalától” megfosztott Vörösmarty reményvesztettségének szimbóluma:

Míg a képzelődés könnyű szárnyán
Lengedeztek gondolatjaim,
S messzejáró lelkem szent hevével
Kísérgettek édes álmaim,
Gazdag voltam édes bánatimban,
Gazdag, bár nem boldog örömimben,
S a remény lágy karján szunnyadék.

Most a férfiúság reggelére
Mért ily árván, ah mért ébredek?
Oda vannak áldott képzeményim,
A szép álmok elröppentenek.
Egyedül van lelkem örömében,
Egyedül a bunak tengerében,
Nincsen öre, nincsen anyala.

Oh a jég valóság, vad kezével
Mennyi szépet, mennyi jót leszed,
Szív, ha annak birtokába estél,
Nem lesz többé kedves ünneped.
Engem szép szerelmem hajnalától,
A reménynek legszebb csillagától,
Megfosztott és pusztán itt hagyott.

S most ki van még kárhozott kivülem?
Még ki mondja méltán e panaszt?
Oh csak aki későn lát szemével,
Egyedül az, az mondhatja azt.
Boldog a madár hig lakhelyében,
A hal mély örvénye fenekében,
Boldog a vad Kárpát erdejében
Csak te, Csongor, csak te nem vagy az.

Az utolsó előtti versszak az Éj monológiájának alapgondolatát pendíti meg: „Most a nagyság minden érzetével Egy kis sírgödörbe férjek-e! Vágyamat, mely éggel földdel ére, Most maroknyi por temesse be?”; az utolsó versszak, bár halványabban, Csongor ötödik felvonásbeli hangulatára emlékeztet:

El ne hagyj így vesznem, óh Teremtő!
Vagy miért adtál ennyi érzetet!

Vonj el a halálos semmiségtől,
 Adj szívemnek vég enyhületet.
 Oh adj végnegyalmat életemre,
 Álmod, boldog álmod bus szememre,
 És megáldom bölcs végzésedet.

A Csongor-téma saját életének, érzés- és gondolatvilágának alakulásával párhuzamosan érik tovább Vörösmartyban, azt szemléltetve, amit a Börzsöny típusú versekből már kiolvashattunk: hogy a költő nem Szentivánéji álom-szerű tündéres vígjátéknak szánta a Csongort, nem is regényes színműnek, amint Császár véli, hanem a maga életének legbensőbb és legalapvetőbb problémáit feltáró szimbolikus filozófiai költeményt formált belőle.

1827. február 15-én így írt Fábíán Gábornak: „Mit gondolsz, Gábor, micsoda paraszt ember lett volna belőlem? Ha ahelyett, hogy a földön is angyal után jártam, a legközelebbi kék kötényhez szegődtem volna; ahelyett, hogy a fejemet rövid s hosszú szótagokon törtem, a fonóban minden főtörés nélkül mesélgettem vagy csáli-hajszot ordítottam volna, talán most itt a Duna mellett csibéket árulnék, s jó sorra verném részeg fővel szurtos feleségemet, még a szentet is leütném lábáról, ha élembe jönne. De ez magam előtt is igen sanyarú kép: jobb így, mint van; csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves felhőntúli világomban örömet repdesnék, megkordul a gyomor s ily nyomós kérdést tesz boldogtalan előrelátással: mit eszünk esztendőre, Marti?”

Innen már csak egy lépés van hátra, hogy az ábrándkergető idealizmus és a józan valóság, a végtelenbe törő romantikus vágyak és az ember földhözkööttsége közötti ellentmondás a Csongor—Balga-dualizmusban szemléletes alakot öltson. Nem olyan kibékíthetetlenül végletes formában, mint a Csongorral egy évben írott *Calibánban* (e költeménynek a Csongorral való összefüggésére Ballai Mihály mutatott rá), amelyben az otromba szolgának csupán az a szerep juthat, hogy a Helikonra igyekvő Költőnek mintegy lova legyen — hanem olyan szervesen összetartozó párban, amelynek az emberi természet kétarcúságát érzékeltető ellentétességét feloldhatja, és harmóniába foglalhatja a hármas út rejtélyének a horatiusi arany középút eszméjét hirdető szimbolikája: „Sík mezőben hármas út, Jobbra, balra szerte fut, A középső célra jut”.

A Fábíánhoz írott levél tanúsága szerint 1827-ben már kikristályosodott Vörösmarty képzeletében a Csongor főbb elemeinek jó része. A három évvel később elkészült költeményben még néhány új leleménnyel tetézi ezeket a költő. A mesebeli két banyát egygyólvasztja Mirigy boszorkány jelképes értelemmel felruházott szerepében, s Balga női megfelelőjeként megalkotja Böske-Ilma alakját. Ugyancsak Vörösmarty elméjében született meg Ledér is, akinek kiváltképpen második jelenetében az érzéki szerelem kritikáját adja. A három manó a mesében is szerepelt, de a népmesei epizódfiguráknak Vörösmarty fontos szerepet és szimbolikus jelentőséget juttatott a cselekmény bonyolításában. A költemény legszámottevőbb újítása azonban a mese anyagához képest a mű két filozófiai csomópontja, az, ami a költői mondánivaló kifejtése szempontjából éppen a leglényegesebb: az Éj-jelenet és a három vándor sorsának bemutatása, a boldogságkeresés fő irányainak bírálata.

Az egyszerű, naiv mese így hatalmas szimbólummá válik Vörösmarty kezében. Gergei tündérregijének alapeszméje még csupán a szerelem győzelme minden akadályon; hőse, Árgirus királyfi végül eljut Tündérországba, és feleségül veszi tündérszerelmesét. Akárcsak Petőfi jóval realisabb környezetből elinduló paraszti mesehőse. S ha a modern irodalomkritika mégis egyhangúlag elismeri, hogy a *János vitéz* mély eszmei mondanivalót rejt, mennyivel inkább elmondhatjuk ezt a Csongorról; elég itt a két mű befejezésének, megoldásának szembeötlő eltérésére utalni. (Ennek az eltérésnek a megítélésakor természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy Csongor végül is a nemességet jeleníti meg, míg Kukorica Jancsi paraszt, aki 1844-ben csak meseföldön érheti el a boldogságot. (A Csongorban a földön teremtet varázs-

ütésre „üdlakot” a szerelmi beteljesülés, mint Petőfinek a János vitéznél két évvel későbbi Tündérálmában:

„Tekints körül,” szólott a csók után
A lányka, „látod, milyen változás?
Én nem tudom, honnan s miként van ez,
De mostan ég és föld egészen más.
Kékebb az ég, sugárosabb a nap,
S e fák alatt itt hűvösebb az árnyék,
S pirosb a rózsza, illatosb a lég...
Ah, mintha csak egy más világban járnék!”

A Csongor filozófiai költemény, világirodalmi viszonylatban is a legkiválóbbak egyike; bár színpadon is megállja a helyét, egész mélysége csak az olvasásban tárul fel, akárcsak *Az ember tragédiájáé*, vagy a *Faust* második részéé. Teljesen megfelel ez a költő dramaturgiai töredékeiben kifejtett felfogásának, amely szerint „a színmű a költői műnek alája van rendelve; s míg a költői lélek nélkül alkotott színműveket eltemeti az idő, azok, melyek, habár nem felelnek is meg a dráma kívánatainak, költői belérték-által tartalmasak...” (A „költői belérték” — az eszmei tartalom — elsőbbségének hangsúlyozása mellett Vörösmarty nem tartja elhanyagolhatónak a színszerűséget sem: „Dráma, bármi nagy költői becs mellett is, színi hatás nélkül nem tökéletes mű s örökké vádolója marad az írónak, hogy gondatlan, vagy gyarló volt, költeményének nem illő testalkatot adni... Heverő jelenetek, milyen az érzelgés, pusztá elmélet, okoskodás, vagy céltalan, szükségtelen s hosszú elbeszélés, hibák, melyeket kerülni kell.”) A színpad, amint ugyanitt írja, „*kicsi központosított képmása a roppant világnak*”, ahol „ki kell tárulni az ész és akarat roppant birodalmának, az emberi szív minden örvényeinek, előállani az élet és világ küzdő elemeinek s hatalmainak... Jó jön elő a bűn minden szörnyűségeivel, de ne tétessék kíváncsiság, s ne legyen szeretetre méltó, álljon elő a hiba ezer alakú különféleségében, de lakoltassék meg; szenvedjen az erény, de dicsőüljön is; álljon elő hatalmaival élet, világ, sors: de zsarnoki önkényök ne találjon mindenütt gyáva küzdőkre, cudar tisztelőkre.” Mintha valamennyi drámája közül elsősorban a Csongor igazolására írta volna ezeket a sorokat.

A boldogságkeresés drámája a Csongor, mint végeredményben a Faust is; a boldogságkérdés egyik leggyakoribb témája a kor irodalmának. „Mi célja a világnak? Boldogság!” olvassuk *Az apostolban* is. Vörösmarty a Csongorban még nem jutott el Petőfi harcos, forradalmi eszméjéig: „Boldogság! s erre eszköz? a szabadság”, de a boldogságot nem egyszerűen és egyértelműen egy magasztos szerelmi érzés diadalában ábrázolja, amint némelyek még ma is hinni vélik. Tünde nem pusztán szerelmi ideál, hanem a tökéletes és halhatatlan platói eszmény, amelyről a költő ifjúkorában álmodott. Az, hogy ezt az eszményt Vörösmarty gyönyörű nő alakjába öltözteti, nemcsak régebbi verseinek visszacsengése, melyekben a boldogság, a „földi menny” csupán egy lány tiszta szemében tükröződhet; magával hozza ezt a mesekeret is.

Tünde szimbolikus alak; jellemző, hogy Ilma vérbő életessége mellett milyen vérszegény, elmosódott figurának tetszik: egyetlen eleven női jellemvonása a kútjelenetben felébredő féltékenysége. Tünde alakjának lényegét és a Tünde—Ilma kettős értelmét kitűnően megvilágítja Csernisevskij egy mondata: „Hogy az eszme egy tárgyon keresztül végtelen nagynak mutakozzék, ahhoz szükséges, hogy e tárgyat összehasonlítsuk más, vele egyfajta, vagy hozzá közelálló tárgyakkal; mert csak összehasonlításból tűnik ki, hogy az eszme *túlságosan* is teljesen jelenik meg valamely tárgyban” (*A fenséges és a komikus. Válogatott filozófiai művei.* Budapest, 1952.).

Az igazi, hús-vér nőt Ilma-Böske jeleníti meg, a *parasztlány*, aki azonban tenyeres-talpas oktondiságával is méltó arra, hogy Tünde, az eszmény szolgálatában álljon, s maga is

tündérré, vagyis eszményivé váljék, bár ő maga nem veszi túlságosan komolyan tündérségét. Ilma nemcsak a szerelem kézzelfogható földiességét képviseli: ő hagy nyomot nem csupán Balga, de Csongor számára is, hogy megtalálja a Tündéhez vezető utat. Az eszményhez és a hétköznapi valósághoz egyaránt közel álló Ilmától kapja Csongor a hármaskör útja — az arany középuta — vonatkozó útbaigazítást is. A romantika szemlélete szerint a legföldiesebb nő is az eszmény letéteményese; ez magyarázza, hogy Csongor vezére Tündérhon felé a *szerelem*. „Szerelmem az, mely égre tolja lelkemet S dicső nagyokra ingerel” — olvassuk az ifjúkori *Hucskóban*; de nem egyedül a fiatal Vörösmarty verseiben kísért állandóan ez a gondolat, megtaláljuk Petőfi egyik legérettebb művében, *Az apostolban* is:

Dicső hely a hölgyek szíve,
Önzés előtt bezárva ajtaja

— — — — —
De nyitva áll mindennek, ami szép s jó...

Csongor is szimbolikus figura: annak a jelképe, ami az emberi lélekben tiszta, fennkölt nagyratörő. Mily alapvető különbség van Csongor és mese-őse, Árgirus között! Gergei tündéregéjének hőse még csak a csodálatos gyümölcsöt őrzi a tündérfa alatt; Vörösmarty mesekirályfija első pillanattól az „égi szépet”, az eszményt keresi. A költő kétségtelenül ifjú önmagát vetítette Csongorba, aki, még alig felserdülve, kilép az életbe, hogy felkutassa zsenge álmának eszményét. S itt azok számára, akik Gyulai nyomán Csongorban csak a mindent leküzdő szerelem ünneplését akarják látni, megoldhatatlan kérdés merül fel. Miképpen lehetséges, hogy Csongor és Tünde szeretik egymást, holott még sohasem találkoztak?

Minden országot bejártam,
Minden messze tartományt,²
S aki *álmaimban él*,
A dicsőt, az égi szépet
Semmi földön nem találtam.

Ezekkel a szavakkal lép fel Csongor a legelső jelenetben; saját szavai szerint Tünde csak „*álmaiban él*”. Egybevág ezzel, hogy első felvonásbeli (első) találkozásukkor Tünde is „*új szerelmük frigyiről*” beszél. S korántsem tekinthetjük véletlennek, hogy csak Csongor álmában találkozhatnak ismét; mielőtt Csongor felébred, válniuk kell. Szilvesztert, az apostolt is álmában látogatja meg „*ama szép tünemény, örökké imádott kedvesének szelleme*” — Petőfinél azonban teljesen reális a dolog, nem is képzelhető másként: Szilveszter börtönben szenved, kedvese meghalt. De miért hagyja el Tünde Csongort, ha viszontszereti? Ez a második fogas kérdés. Azt mondja, „*hatalmas gyűlölője*” van szerelmüknek, az űzi őt tovább. De hiszen Tünde nem ismeri Mirigyet; az utolsó képben megdöbbenve eszmél rá, hogy Mirigy volt az, aki rosszindulatú praktikáival annyi keserves órát szerzett neki. Egyébként Mirigynek nincs is közvetlen hatalma Tündén, sőt Csongoron sincs; éppen azért mesterkedik oly fáradhatatlanul, hogy Csongort megtántorítsa hűségében, mert csak akkor kerítheti hatalmába.

Mirigy csak másodrendű akadálya Csongor és Tünde egyesülésének. A legfőbb akadály az, hogy Tünde nem földi lény. Csongor maga is kimondja ezt, mindjárt az elején, Tündével való találkozása előtt:

Szerelemnek rózsaszája,
Mondd, minek nevezzem őt,
A *nem földit*, a dicsőt?

² A két első sor későbbi dolgokat hoz előre: Csongor az első felvonás végén hagyja el először a szülői házat („Isten áldjon agg apám, Isten áldjon agg anyám, Megsírattok tán; de *többé* Engem nem táltok itt”), hogy megkezdje eszménykergető bolyongását.

Tünde: tündér, s így ember számára elérhetetlen, a halhatatlan plátói ideák világának lakója. Annyi zagyva gondolat között, a Tudós szavaiban találjuk meg e világ tömör jellemzését:

Költők világa, szép tündérvilág,
Mi kár, hogy álom, gyermeknek való!

Jellemző, hogy Csongornak másodszor a Hajnal birodalmában kell találkoznia Tündével, vagyis a kora ifjúság álmovilágába kell érte visszatérnie, melyet jól ismerünk a *Délszigetből* is. A Hajnal országának ezt a jelentését támasztja alá az is, hogy itt tilos „lánnyal szólni férfinak”, tilos ölelni és csókolni; az ösztönöket megtestesítő manók itt elbóbiskolnak (már Ballai felfigyelt erre, a következtetések levonásában azonban tévútra vezette freudista beállítottsága). De Tünde itt is elfátyolozva jelenik meg előtte: a zsengekorai eszmény jellegtelen, ködös képpé homályosodott, amelyre már Csongor nem ismer rá. Ezért mondja Csongor szavaira („Hidd, meglátlak valaha”) búcsúzáskor Tünde: „Most és többé nem soha”. Ez az oka annak is, hogy Csongor — anélkül, hogy hűtlenné válna Tündéhez, oly hévvel szalad a lányalak után, akit Mirigy idéz fel a varázskútból. Alapjában ugyanilyen céltalan ábrándkergetés Tünde keresése is, aki ugyanígy mindegyre eltűnik Csongor elől, mint a hármass úton — s nem véletlenül éppen a költemény alapgondolatát, az eszmény és valóság szintézisét jelképező hármass úton — szertefoszló kútbeli lány.

Harmadik találkozásuk előtt Csongor megint elalszik, s ezúttal végképpen nyomát veszíti szerelmesének. Ezért kiált fel a második vándor-jelenet előtt:

Elérhetetlen vágy az emberé,
Elérhetetlen tündér, csalfa cél!
S miért az olthatatlan szomj, miért
Rejtékeny álom, csalfa jóslatok,
S remény vezérrel eltűrt hosszas út,
Ha, ahol kezdtem, vége ott legyen,
Bizonytalanság csalfa közepén?

Valóban bizonytalanságba fúló, meddő körforgást szülhet csak az olyan „vágy”, amely elvont ideák, megfoghatatlan fantomok után futkos. De elérhetővé válik, mihelyt az eszmény a tündérhazából, plátói világából leszáll a földre és evilágivá válik, magára véve az ember múlandóságát — ami az Éj-jelenetben következik be. Mélységesen téved tehát Gyulai, amikor azt állítja: „hogy pedig Tünde Csongorért föláldozza Tündérországot, az csak viszonzása Csongor önfeláldozó szerelmének”. Az Éj-jelenet mitikus légköre, ami egyetlen megoldás volt a népmese-keretbe foglalt filozófiai mondanivaló kifejtésére, nem leplezheti a jelenet kiválóan szimbolikus jellegét. Ugyanúgy eszmei csomópontja ez a műnek, mint a két vándor-jelenet; ezt hangsúlyozza e jeleneteknek a mű egészétől szembetűnően elütő megverselése is.

Az Éj-jelenet a csongori boldogságkeresés kritikája, kozmikus méretű szemléltetése mindenfajta ábrándkergetés céltalanságának, leszámolás a költő saját ifjúkori gondolatvilágával, álmaival, s határozott állásfoglalás Kazinczyék idealizmusával szemben. Ezért követi az Éj-jelenetet közvetlenül a kútból felidézett ábrándkép szertefoszlása, majd a második vándor-jelenet. Vörösmarty bírálja a boldogságkeresés többi fő irányait is: a hatalom és pénz megszerzéséért folyó hajszát s a „végső titkokon” rágódó spekulatív áltudományt. Ez a „legszörnyűbb” valamennyi között: „puszta sirt hord hő kebel helyett”, mindent tagad, semmiben sem hisz, még olyan talmi célja sincs már, mint a másik kettőnek. A költő kategorikusan elítéli és elutasítja mindezeket a törekvéseket, s bemutatja elkerülhetetlen bukásukat: a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós megrokknva, hajléktalanul, háborgó lélekkel és megbomlott ésszel kerülnek vissza oda, ahonnan hajdan oly kevélyen és bizakodón indultak el a világ meghódítására. Még az egyszerű Balga is józan szánakozással tekint a mérhetetlen önzés és hiúság

e hajótöröttjeire. „S ez minden, amiért az ember él?” kiált fel Csongor már első találkozásukkor; ő nem érheti be a vándorok öncélú nagyravágásával, nem mondhat le az eszményiségről, amely nélkül „Pusztább az élet, mint egy pusztá domb, Melyen bogáncsot kerget a vihar”. Idealizmusa, ha nem is eredményesebbnek, de tiszta önzetlenségében legalább magasztosabbnak bizonyul a három vándor mohóságánál. De az ő sorsuk, a tébolyba hanyatló, vigasztalan elkeseredés fenyegeti a haszontalan ábrándkergetésbe belefáradt, reményét vesztett Csongort is. Dúlt lélekkel tér vissza oda, ahonnan valamikor maga is elindult, a magányba, ahonnan a világ nagy színpadára lépett, ifjúságának egykor virágzó s ábrándhajhászó bujdosása alatt jócskán elvadult kertjébe. Itt végre egyesül a földiesített, halandóvá vált eszménnyel, Tündével, s végül is eljut a sokat keresett boldogsághoz. Jellemző, hogy ez az egyesülés a költészet légkörében megy végbe, amelyet a bájos nemtő-jelenet és a megbékélt manók zenéje érzékeltet.

A költeménynek azok a méltatói, akik — mint Babits Mihály — az Éj-jelenetben és a vándorok második jelenetében látják a műben fölvetett probléma voltaképpeni megoldását és lezárását, a befejezést a tündérmesének tett engedménynek, zavaró toldaléknak tekintik, amelynek optimizmusa bántó ellentétben áll a két említett jelenet pesszimizmusával. Ballai, teljesen önkényesen, úgy próbálja megmagyarázni ezt az ellentétet, hogy Csongor „valónak álmodja az utolsó színben azt, ami az elsőben is csak vágyálomnak volt feltüntetve”. Az utolsó szín tartalma azonban éppenséggel nem fantáziakép, hanem az *elérhetetlen* vágyalom feladása. Éppen ez a befejezés jelenti a fordulópontot Vörösmarty költői eszmevilágának fejlődésében. A költő, bár elutasítja a boldogságkeresés korabeli fő irányait (saját korábbi tündérálmával, együtt), mégis lehetségesnek véli a boldogságot, igaz, hogy egyelőre még csak a magányban „a bajoktól messze”, a magánélet és a költészet szférájában — de már a földön!

E felfogás korlátait az első reformországygyűlések sikertelensége magyarázza, ami megrendítette a költőnek a közéleti tevékenység értelmében való, még kiforratlan hitét. Jobban megérthetjük ezt, ha meggondoljuk, hogy még Petőfi elszánt, öntudatos forradalmár-hőse, Szilveszter is a börtön magányában, mindenkitől elhagyatva és az emberekből kiábrándulva, egy mélységesen keserű pillanatában megtagadja a nagy társadalmi célokat, amelyekért élt, s szerelme emlékeihez menekül, mint az egyetlen időtálló valósághoz:

Te voltál célja életemnek,
Te általad s te érted éltem,
Szerelmem istenasszonya!
Te egymagad voltál valóság;
A többi? az emberiség, szabadság,
Ez mind üres szó, pusztá ábránd,
Melyért bolondok küzdenek.

A Csongorral majdnem egyidejű *Rom* hőseit azonban már nem elégíti ki a magány üvegházi boldogsága, elhagyja szerelmét, és a nagy közösségi tettek útjára lép, elnyomott népek felszabadításáért fog fegyvert. Ez az elbeszélő költemény a Csongorral közös töből sarjadt: szintén a boldogság problémájával foglalkozik, annak bizonyosságául, hogy ez a kérdés milyen élenken foglalkoztatta ez idő tájt a költőt. A három vándort itt a három álom helyettesíti, amelyeket a Romisten valóra vált, s beteljesedésük után a hős ugyanúgy elutasít, mint Csongor a vándorok törekvéseit. Pedig a harmadik álom nyomán a szerelmi boldogságot nyerte el, amely a Csongor befejezésében a probléma egyetlen elfogadható megoldásként, az eszmény földi megtestesülésének egyetlen lehetőségeként áll előttünk.

A Csongornak az utolsó jelenetben ismét kivirágzó, „kincseket” termő tündérfáján még csak személyes érzelmek teremnek (köztük fő helyen a szerelem), amelyeket a költő már a vándorok első jelenetében nem is palástolt rokonszenvennel állít szembe a vándorok kíméletlen érzéketlen önzésével, az utolsó jelenet almahullásában pedig szimbolikus formában valósággal

dithyrambikusan felmagasztal. Érdekes, hogy a tizenhárom évvel később írott *A merengőhöz* című versében ugyanez a gondolat tér vissza. Az első sorok mintegy Csongor ábrándkergetésének és a három vándor sorsának tanulságait foglalják össze, a továbbiakban a Csongor befejezése cseng vissza:

Ábrándozás az élet megrontója,
Mely kancsalul, festett egekbe néz.
Mi az, mi embert boldoggá tehetne?
Kincs? hir? gyönyör? Legyen bár mint özőn,
A telhetetlen elmerülhet benne,
S nem fogja tudni, hogy van szívöröm.

— — — — —
Ne nézz, ne nézz hát vágyaid távolába:
Egész világ nem a mi birtokunk;
Amennyit a szív felfoghat magába,
Sajátunknak csak annyit mondhatunk.

— — — — —
Ha van mihez bizhatnod a jelenben,
Ha van mit érezz, gondolj és szeress,
Maradj az élvvél kínáló közelben,
S tán szebb, de csalfább távot ne keress,
A birhatót ne add el álompénzen,
Melyet kezedbe hasztalan szorítsz:
Várt üdvöd kincse bánat ára lészen,
Ha kart hizelgő ábrándokra nyitsz.

Eddig egyáltalán nem méltatott, fontos mozzanat, hogy Csongor végül ugyanott találja meg boldogságát, ahonnan a költemény elején elindul, ugyanabban a kertben, a tündérfa alatt, mely „félíg föld, félíg dicső ég”, amelynek szimbolikája annyi találgatásra adott már okot, s amely hihetőleg magát a boldogságot jelképezi. Ez még jobban kidomborítja a műalapesz-méjének mély antiidealizmusát. A költemény alapgondolatát ezek után így foglalhatnánk össze: az ember mindig a boldogság fájának árnyékában indul el pályáján, s ha később a legtisztább, legnemesebb lélek is gyakran oly messze kerül tőle, azért történik, mert ahelyett, hogy a közelben, az elérhető valóság körében keresné boldogságát, megfoghatatlan ábrándokat hajszol; pedig csupán a valóságban gyökerező eszmény boldogíthat, amint a tündérfa csúcsa is égbe nyúlik, de mély gyökere erősen belekapaszkodik a földbe. A csodálatos fa tehát fontos szerepet tölt be a műjelképrendszerében, megcáfolva Vértesy tételét, amely szerint „a mese tündérfaja itt is virul, de nem a cselekmény kiindulópontja, csak pusztá díszlet”, mivel „Csongor nem a tündérfa gyümölcset jön vigyázni, mint Árgirus” (*A magyar romantikus dráma*. Budapest, 1913.).

Nemcsak a meddő ábrándozás gátolja az igazi boldogság feltalálását; van az emberi boldogságnak egy ősi ellensége is, akit a Csongorban az öreg Mirigy boszorkány jelenít meg. Nem véletlenül kezdődik a költemény Mirigy feloldozásával, aki nyomban hozzálát sötét meseterkedéseinek Csongor ellen. Nyilvánvaló, hogy Mirigy nem egyszerű meseboszorkány, hanem szimbolikus alak: romantikus megtestesítése az emberben lappangó alantas, önrontó hajlamoknak. Csak így érthető, hogy Csongor már első találkozásukkor „gonosz, kaján anyó”-nak nevezi és nevén szólítja Mirigyet, s csak ez oldhatja fel Gyulai megjegyzésének kérdőjelét: „azon meg utoljára sem tudunk eligazodni, miért üldözi Mirigy a szerelmeseket”. Ott kuporog a boldogság fája alatt, „mint leláncolt fergeteg zsémbel és zúg”, várva, hogy elszabaduljon, s megrontsa azt, aki feloldozta. Szüntelenül üldözi őt, új és új csapdát állít neki; Csongor csak akkor juthat el a földivé vált eszménnyel való egyesülés révén a boldogsághoz, amikor az utolsó színben a

manók megkötözik a kaján anyót, aki — mily világos szimbólum! — körmeivel akarja a boldogság tündérfáját kiánsni, hogy varázserejével megifjítsa saját lankadó erőit.

Mirigy cselvetései arra irányulnak, hogy az eszményiség útjáról — amely egyelőre pusztábrándok felé visz, de tiszta, önzetlen érzések és gondolatok jegyében — Csongort szennyes vágyak bozótja felé térítse, ezeket tegye életének céljává. Ezért vágja le Tünde haját, amellyel saját lányát akarja felékesíteni, akinek helyébe később Ledér lép. Tündének e torzképével akarja elkábítani Csongort, hogy amint mondja:

Csongor lássa, s megcsalódjék,
Karjain elandalodjék,
S akkor én uralkodom.

Ez az utolsó sor különösen fontos Mirigy szimbolikus szerepének megértése szempontjából. Csongornál az erkölcs alapja és legfőbb feltétele egy eszményhez való hűség; az eszmény bemocskolása erkölcsi összeomláshoz, az embert erkölcsi posványba húzó hajlamok felülkerekedéséhez vezet. Miután egyszer Ledérnél lett „utált szerelmet”, joggal mondja Mirigy, „örökre, mindörökre látja tűnni szép világát”: Mirigy „bosszúja” beteljesedett.

Mirigy fondorkodásai azonban nem érnek el Csongor fennkölt tisztaságához; cselének csupán Balga esik áldozatául, akinek a Ledérrel való találkozás után csak „szürke lószőr és faláb” marad a kezében, az olcsó gyönyört kísérő undor jelképeként.

A Ledér-jelenetek nem hiába helyezkednek el éppen a mű derekán; fordulópontot jelentenek a cselekmény alakulásában: miután Csongor megtántorítására szőtt csele kudarcot vallott, Mirigy, bár továbbra sem hagy fel rontó kísérleteivel, kezdi elveszteni hatalmát, amit a pokol gúnykacajával aláfestett monológjában maga is kimond.

Már Csernisevskij kimutatta, hogy Faust és Mefisztó egy és ugyanazon személy két ellentétes oldalának, az ember lelki kettősségének megismerésítői. Ez a dualizmus áll itt is a középpontban: a boldogságot kutató Faustnak Csongor, az ember önrontó erőit megjelenítő Mefisztónak Mirigy felel meg. De Vörösmarty kiszélesíti az embernek ezt a szimbolikus többfelé osztását. Csongor és Mirigy, az emberi lélek nemes és alantas hajlamainak képviselői mellé odaállítja a testiség, az ösztöniség jelképeit, Balgát és a három manót is. Balga nem ellenlábas Csongornak, mint az ősellenség Mirigy, akit ártalmatlanná kell tenni, hanem természetből melléje rendelt társa, mindenkori sorsának, boldogtalanságának és boldogságának osztályosa. A régebbi Csongor-értékelések, főleg a „klasszikus” spanyol drámák példájára támaszkodva, melyekben a lírai hős mellől nem hiányozhatott a komikus gracioso, csak mulatságos fickót valami bohócflét láttak Balgában, akinek egyetlen rendeltetése, hogy pórias esetlenségével mosolyra derítsen, ellensúlyozva Csongor elmékedéseinek és hányattatásainak komoly hatását, s hogy jobban kidomborítsa Csongor szárnyaló idealizmusának fenségét. Tagadhatatlan, hogy ebben is van valami igazság. Amint Csernisevskij írja: „A végletek vonzzák egymást. Így a fenséges is, melynek lényege az eszme túlsúlya a forma fölött, megtalálja ellentétét a komikumban, melynek lényege a kép túlsúlya az eszme fölött; itt a kép elnyomja az eszmét, ahogy a fenségesben a képet elnyomja az eszme. De az eszme nélküli forma semmis, nem helyénvaló értelmetlen, *rút*. A rút a komikumnak alapja, lényege.” Balga rútsága, melyről oly sok szó esik a költeményben, mintha egyenesen Csernisevskij tételét, akarná szemléletes formába öltöztetni.

Balga mégsem pusztán komikus alak; csak az újabb, marxista kritika kezdi felszínre hozni Balga igazi, döntő és tevékeny szerepét Csongor mellett a drámában.

Csongor és Balga szövetségének politikai tartalma is van, a reformországgyűlések korának haladó társadalmi eszméjét fejezi ki, a reformpárti nemesség álláspontját, amelyet Vörösmarty is vallott: a nemesség (Csongor) és a parasztság (Balga) összefogásának szükségét, természetesen — a nemesi gondolkodás történelmi osztálykorlátainak megfelelően — a nemesség vezetésével. A Csongor tehát, ha jelképesen is, de elevenen tükrözi korának haladó politikai törek-

véseit, s egyáltalán nem fordul el társadalmi valóságától. Sőt, van a Csongorban egy eddig figyelmen kívül hagyott, jóval merészebb politikai gondolat is. Csongornak az első vándor-jelenetben a Fejedelemhez intézett szavai:

Nem por, ha ember, olyan, mint te vagy,
Vagy inkább ember és por, mint te vagy —

az emberi egyenlőség eszméjét pedzik, amikor a Fejedelmet, dölőfős magaslatáról leszállítják a föld porába. A száműzött bolyongó Fejedelem sorsának a második vándor-jelenetben való bemutatása pedig felveti a trónfosztás gondolatát, amely megcsillan különben már két évvel korábban *A bujdosókban* is. (Jellemző, hogy Zsigmond király, aki *A bujdosókban* ország foglya lesz, hogy alattvalói ítéljenek fölötte — idegen, akárcsak a *Bánk bán* Gertrudisa; a Habsburg-ellenes tendencia Vörösmartynál is nyilvánvaló.) Ez a mozzanat már túlmutat a reformkor politikai eszmekörén, s a forradalom időszakának Vörösmartyját és Petőfi költészetét vetíti előre. A forradalomét, amelyben „Petőfin kívül senki sem állt szavával oly lángolon a királlyal szembeni fegyveres felkelés szükségessége mellé, mikor arra került sor, mint ő *Harci dalában* (Somlyó György: *Vörösmarty példája*. Csillag, 1951. jan.).

Kétségtelen azonban, hogy a Csongorban még nem a politikai elem, nem Csongor és Balga szövetségének politikai oldala áll az előtérben, hanem a dualizmus filozófiai-lélektani tartalma. Ha Csongor az emberi lélek legszárnyalóbb törekvéseit fejezi ki, Balga az ember földhözköttöttségét érzékelteti, e szárnyalásnak a természeti valóság szabta korlátait. Ez magyarázza meg, hogy Csongor alakjának vértelenségével, gondolatvilágának elvontságával, jellemének általánosságával szemben Balga oly izes, színes, élő és egyéni figura. Kettősségükben a tizennégy évvel később keletkezett *Gondolatok a könyvtárban* alapeszméje tükröződik: az ember „a föld s az ég fia”. (Az 1850-ben írt *Előszó*ban úgy fogalmazza meg ezt Vörösmarty, hogy az ember „félíg isten, félíg állat”. Balga maga is azt mondja a *Lédér-jelenetben*: „Oh én boldog állat Minden emberek között!”) Ebben a kapcsolatban Csongor „a szárny, mely ég felé viszen; képszerűen is szemlélteti ezt második felvonásbeli kalandja a manók bűvös jószágaival. A lélek sztratoszféra-repülésének jellegzetesen romantikus gondolata még Petőfinél is kísért: az emberiség megváltásáról álmódó Szilveszter szintén „Ott fönn bolyong azon magasban, Hová csak örültek s félistenek Merészlenek s bírnak fölszállani”, neki is

Ott fönn csattognak lelke szárnyai,
Honnét a föld olyan parányinak
Látszik, mint a megégett
Papír hamván a szikra.

Az „ég felé” törekvő Csongorral szemben Balga az az erő, melyről Madách Ádámja mondja *Az ember tragédiája* harmadik színeiben:

S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

Ezt hangsúlyozza Balga gyakran emlegetett falánksága, állandó éhsége is. De Balga nem megrontója, csak egészséges, szükséges fékje Csongor magasba törekvésének. A lélek-ember és a test-ember kölcsönösen feltételezik egymást, harmonikus kiegészítői egymásnak, nem lehetnek meg egymás nélkül. Amint Csongor elhagyja serdületlen ifjúságának álomvilágát, s a férfi-tettek mezejére — a hármas útra — lép, rá kell döbennie testiségére, találkoznia *kell* Balgával, aki ezentúl elválaszthatatlan kísérője lesz.

Babits (*A férfi Vörösmarty*) annak a gondolatnak a kifejezését véli fölfedezni Balgában, hogy „a legigénytelenebb és legostobább lélek is kénytelen átszenvedni a kielégíthetetlenlenség és célérhetetlenlenség kínjait, akár a legmagasabb, legszárnyalóbb”. De, eltekintve attól, hogy

a mű befejezésében Balga is kielégül, az ő „kielégíthetetlensége” mindig komikus mezben jelenik meg, a komikum pedig természeténél fogva nem lehet ilyen végletesen pesszimisztikus eszme hordozója.

A műben kifejezett valóságsszemlélet világos megértése szempontjából rendkívül jelentős dolog (s ez is nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a Csongort fordulópontnak, új korszak nyitányának tekinthetjük Vörösmarty világnézeti fejlődésében), hogy nem Csongor idealizmusa, hanem Balga realizmusa fedezi fel minden alkalommal a Tündéhez vezető utat, az ő „föld porát” vizsgáló szeme akad rá mindig a hátrahagyott nyomokra. Helyesen mutat rá ennek fontosságára Mészáros István (*Vörösmarty és a Csongor és Tünde*. Csillag, 1950. 35—36. sz.), amint igaza van abban is, hogy népi alakjait sok pozitív vonással ruházza fel a költő; nyilván túloz azonban, amikor Balga „előremutató” erkölcsi tulajdonságainak bizonyosságául arra hivatkozik, hogy „Balga feddi Csongort a lopás miatt”: efféléről szó sincs, hiszen éppen a gyakorlatias Balga fejében születik meg az „árva jószág” eltulajdonításának ötlete. Ám a józan Balgától elszakadva, Csongor álmodozásában olyan magasságokba repül, ahonnan okvetlenül le kell zuhannia, hogy végül ő is csak oda jusson el, ahova Balga. De sokkal kínosabban, mint manók vonta kordéján utazó szolgája: mert „ily magasról porba hullni” nemcsak valóban „keserves hullomás”, hanem mélyebbre kerülhet az ember az egyszerű Balgánál is, oly mélyre, hogy azt sem lehet tudni, „Ember az, vagy morzsalék? Oly alatt mász a gödörben”, amelyből Balgának kell őt kihúznia.

Méltán írja tehát Mészáros, hogy „Vörösmarty a Balga—Ilma pár alakján keresztül kritikáját adja az ég felé törő világnak”. Elegendő idéznünk Csongor és Balga második felvonásbeli beszélgetését:

Csongor. Fel, Tündérhonba.

Balga. Ah, a láb is elkopik,

Míg elér oly messzire.

Csongor. Üdlikon kell megpihennünk.

Balga. Addig megpenészedünk.

Csongor. Oh kívánság, légy viharra,

Vígy, ragadj el engemet.

Balga. Rossz szekér az, bakja nincsen,

Balga nem talál ülést.

De Balga sem nélkülözheti Csongort: mihelyt magára marad, Mirigy és a manók prédája lesz, beszenyveződik (a negyedik felvonás első színében a manók jelképesen leöntik szeméttel), elállatiasodik (Kurrah számárháton álba hurcolja), csömörkeltő örömök után veti magát (második Ledér-jelenet). Balga is csak Csongorral együtt találhatja meg a Tünde szolgálatába szegődött Ilmát: csupán a lelkeség, az eszményiség útján juthat el az ember a szerelmi boldogsághoz.

A cselekmény bonyolításában fontos szerepet játszanak a manók is. Riedl „Shakespeare természeti őslényeinek, a Macbeth boszorkányainak” utánzatát látja a „vásott ördögfiakban”, s rosszallással állapítja meg, hogy jelenetükben „elveszett a mintajelenet nagyszerűsége és sejtelmessége” (*Shakespeare és a magyar irodalom*. Budapest, 1916.). Csakhogy Vörösmarty manói — akiket egyébként nem Shakespeare-től kölcsönzött, hanem a népmeséből — nem is a misztikumot hivatottak szolgálni. Sőt, nem is csak a komikumot. A népmesei „árva ördögfiakat” a költő szimbolikus erővel ruházza fel; finom költői érzékkel már Babits Mihály megsejtette ezekben a kedvesen zabolátlan fickókban „a természet vad, játékos és fukar erőt”, a szeszélyes emberi ösztönök jelképeit. Éppoly elválaszthatatlanul fűződnek Csongor sorsához, akárcsak Balga. Semmi esetre sem véletlen, hogy az első felvonás a manók veszekedésével fejeződik be, s a második felvonás is a manók jelenetével zárul. Ez a veszekedés döntő jelentőségű a cselekmény alakulása szempontjából.

A manók önmagukban nem jók és nem rosszak, mint általában a természet erői; aszerint öltének pozitív vagy negatív erkölcsi jelleget, hogy éppen kinek a szolgálatában állnak. Tünde szolgálatában a mű végén az ember boldogságának hű őrei, ők teszik ártalmatlanná Mirigyet, ők kötik meg a boldogság fája alatt Tünde számára Csongort, s a költészetnek a dráma végjelenetét magába ölelő hangulatához hozzájárul megbékélt zenéjük is. De diszharmóniájuk Mirigy cinkosaivá, ármánykodásának tevékeny részeseivé züllesztí ők; Mirigy segítségével igyekszik megrontani Csongort, különösen Balgát kerülgetik azonban, hiszen az ösztönök hatalma elsősorban a testiségen keresztül érvényesül. Ők öntik le Balgát rondasággal, ők hurcolják álba — igaz, hogy ők húzzák el kordén a Hajnal országába is, ami az ösztönök szerepének kétarcúságát példázza. Roppant erők birtokában vannak; tőlük lopja Csongor a bűvös tárgyakat, amelyekkel szédítő magasságokba szárnyal — s az ő varázsigéjük szállítja le csúfosan a föld porába. A költő csodálatos szimbólummá mélyíti a pörös örökség, a palást, bocsor és ostor jól ismert népmesei motívumát.

Bizonyos, hogy Vörösmarty nem egyszerű tündérajátékot akart írni, hanem valami sokkal nagyszerűbbet: szimbolikus filozófiai költeményt, amely kifejezze az élet értelmére, az ember rendeltetésére vonatkozó szemléletét, egész világfelfogását; az Éj és a vándorok jelenei világosan elárulják ezt a szándékot. Valószínű, sőt majdnem biztosra vehetjük, hogy a költő nem ilyen minden részletre kiterjedő, aprólékos elgondolás szerint építette föl nagy művének hatalmas jelképrendszerét: a zsenit nemcsak tudata vezeti munkájában, hanem — legalább olyan erővel és biztonsággal — ösztöne is, ezért a kész mű gyakran teljesebb, tisztultabb és mélyebb, mint a szerző elgondolta eredeti terv. Így történhetett, hogy sok olyan elem, amely csak a költő képzeletének játékaként került a költeménybe, ott harmonikusan beleilleszkedett az alapeszme szimbólum-vázába, kiegészítve, magyarázva, tökéletesítve azt. Csak így vált lehetségessé, hogy a Csongor — jóllehet bölcselő jellegű mű — ne zorduljon száraz allegóriává, élettelen színpadi dolgozattá, mint az oktató célzatú középkori moralitások, hanem eleven, bájos színjáték legyen, amelyet egy nagy költő képzeletének olyan élettől duzzadó, izes alakjai népesítenek be, mint Balga, Ilma és az ördögfiak, s amely elbűvöl nyelvének zamatos, csillogó szépségével, képszerűségével, sokoldalú gazdagságával. Ebben a nyelvben már a modern magyar költői nyelv határtalan és színpompás lehetőségei ragyognak fel; nem csoda, hogy a magyar költői nyelv nagy forradalmárának, Adynak egyik legkedvesebb olvasmánya volt.

A Csongor forradalom költői nyelvünk fejlődésében, s egyben a realista szemlélet első nagy betörése Vörösmarty életművébe és a magyar költészetbe. Petőfi jóval későbbi népi hőse, János vitéz annyi reális hőstett után egy jelképes Tündérország királya lesz. Vörösmarty romantikus mese-királyfija, annyi haszontalan ábrándkergetés után, már a valóságos világ talaján találja meg boldogságát. Igaz, hogy egyelőre még „a bajoktól messze”, a magányban, de már nem sok kell ahhoz, hogy a *Rom* hősének alakjában kilépjen innen, s elinduljon a közösségi tettek dicsőséges útján, elnyomott népek felszabadítására.

Érdekes, hogy a *Rom* harcos befejezése ellenére, még a Csongor megoldásának hangulata cseng vissza a következő évben keletkezett *A boldog* című Vörösmarty-versben is:

Ugy van! egész tündérország bűbája körülfont,
S én gyönyörérzékből istenek álma vagyok.

A Csongor (és a *Rom*) megírásával Vörösmarty nem zárta le magában a boldogságkeresés útjainak kérdését. A Csongor-probléma többször visszatér költészetében, jó ideig még a Csongor életfilozófiájának korlátaival, mint az *Emléksorok* negyedik darabjában (1841):

Sok, rideg álomként az egekben kergeti üdvét;
Más a földi javak kélőzönébe merül:

Téged boldoggá lelkednek erénye avasson,
S áldását szerelem hü keze adja reá —

és *A merengőhöz* (1843) írt költeményben is.

A *Romban elvetett magot* csak a *Gondolatok a könyvtárban* (1844) szökkentette szárba, a hazáért, a népert vívott harcban jelölve meg az emberi élet célját, az emberi boldogságot. A Csongor-probléma e hatalmas lezárásában (Petőfi ebben az évben még a János vitézt írja) már a magyar irodalom másik nagy drámai költeményének, *Az ember tragédiájának* alapeszméje szunnyad.

György Jánosházy

ZUR BEWERTUNG DES DRAMAS CSONGOR UND TÜNDE

Csongor und Tünde (1830), das in Versen geschriebene Drama von Mihály Vörösmarty entstand nach den ersten erfolglosen Reformlandtagen. Lange Zeit wurde das Drama von unserer Literaturgeschichtsschreibung in dem Sinne gedeutet, als hätte sich der wegen der mißlungenen Reformversuche enttäuschte Dichter von der Wirklichkeit abgewandt und in eine Phantasiewelt geflüchtet, wo sich alles statt der großen gesellschaftlichen Probleme um das Glück der einzelnen Menschen dreht. Die vorliegende Studie bringt zahlreiche neue Gesichtspunkte zum Charakter, zur Deutung des *Csongor und Tünde*. Sie verfolgt den inneren Weg des Csongor-Themas in Vörösmartys Dichtung und betont, daß Vörösmarty mit dem Stück kein Feenlustspiel noch auch ein romantisches Schauspiel bieten wollte, sondern eine philosophische Dichtung in der er die tiefsten und wichtigsten Probleme seines eigenen Lebens ausdrücken konnte. Der Grundgedanke des *Csongor und Tünde* ist folgender: Der Mensch beginnt seine Lebensbahn immer im Schatten des glückspendenden Baumes, und wenn später oft auch die reinste, edelste Seele weit vom Baum entrückt wird, so geschieht dies deshalb, weil sie statt im Kreis der erreichbaren Wirklichkeit ihr Glück zu suchen, unerreichbaren Träumen nachjagt. Der romantische Märchenkönigssohn Vörösmartys findet nach langer unnützer Schwärmerei nicht in einer irrealen Welt, sondern in der Welt der Wirklichkeit sein Glück. Das ist aber noch das Glück der Einsamkeit, fern von den Nöten der Gesellschaft. Mit der Vollendung des *Csongor und Tünde* ist bei Vörösmarty die Frage der Suche nach dem Glück noch nicht abgeschlossen. Das Problem kehrt in seiner Dichtung wiederholt zurück, eine Zeitlang im philosophischen Rahmen des *Csongor und Tünde*, später aber, im Gedicht *Gedanken in der Bibliothek* (1844) bezeichnet er den Kampf um die Heimat, um das Volk als das Ziel des menschlichen Lebens, als das Glück des Menschen.

ADALÉKOK A SZÁZADFORDULÓ MAGYAR IRODALMA ÉS KÉPZŐMŰVÉSZETE KAPCSOLATÁHOZ

Csábító, ám egyúttal buktatóval teli feladat párhuzamot vonni egy kor különféle művészeti megnyilvánulásai között. Csábító és gyümölcsöző, mert az egyazon töről, a közös társadalmi valóságból sarjadó művészeti ágak közti rokon vonások és eltérések szemügyre vétele segíthet a minden művészeti ágra egyformán érvényes társadalmi determináció sajátosságainak, konkrét voltának az alaposabb megismerésében. Hiszen a művész, legalábbis ha jelentős művészről és életerős művészi korról van szó, sohasem pusztán a maga partikuláris szubjektivitásának az önkénye szerint alkot. A társadalmi vagy a természeti valóság ugyanis, amellyel a művész sáfárkodhatik, sohasem saját maga szülte matéria, s nem is a természet-tudomány objektív, absztraktumként kezelt valósága, hanem már a világnézettől, a történelmi és a társadalmi faktortól „preformált” valami. E preformáltság pedig egyformán érvényes minden művészeti ágra, s épp a paraleljelenségek, a műfajtványok szerinti eltérések összevetése révén juthatunk közelebb e preformáltság mibenlétének megismeréséhez. Persze a merev párhuzamok keresése könnyen a szellemtörténeti konstrukciók építéséhez vezethet. Ha a műtárgyat nem mint autonóm esztétikai szférát vizsgáljuk, amely bár magába ötvözheti a kor nagy eszmei, világnézeti kérdéseit, azt azonban formává, tehát esztétikai minőséggé transzponálva teszi, hanem pusztán a világnézet, az erkölcs, a politika stb. képi megnyilvánulásának tekintjük — mint tette a szellemtörténet —, akkor szükségképp minden művészeti ág között azonnal meghúzható a párhuzam, lévén azonos világnézet, korszellem stb. tükrözője mindegyik. Ám ha a műtárgy nem más, mint a mindenkori világnézet képi illusztrációja, akkor egyformán fontos a jelentős vagy a közepes mű, hiszen mindegyik a kor dokumentuma, s egyenlő előjel kerül például az angol reneszánsz drámaírás vérbő realizmusa és a korabeli vértelen angol pikktúra közé, hiszen a korról alkotott szellemtörténeti konstrukcióba mindegyik beleilleszthető. E szellemtörténeti párhuzamok végső soron nem is vezethetnek tovább annak a közhelynek a konstatálásán, amely szerint az azonos korban a különféle művészeti ágakban született művekben — általában — azonos világnézeti tartalom rejlik. A valóban izgalmas esztétikai kérdésekhez azonban ezzel még nem jutottunk közelebb. Hiszen a probléma éppen annak a jelenségnek szemügyre vételekor adódik, hogy az azonos világnézeti tartalom, a társadalmi és történeti preformáltság közös volta miért határozza meg gyakran eltérő módon a különféle művészeti ágak fejlődési irányát, azaz mi okozza, hogy bizonyos korokban az irodalomban, máskor meg — képzőművészetben tükröződik adekvátan az adott kor lényege. A szellemtörténeti konstrukciókban vagy eltűnik az értékkülönbség — hiszen a kor világnézete dokumentálódik az adott kor minden művészeti termékében —, vagy pedig az értékeltérés csupán a tehetségek születésének a véletlenjétől függ, azaz hogy az egyik művészeti ágban véletlenül éppen megvannak, míg a másiból hiányzanak a nagy művészi egyéniségek. A valóság fejlődése sokkal bonyolultabb, minthogy beleférne a szellemtörténeti konstrukciók párhuzam-vizsgálataiba. Gondoljunk csak például arra, hogy míg Angliában az irodalom úgyszólván minden korban rendkívül fejlett, és Chauchertől Joyce-ig az európai irodalom élvonalába tartozik, a képzőművészet alig alkotott a provinciálisan érdekesen túl maradandót,

s ha még az angol román és későgotika, az angol szecesszió meg is teremtette sajátos nemzeti karakterű stílusát, és Bonnington, Turner, Constable egy időben a francia pikktúra fejlődésére is hatott, a képzőművészet mégis túlnyomó részben csak a kontinens fejlődésének az epigonja. Vagy gondoljunk pl. arra, hogy az itáliai reneszánsz elsősorban az építészetben és a képzőművészetben érte el a művészi csúcst, a kor irodalmának csak néhány nagy képviselője tudott lépést tartani a képzőművészetre jellemző hallatlan fellendüléssel, magas művészi minőséggel. Ezzel szemben pl. a XIX. század második felének orosz művészetében tagadhatatlanul az irodalomé a vezető szerep, pedig ugyanaz a világnézet, társadalmi determináció stb. jellemzi a kor festészetét is, mint az irodalomét. Ha a képzőművészek között nincs is Tolsztoj és Dosztojevszkij-szerű zseni, tehetség jócskán akad, mégis a kor lényeges kérdései a regény műfajában a legnagyobb művészi szinten jelenhettek meg, míg a képzőművészetben e kérdések nem felelvén meg mindig a képzőművészeti műfajok belső logikájának, határainak, ellentmondásosan, kisebb esztétikai hőfokon válhattak csak a műalkotások létrehozójává. A hasonló példákat bőven sorolhatnánk. Kevés olyan nép van, amely egyformán jelentőset alkotott minden művészeti ágban és kevés olyan kor, amelyben a paraleljelenségek valóban mély szellemi rokonságot és értékazonlóságot is jelentenek. A klasszikus görög művészet és a francia művészet nagy korszakaiban találjuk csak meg inkább azt a jelenséget, hogy a kor nagy kérdései egyenlő hőfokon jelentkeznek minden művészeti ágban, és ha nem is merev párhuzamokban, mindenütt a sajátos műfaji meghatározottságok szerint, a maga teljességében tud kibontakozni a kor lényege. E jelenség okainak a keresése mindig csak a konkrét elemzésben történhetik. Hiszen mindegyik művészeti ág más és más gondolati anyaggal, hagyománnyal sáfárkodhatik, az etnikai sajátosságok, a konkrét gazdasági, társadalmi szervezethez is jobban megfelelhet az egyik művészeti ágnak, mint a másiknak. Más és más a művészeti ágak „őnfejlődése”, formálódásuknak belső dialektikája. A különféle társadalmi szituációk az egyikre nézve kedvezőek, míg a másikra rendkívül károsak. A szüntelenül módosuló természettudományos világkép is másként jelentkezik és hat, az egyik művészeti ágra gyümölcsözően veti fel a problémákat, míg a másikban csak összezavarja a műfaji határokat, katasztrofálisan bonyolulttá teszi az alkotómunka intellektuális átgondolását. Minden művészet csak a valóságból fakadó jelentésekből indulhat ki, ám a világnézettől preformált jelenségmegértés és értelmezés koronként a plasztikai, a képi vagy a költői jelentés szabadabb kibomlását segítheti. Ismeretes, hogy bizonyos korok, mint pl. a kapitalizmus, károsak a művészi alkotómunkára, ám míg pl. a kapitalizmus — jöllehet sok művészetellenes tendenciát hordott magában — nagyszerű regényirodalmat teremthetett, de konkrét társadalmi és gazdasági okokból megszünt pl. az építészet alkotó művészet lenni stb. E néhány probléma megpendítésével csak arra akartunk utalni, hogy a mechanikus párhuzamokkal nem sokra jutunk, mert az azonos társadalmi determináció ellenére minden művészeti ág fejlődésében a saját útját járja, néha az utak közelednek egymáshoz, néha azonban az okok szétválhatnak. Ennek az oknak a keresése gyümölcsöző lehet, de a kutúrtörténeti összevetésben mindig óvakodni kell a szellemtörténeti konstrukciók, a tetszetős párhuzamok konstruálásától.

Az iskolák, irányok paraleljelenségei mellett találunk azonban közvetlenebb kapcsolatot is az irodalom és a képzőművészet között. A legközvetlenebb természetesen az írók és a képzőművészek közti barátság — mint volt pl. Zola és Cézanne barátsága, amely mind az irodalom, mind a pikktúra fejlődését is befolyásolta. Ugyancsak a közvetlen kapcsolat mutatkozik meg abban is, ha egy nagy író vagy festő egyéniség hat kortársaira, s nemcsak a saját művészeti ágában munkálkodók kerülnek bűvköre alá, hanem hatása végiggyűrűzik a kultúra minden területén. Természetesen a legszorosabb kapcsolatot jelzi az illusztrációk készítése is, vagy ha valamelyik képzőművészeti alkotás vagy irodalmi mű ihleti a másik művészeti ág mestereit. Delacroix gyakran indult el irodalmi témából akkor is, ha nem közvetlen illusztráció volt a célja, Daumier, Picasso Don Quijote-képei is többek az illusztratív szándék megvalósításánál. Vagy ellenkező példa: Rilke nagyszerű Apollo-torzó verse, Keats *Óda a*

görög vázához remekműve vagy *Élouard Guernica* c. verse képzőművészeti mű ihletére fogant stb.

Gyakran csak a történeti kutatás során világlik ki, hogy a különféle irányok között milyen rokonságok vannak, máskor a kor is tudja, és az írók vagy festők harcostársakat látnak a másik művészeti ág képviselőiben. Zola és az impresszionizmus, Apollinaire és a kubizmus kapcsolata több volt a véletlen barátságnál, mindkét esetben a rokontörekvések egymás felismeréséről volt szó. A magyar művészet és irodalom fejlődése során a múlt század végén, a századfordulókör és az első világháborút megelőző években került legközelebb egymáshoz az irodalom és a képzőművészet sodra, ekkor ismertek egymás törekvéseiben rokonságokra, és a személyes kapcsolatok mélyén is az irányok és iskolák közötti eszmei rokonság, társatlalás élménye huzódott meg.

Az újkori magyar művészetben, egészen a XIX. század végéig kétségkívül az irodalomé a vezető szerep. Míg a magyarság korai századaiban, a romanikában, a gótikában a kulturális szituációnak megfelelően elsősorban az építészet, illetve a képzőművészet járt elől, és a romanikában például a magyarság a provinciálisan érdekesen túli értékeket is alkotott, a török-dúlás után megváltozott a helyzet. Míg a képzőművészet hazai autochton fejlődését jóformán kettétörte a szörnyű pusztulás, úgyszólván megfosztotta a közvetlen hagyomány éltető erejétől, évtizedek, sőt évszázadok veszték el a fejlődés számára, — a nemzeti kibontakozás, a magyar nyelvért vívott harc magától értetődően az irodalom nagyművű virágzását eredményezte. A testőrírók, a nyelvújítók mozgalmával egyenlő erejű s valóján a hazai talajról sarjadt képzőművészeti irányokat hiába keresnők, Csokonaihoz mérhető európai magyarra és minőségre a kortárs képzőművészetben még csak nem is gondolhatunk. Jóllehet a reformkor a képzőművészetben és az építészetben is új lendületet ad, és Ferenczy István az újat kezdők konokságával igyekszik megteremteni a nemzeti szobrászatot, az építészetben pedig valóban ki is alakul a klasszicizmus nemes hazai változata, a hagyományhiánnyal, a még az irodalmi életnél is elmaradottabb képzőművészeti közélettel küzdő művészek meg sem közelítik íróink színvonalát, a reformkor ünnevelt festője, az akadémiussá felkent, a kor írói és nagy politikusai barátjául fogadott Barabás Miklós szürke mesterember azoknak a minőségéhez hasonlítva, akiknek a portréját festi, a nagy felkészültségű Markó Károly pedig kiszakadt a magyar fejlődés vérkeringéséből. Míg a magyar irodalom Vörösmarty, s már előbb Csokonai, a negyvenes évek után pedig Petőfi és Arany költészetében felzárkózik az európai élvonalhoz, a képzőművészetben csak a hatvanas évek után, Munkácsy, Izsó, majd a történelmi festők műveiben található olyan minőség, amely már nem pusztán kultúrtörténeti, hanem esztétikai mércével is mérhető, a magyar képzőművészet csak ekkor tud szembenézni a magyar társadalmi valóságból fakadó eszmei s az ebből adódó esztétikai kérdésekkel, bár időben még ekkor is elmarad az európai piktúra új jelenségeitől.

A század utolsó évtizedében némiképp változik a helyzet. Mintha a képzőművészet hamarabb pendítené meg — vagy legalábbis hamarabb teszi ezt magasabb színvonalon — a modern magyar művészet problémáit, mint az irodalom. Kétségkívül összefüggött ez a képzőművészet internacionálisabb jellegével is. Míg korábban a magyar irodalom nagyszerűsége éppen abban rejlett, hogy a magyar nép sorskérdéseit tudta megválaszolni, s Arany és Petőfi költészetében megtalálta az elmaradott magyar társadalmi valóságot adekvátan tükrözni tudó irodalmi formákat, épp népi-nemzeti jellege hangsúlyozásával vált tehát egyetemes érték hordozójává, az utánuk következő szakaszban a népi-nemzeti mindinkább provinciálisan sovínisztává, a plebejus erő vidékiességgé silányult, a magyar irodalom túlnyomó része belesüppedt a dzsentrí parlagiságba. Ezzel szemben a külföldön, gyakran magában Párizsban, vagy a Párizshoz viszonyítva elmaradott, Budapesthez viszonyítva sokkal fejlettebb Münchenben munkálkodó képzőművészek már csak a festői stílusok nyelvi korlátot nem ismerő nemzetközisége miatt is hamarabb tudtak felülemelkedni a provinciális korlátokon, és képzőművészetünk egy ízben, Szinyei Majálisának az esetében már a hetvenes években hirdelen a kor leg-

igazibb festői problémáival egyidejű kérdésfelvetéshez is eljutott. Jóllehet Színyeit visszahúzza a dzsentri-Magyarország ingoványa, a fejlődést visszatartani már nem lehetett. A század utolsó évtizedeiben a magyar képzőművészet tehát utolérte — néhány nagy alakjában pedig túl is haladta — irodalmunk színvonalát, és míg a megelőző fejlődésben — legalábbis ami a művészi minőséget illeti — még nem nagyon beszélhetünk paraleljelenségekről, a modern magyar irodalom és a képzőművészet kialakulása idején már igen sok rokonvonást, paraleljelenséget is találunk.

A nyolcvanas s különösen a kilencvenes évektől kezdve az irodalomban és a képzőművészetben is mind erőteljesebben jelentkeznek az új törekvések, mindkét területen új korszak születéséről beszélhetünk. Az irodalom talán valamivel korábban ocsudik, a képzőművészet azonban tagadhatatlanul hamarabb ér el a pusztá útkeresés etikai értékén túli esztétikai eredményeket. Irodalomtörténetírásunk, mint ismeretes, a nyolcvanas éveket tartja korszakfordulónak, és Reviczkyék jelentkezésében, a városi irodalom kibontakozásában keresi annak az irodalmi mozgalomnak a csiráit, amely majd a A HÉT vállalkozásán keresztül a Nyugat megalapításában csúcsosodik. „A század végén már együtt van sok eleme annak az új irodalomnak, mely a mi századunk elején virágzik ki — írja Komlós Aladár az irodalmi korszakolás problémájával foglalkozó tanulmányában. — Vajda, Tolnai, Reviczky, Komjáthy, Thury, Bródy a kor legértékesebb írói, mintegy főpróbát tartanak a Nyugatból. De egyelőre még üldözött előfutárok”.¹

A képzőművészetben a nyolcvanas évek végétől kezdve izmosodnak az új törekvések, az új modern képzőművészet bölcsője — ellentétben az irodaloméval — azonban nem a hirtelen nagyvárossá növekvő Budapest, hanem kezdetben München, majd pedig egy kis vidéki bányaváros, Nagybánya. Ugyanis a modern magyar képzőművészet bábája a müncheni Hollósy-kör, majd az ebből alakuló nagybányai szabadiskola, illetve művésztelep. Ez az eltérés már az indulásnál más jeleget ad a modern magyar képzőművészet útkeresésének, mint volt az irodalomé, és ha látunk rokonvonásokat, az együttműködésben is megmutatkozó, hamar jelentkező rokonszenvet is akár A HÉT tábora és a nagybányaiak között, paraleljelenségről már az eltérő indulásban is megbúvó különbség miatt sem beszélhetünk.

A rokonvonások a századvégi magyar irodalom és képzőművészet között elsősorban a hasonló esztétikai célkitűzésben jelentkeznek. A századvégi magyar polgári irodalomnak ugyanúgy a naturalizmus a jelszava, mint a müncheni Hollósy-köré. Bár a képzőművészet hamarabb lép túl a szigorúbb értelemben vett naturalizmuson, és a század utolsó éveiben a plein air problémáját sajátosan megoldó nagybányai csoport alkotómódszerében lényegében az impresszionizmus hazai válfaját teremti meg, kezdetben azonban még a zászlókon is azonos nevek olvashatók: Zola, Ibsen, a skandinávok. Ahogyan az irodalomban ezekben az években jelenik meg a népszínműirodalommal szemben a szociális problémákkal is foglalkozó, kritikai realista hang, a Hollósy-kör is hasonló irányba indul: Thorma *Szenvedőkje*, tervezett Zola-ihletettségű ciklusa, a fiatalon elhunyt Tóth Béla munka-triptichonja, Grünwald anarchista ábrázoló képe, Ferenczy *Csavargó ébredése* vagy Hollósy *Juliska levele* c. képe mind a századvégre jellemző, a szentimentalizmustól nem teljesen ment naturalista eszméiségben fogat. Sőt bizonyos mértékig épp a képzőművészek segítik az írók bátrabb útkeresését. Ugyanis a kilencvenes években nemcsak a témaválasztásban, a kritikai attitűdben, a naturalisztikus stílusban mutatkozik meg hasonlóság, hanem konkrét kapcsolat is van a képzőművészek és az írók között, több íróra is hat a kor magyar képzőművészetének vezető mestere, a szuggesztív egyéniségű Hollósy Simon.

Hollósy müncheni korszakában különösen Thury Zoltánnal volt intimebb baráti kapcsolatban. Thury tagja is volt a legendás híri Hollósy-körnek, annak végtelen friss, szabad szelleme, újatkeresése segítette íróvá érésében. Mindvégig Hollósy tanítványának vallotta

¹ KOMLÓS ALADÁR: Irodalmi korszakbeosztás. 1880—1904. Irodalomtörténet. 1954. 475. l.

magát: „A mi kicsit megtanultam írni és igazat írni, azt a legjobb részben Hollósynak köszönhetem — írja 1899-ben visszaemlékezve a müncheni napokra. — Talán rátanított volna az idő is, de ő siettetett. S ha van alkalom rá, mindig elmondom neked édes jó barátom, hogy: köszönöm”.² Csakugyan Thury müncheni tartózkodása után fordul következetesen a realizmus irányába, az idézett emlékezése mellett még sok adat mutatja, hogy mennyire tisztelte Hollósy-t.^{2a}

Ugyancsak jó barátságban volt Hollósyval Bródy Sándor is, aki Hollósyt 1895. aug. 6. keletű levelében „A bohémek ősapjának”, „elragadó embernek” titulál, és a nagybányaiak kiállításáról írt cikkében igen melegen méltatja Hollósy festményét: „a legteljesebb és legbecsesebb művészi munka, amelyet Munkácsy óta magyar ember festett”.³ Az 1899-es Rákóczi-induló vázlatról is lelkesen írja: „Ez aztán a magyaros, a festői ötlet! Ahogy pedig fel vannak vázolva, ahhoz hasonlót nem csinált eddig senki, aki magyar anyától született”.⁴

Bródy később is kapcsolatban volt Hollósyval, jellemző, hogy mikor Hollósy elhagyta a nagybányaiakat és úzott vadként visszahúzódott a máramarosi rengetegbe, Técsőre, Bródy meglátogatta, és szép írásban emlékezett meg a félrevonultan élő nagy festőről.⁵

A századforduló egyik legszínesebb írói egyénisége, Bródy azonban nem is annyira a nála idősebb Hollósyhoz vonzódott, mint inkább Thorma és Réti művészetében és nézeteiben érezte meg a rokonvonalat. Különösen Thorma állt hozzá közel, mindkettőjük művészetében érezhető is a naturalizmus mellett a romantika hatása. Rétit, Thormát kéri, hogy illusztrálják könyveit, Thormának írja: „Mérges és bús lennék, ha az első komoly könyvemben nem lennél benne”. Rétinek anyjához írt leveleiben gyakran felbukkan Bródy neve, Bródy több ízben szerzett neki portrémegbizást, együtt töltötték estéiket stb. 1899. március 1-i keletű levelében Réti például azt írja, hogy többek közt Bársonnyal, Ambrussal, Bródyval, Kaffkával Jókainál járt születésnap vacsorán. Az említettek mellett még sok adat utal Bródy és a nagybányaiak kapcsolatára, általában arra, hogy a század utolsó éveiben egymásra talált és barátilag is támogatta egymást a haladó magyar irodalom és képzőművészet.

Ennek az együttműködésnek a legszebb példája volt A HÉT írógárdájának publicisztikai tevékenysége a nagybányaiak művészetének az elfogadtatásáért. A müncheni Hollósy-körből induló festőből lett kritikus, Lyka Károly mellett Bródy és Ignotus írták a legmelegebb és legmegértőbb kritikákat a nagybányaiak nagy sajtóvihart támasztó kiállításairól, és részt vállaltak a hivatalos művészeti politika, a Műcsarnok elleni harcokból is.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy A HÉT írói mennyire becsülték a nagybányaiakat: Kiss József őket kérte fel összegyűjtött versei díszkiadásának illusztrálására. Kiss József büszkén emlékszik vissza a találkozásra, mikor a nagybányaiak elvállalták a munkát: „A nagyvendéglő egyik termében tartottuk meg a seancot. Az öt szál délceg legény körbe fogott és én felolvastam nekik a verseimet. Soha különösebb auditoriumom nem volt. Sem hálásabb, sem kritikusabb. De sokszor úgy rémlett, hogy nem is engem hallgatnak, egyiket is, másikat is megkapott egy hang, egy ötlet, egy melódia és fantáziájuk ott nyomban folytatta a munkát, átfordította színekre, átírta helyzetekre, a hangból vonal lett, a ritmusból árnyék s mire befejeztem a felolvasást, már megtörtént az osztozkodás is: „én ezt, én azt, én ezt veszem!”⁶ A könyv csakugyan reprezentatív lett, az egyre inkább térhódító új stílusnak, a szecesszióknak egyik legeredetibb magyarországi megnyilvánulása. De a könyvben is tükröződött az, ami egyébként is jellemezte a nagybányaiak és a múlt század utolsó éveinek a magyar irodalmát: a képzőművészet fajsúlya magasabb az irodaloménál, a nagybányaiak művészi tehetsége

² (Th): Hollósy mester. Fővárosi Lapok. 1899. dec. 10. 3. l.

^{2a} L. REJTŐ ISTVÁN: Thury Zoltán és a tárcanovella, ItK. 1961. 533—557.

³ BRÓDY SÁNDOR: Magyar Hírlap. 1897. dec. 15.

⁴ BRÓDY SÁNDOR: Magyar Hírlap. 1898. dec. 6.

⁵ BRÓDY SÁNDOR: A vásár. A sas Pestén. Bp. 1954. 66—67.

⁶ Kiss József és kerek asztala. Bp. 1934. 16—17.

magvasabb, mint A HÉT írógárdájáé. Az irodalomban inkább csak a Nyugat előmunkálata, a parlag feltörése folyt, a képzőművészetben azonban Szinyei örökét feltámasztva megszületett az új magyar piktúra. Kiss József csakugyan rokonszenves képviselője a korabeli magyar költészetnek, előkészítő szerepe valóban jelentős, hiszen még Ady is oly szépen méltatja: „kapocs volt leke negyven évig a mi dacos ázsiai szívünk és Európa között,”⁷ mégis lényegében középszerű tehetség, a verseihez készült illusztrációk között pedig gyöngyszemek is akadnak. Azt a szecessziós stílusjegyeket szuverénül átfogalmazó formai invenciót, amely például a *Nápolyi emlék* c. vershez készített Ferenczy-rajzot jellemzi, hiába keresnők akár Kiss József, akár a többi kortárs költő műveiben. A Ferenczy Károly festését jellemző szigorú logikájú, puritán formatisztélet, az intellektualitás és a líra páratlan összefonódásából fakadó művesség jelentkezésére az irodalmunkban várni kell egészen Babits Mihály felléptéig. S bármily tiszteltetreméltó forradalmi állásfoglalás is Kiss József *Tüzek* c. verse és némi szentimentalizmusa ellenére is szép az *Ár ellen* — e versek történeti jelentőségét nem kismértékben az adja meg, hogy a *Tüzek* illusztrálása segítette a Hollósy képzeletében már élő Rákóczi-induló koncepció további tisztázását, az *Ár ellen* pedig ürügyet szolgáltatott Hollósynak a párizsi világkiállításon díjat nyert grisaille-je megalkotására.

Olyan eredeti tehetségeket a kortárs magyar irodalomban hiába keresnénk, mint volt a nagybányaiak közül Hollósy és Ferenczy, a velük rokontörekvésűek közül Mednyánszky, az új építészetben utat törő Lechner Ödön és a modern művészet úttörői között helyet foglaló Rippl Rónai, aki ekkor már a naturalizmuson és az impresszionizmuson túli irányokban is jelentőset alkotott. A nagybányai mozgalom ezért már egy évtizeddel hamarabb, lényegében elvégezte azt, amire az irodalmunkban a Nyugat vállalkozott: kivívta az igazi művészet, a művészi minőség jogát. A nagybányaiak felléptével a művészi tevékenység ismét etikai ügygé vált, a tartalmában és formájában retrográd művészet egyszer s mindenkorra eszméileg vereséget szenvedett, és a művészetpolitikai hadállásokban is — mint voltak például a külföldi kiállítások, a Főiskola, a művészeti sajtóorgánumok — defenzívába szorult, vagy legalábbis kénytelen volt teret engedni a becsületes, nemzeti, ám a provinciálison túl is emelkedő új törekvéseknek. Hogy ez így történhetett, annak oka elsősorban az volt, hogy a századforduló képzőművészetében nagyobb talentumok működtek, mint az irodalomban, de kétségtelül közrejátszott benne az is, hogy a képzőművészet a képi nyelv internacionalizmusa miatt közvetlenebbül és gyümölcsözőbben meríthetett a fejlettebb nyugat-európai stílusirányokból, a képzőművészetben az új tartalmi jelenségek is szükségképp primérekben szublimálódhattak formává, mint az irodalomban, ezért hamarabb kerülhettek a művészeti élet vérkeringésébe. A festők Münchenen át hamar eljutottak Párizsba, a modern művészet megszületésének színhelyére is. Nem szabad elfelejtenünk arról sem, hogy a modern magyar piktúra nem budapesti, városi művészetként született meg, hanem némiképp Szinyei festését továbbfejlesztve, már induláskor megoldotta a falusi és városi, lényegében nem igaz elentétét, a népi téma, a nemzeti jelleg és a polgári műveltség, nyugatosság egészségesen ötvöződött munkásságukban. Részben ezzel függött össze az is, hogy bár a nagybányaiak mozgalmát igen sok szál fűzte a nyugat-európai irányokhoz, mégis művészetük sajátosan magyar karakterű, a naturalizmus, az impresszionizmus, a *plein air* problémája a hazai tradícióhoz igazodott, és a nagybányaiak munkássága épp a nemzeti festészetünk egyik legfontosabb összetevőjévé vált. A nagybányaiak és a velük rokon szellemű művészek, mint pl. a fiatal Kernstok, Koszta, Vaszary, Fényes Adolf stb. mind művészi minőségükben, mind a tömörülésük hatóerejét illetően megelőzték a kortárs magyar irodalmát, részben megteremtették azt a képzőművészet területén, amelyre később a Nyugat vállalkozott. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezt csak részben tették meg. Fellépésük után legalább is etikailag eldőlt, hogy melyik az élő, fejlődőképes irány Magyarországon, utánuk már nem lehetett a régi módon festeni, amelyik festő

⁷ I. m. 205. l.

ezt nem vette figyelembe, az bármily nagy egyéni kvalitásai ellenére is kikerült a fejlődés sodrából. Mint említettük, a nagybányaiak fellépése nem is annyira festői, mint inkább művészetetiekai szempontból volt perdöntő. Ám etikájuk mindinkább elvonttá vált, a kezdeti sokatígérő indulás, mikor kísérletet tettek az egész magyar társadalom sorskérdéseinek a képzőművészeti ábrázolására, a XX. század első éveiben megtorpant. A mozgalom ereje megtört, a barátaival személyi és elvi okokból összekülönböző Hollósy megvált a teleptől, Réti, Thorma válságba került, Ferenczy útkeresése pedig — jóllehet nagyszerű festői utat járt meg — mindinkább eltért a társadalmi kérdések festői ábrázolásától. Mikor a Nyugat indulásával egyidőben a nagybányaiak és a velük rokon szellemű haladó festők megpróbálták a MIÉNK-ben összefogni a modern magyar képzőművészetet, a pusztán csak a művészi minőségre támaszkodó egyesülés szükségképp rövid életűnek bizonyult. A Nyugat ovációval fogadta a modern magyar képzőművészet minőségi tömörülését, képzőművészeti kritikusa fel is kiált: „Ez nem termelés, hanem ünnepi produkció”, és megállapítja, hogy a modern magyar képzőművészet kétségtől a modern magyar irodalom előtt jár: „Milyen különös, milyen gondolkodásra késztető virágzás. A magyar irodalom átlaga sivár, köznap. A magyar színpad alig hogy létezik, a magyar zene sikerei igen soványak. És a Nemzeti Szalonban, minden logika ellenére, száz jó kép van együtt”.⁸ Ám a pusztán minőségi mérce nem elég egy mozgalom összetartásához, a MIÉNK-nek pedig nem voltak más elvei. A magyar képzőművészetnek ebben az évtizedben nem akadt Adyja, aki már pusztán létével is „a vagy velem vagy ellenem” állástfoglaló kényszere miatt eszmei közösségre is kovácsolta a modern magyar irodalmat. Aki korábban hasonló erővel indult, Hollósy, nem tudott azzá lenni. Túl korán jött még, ifjúkorát a népszínmű-Magyarország fertőzte, emberfeletti volt már az is, hogy a *Tengerihántás* idilljétől eljutott a *Rákóczi-induló* döbbenetéig. Emberi és művészi kvalitása is, bármily nagy volt, nem tudott felnőni Adyhoz. Hollósy még inkább a Vajda Jánosok véréből való volt, nem véletlen, hogy hozzá hasonlította Ady is Hollósy halálakor írt nekrológijában: „Robusztus, nagy magyar piktor, akire szinte rákényszerít irodalmiságomban a Vajda Jánosra utalás, mert ijesztően hasonló sorsúak”.⁹ Hollósy nagy fellobbanásaiban méltó Adyhoz, Ady nagyszerű forradalmi verseihez csak az ő *Rákóczi-induló* vázlatai nyújtanak valamelyest hasonló élményt. Ady barátja, Bölöni György írja az 1910-ben bemutatott variációról: „Előttünk egy nagy kép: a Rákóczi-induló. A föld alól feldübörgő magyar marseillaise, melynek zúgására összecsapott magyar testeknek gomolyagja hömpölyög, messziről és a végtelenségbe. Szakadozva, deformált tagokkal, mintha kloákák szája okádná ki sansculotte-ok rongyolt hadát. A legmegdöbbentőbb vízió, amelyet elődob a lelkes mars s ha lett volna magyar forradalom, kofák, pesti utcák csöcseléke gondatlan elszántságban, a tömegelő összeverődésével így vonult volna egy magyar Versailles felé. . . a Rákóczi induló a piktúrában a legszebben jajveszékélő magyar memento”.¹⁰ Hollósy técsői tájai és művészi elveit, etikáját sommázó önarcképe a legnagyobb magyar festők közé sorolják — ám mindinkább kiszakadt a modern magyar piktúra vérkeringéséből, monomániákusan küzd a *Rákóczi-indulóval*, hurcolja müncheni tanítványait az ország legzordabb tájaira, de ő már nem lehet a Nyugat harcóstársa. Nélküle pedig Nagybánya már nem az, mint aminek indult. A minőség tiszteletben tartása önmagában nem volt elég ahhoz, hogy Nagybánya lépést tartson a Nyugat rohanásával, amelynek ekkor Ady szabta az ütemét. Nem véletlen, hogy a Hollósy eltávozása utáni Nagybánya ideológiáját összefoglaló Réti István már csak 1920 után válik a Nyugat munkatársává. Lengyel Géza a Nyugat első évfolyama második számában még nagy lelkesedéssel írt a MIÉNK tárlatáról, értetlen volt a „neosok” képei előtt — tehát lényegében a Szinyei, Ferenczy nevével fémjelzett plein air realizmus kapta tőle a legnagyobb dicsőretet. Nemsokára azonban ő is ráébred, hogy a Nyugat

⁸ LENGYEL GÉZA: Száz jó kép. Nyugat. I. - 1908. 2. sz. 72.

⁹ ADY ENDRE: Vallomások és tanulmányok. Bp. 1944. 272.

¹⁰ BÖLÖNI GYÖRGY: Hollósy. Renaissance. 1910. XI/10. 462—2. 1.

harcostársa nem a megszelídült Nagybánya, nem a MIÉNK heterogén társulása, hanem épp a „neosok” szervezkedő mozgalma, és csakhamar a „Nyolcak” művészeinek lesz az egyik legmegértőbb kritikusa, harcostársa.

*

Mint ahogy a A HÉT köré tömörülő radikális szemléletű írókat sok szál fűzte generációjuk haladó művészeihez, a Nyugat írói is a baráti kapcsolatok, a rokon törekvések felismerése miatt rokonszenvvel kísérik a képzőművészek legújabb útkeresését. Ady felléptével azonban megváltozott az irodalom és a képzőművészet viszonya. Míg korábban a képzőművészek munkájának fajsúlya nehezebb volt az írókénál, és inkább a festők hatottak az írókra, most a képzőművészek is Ady bűvkörébe kerültek. „Mindent el akartam mondani, ami ma élő magyar emberben támadhat, s ami ma élő embert hajt, mint szíj a gépeket. Elmondhatom ma már: a mai magyarság, kultúrmagyarság, lelkiismeretének hiszem magam. . .” — vallja a zseniknek dukáló öntudattal életrajzában Ady, s ezeket az öntudatos, ám igaz szavakat egy magyar képzőművész sem mondhatta volna el magáról. Nemcsak minőségét nem érik el, de roppant feladatvállalásához sem nőnek fel. Ady valóban mindent elmondott, amit politikusok, szociológusok, pszichológusok és filozófusok sem tudtak elmondani, s nemcsak a magyar nép, az egész magyar társadalom sorskérdéseit foglalmazta meg, hanem valamiképp újra felidézett mindent, ami magyar nyelven a sámánok ráolvasásától kezdve, a reformátorok profeciáján, Csokonai szűzi frissességén át Petőfi realizmusáig, Arany balladai tömörségéig elhangzott, s úgy beszélt koráról, hogy egyúttal visszapörölte a régi jussot, felhánytorgatta az ezredéves sérelmeket is, szintézisbe foglalta jelenét s mindazt, ami ebben az országban Árpád óta történt, és megszólaltatta nemcsak a magyar, hanem a modern európai ember lélekrezdülését is. Szimbolizmus, szürrealista elemek és realizmus, balladai tömörség, népi egyszerűség, intellektuális tisztánlátás és ösztönös szóötvözetek, exhibicionista magamutogatás és a kollektív tudat vizionárius megszólaltatása, ősi ritmusképletek modern hangszerelése és szecessziós bizarrság ötvöződik páratlan egységbe költészetében. Ehhez hasonlót egyik magyar képzőművész sem produkált, illetve csak egy mérhető hozzá, akinek jelentősége túlemelkedik az ország határain, és Adyhoz hasonlóan éppúgy a kor legnagyobb egyetemes értékei közé tartozik, aki csakúgy, mint Ady a tudat alatti mélységek, a révület és a realizmus mágikus egységét jelenítette: a korában bolondnak titulált és a skizofrénia másvilágába kergetett Csontváry Kosztka Tivadar. Csontváry álomvilága azonban más talajról fakadt, mint Ady látomásai, jóval idősebb is nála és azon a megegyezésen túl, hogy mindketten a vizionárius, szimbolumteremtő művészek közé tartoznak és jelentőségük egyetemes mércével is mérhető, nem sok rokon vonás köti őket össze. És míg Ady iránytszabó, mozgalmat szervező vezér, Csontváry amolyan bolond patikusnak tartott vén világszavargó, nincs sok köze a korabeli magyar képzőművészethez. Adyhoz mérhető feladatvállalás tehát a magányos Csontváryn túl nincs a kortárs magyar képzőművészetben, s Csontváry is akkor hagyja abba a festést, mikor Ady a legmagasabbra jut. Csupán a zenészek között akadt még Adyhoz méltó, a népi-nemzeti-egyetemes feladatvállalásában is rokon: Bartók Béla.

Ady rendkívüli egyénisége és költészetének varázsa vonzotta magához a képzőművészeket. Párizsi tartózkodásakor Márfy Ödön, Csók István is a barátai közé tartozott, Czigány Dezső, Pór Bertalan, Tihanyi Lajos, Beck Ö. Fülöp Ady-portréi is mutatják a korabeli képzőművészek Ady iránti tiszteletét. A Nyolcak vezéregyénisége, Kernstok Károly pedig igen jó barátságban volt vele, Ady gyakran kereste fel nyergesújfalui rezidenciáján,¹² Ady verset is ajánlott neki, mint ahogy a Rippl-Rónaihoz fűződő barátságáról maga Ady ad számot — és sorolhatnánk Ady és a kortárs képzőművészek közti közvetlen kapcsolatokat. A közvetlen

¹² Ady és Kernstok kapcsolatára l. HORVÁTH BÉLA tanulmányait. (Műv. Tört. Ért. 1961. 2—4. sz.; Műv. Tört. Tanulmányok. Bp. 1961. Kernstok Károly levelei.)

kapcsolaton túl hatása úgyszólván felmérhetetlen: Tornyai drámai realizmusa, az egész alföldiek tájatlátása mind magán hordja Ady ígését.

Az említett nevek is utalnak arra, hogy Adynak s általában a Nyugatnak már nem a nagybányaiakkal volt kapcsolata, hanem a velük egy generációba tartozó és a Nyugat alakításakor szervezkedni kezdő „Nyolcak” gárdájával, a megelőző generáció tagjai közül pedig elsősorban azokkal, akik ha nem is tartoztak a „Nyolcak”-hoz, művészetükben a posztimpresszionista és a szecessziós törekvésekhez közeledtek. Míg Lengyel Géza idézett cikkében még a MIÉNK-be tömörült festők művészi minősége előtt hódolt, és lényegében a Ferenczy fémjelezte művészi útkeresést dicsérte, egy évvel később már Kernstok és Berény képeiről ír megértően. A Nyugat képzőművészeti kritikájának arculata nagyon hamar körvonalazódott. A magyar szecesszionisták, a posztimpresszionisták és az expresszív-konstruktivisták mellett szálltak síkra, érezték, hogy a Nyugat írói is mily sok szálon át kötődnek a különféle posztimpresszionista, szecessziós formaproblémákhoz. Jellemző, hogy a kezdeti időben legtöbb képzőművészeti tárgyú cikket író Lengyel Géza egy ízben „Versek és képek” címen összeveti a képzőművészet és az irodalom legmodernebb stílustörekvéseit, és az Ady által indított stílusforradalom képzőművészeti megfelelőjét a Beardsley-féle szecesszióban keresi. A Nyugat munkatársai között ott is találjuk a magyar szecesszió legjobb képviselőit, a modern magyar szobrászat egyik úttörője, Beck Ö. Fülöp plakettja lesz a Nyugat jelképszerű emblémája. A Nyugat írói szót is emelnek, mikor Beck Ö. Fülöpöt a Rákóczi-síremlékterve elbírálásakor méltánytalanság éri. Beck maga cikkíróként is szerepel a Nyugatban, jellemző, hogy épp a magyar szecesszió leg tudatosabb csoportosulásáról, a gödöllőiekéről ír. Rippl Rónai pedig, aki ezekben az években a magyar szecessziós piktúra legeredetibb alkotásait festi, emlékiratait a Nyugatban publikálja. Rippl művészetét Lengyel Géza méltatja igen melegen, és ezekben az években alakul ki az a barátsága a Nyugat íróival, amelynek a nagyszerű íróportré-sorozatot köszönhetjük. Mint ismeretes, Kaffka Margit egyik regényét szenteli a korabeli magyar képzőművészet világának, kulcsregénye hősnője, amelyen Lesznai Anna-féle magyaros-szecessziós iparművész, s több alakjában is ráismerünk a „Nyolcak” képviselőire. Mert a Nyugat a magyarországi szecesszió képviselői mellett a „Nyolcak” társulásában érzett rokonságot, és a fiatal, újat kereső festőtársaság útját azonnal teljes erkölcsi súlyával támogatta. Megjelentette Kernstoknak a Galilei-körben tartott előadását, amelyben Kernstok megfogalmazta a „Nyolcak” programját, bírálta az ipresszionizmust, és a valóság objektív térbeliségét, a testiséget hangsúlyozó konstruktív művészet elveit fejtegette. Helyt adott a Nyugat Lukács György izgalmas előadásának, *Az utak elváltak*nak, amelyben Lukács esztétikailag boncolja az új törekvések jelentőségét. Ignotus, Felek Gy. Géza hosszú tanulmánya a „Nyolcak”-ról, Lengyel Géza cikke Kernstokról és Berényről, majd ismét Kernstokról, Pór freskójáról, Felvinczy Takács Zoltán glosszái a „Nyolcak” 1912-es tárlatáról, a több Gauguinnel s Cézanne-nal foglalkozó ismertetés, megemlékezés — mind félreérthetetlenül mutatják, hogy az 1910—14-es időkben a Nyugat képzőművészeti politikája a magyar konstruktívek mellett foglalt állást. Jellemző, hogy a szokástól eltérően az 1913-as évfolyamában műmellékletként Berény, Kernstok és Márfy rajzot is közöl. Az egész magyar fejlődésre jellemző, hogy majd 1919 után a Nyugat ismét a nagybányaiakhoz tér vissza, de a háború előtt teljes szívvel az eszmeiségében, formakeresésében is radikális festőket támogatta.

A „Nyolcak” kultúrtörténeti jelentőségét még nem mérte fel történetírásunk. Ahogyan a nagybányaiak fellépése néhány év alatt gyökeresen megváltoztatta a magyar képzőművészet arculatát, 10-es években a „Nyolcak” jelentkezése volt a nagy esemény. Kétségtávol a „Nyolcak”-nak nem voltak olyan nagy festőtehetségei, mint a nagybányaiaknak, hiszen Kernstok nem éri el sem Ferenczy, sem Hollósy művészi színvonalát, a többiek pedig, bármily tehetségesek voltak is, még csak pályájuk kezdetén álltak. Berény még a szigorú cézanne-os, a konstruktív és a Kokoschka-féle expresszionista stílus között kereste saját formanyelvét, a szecesszió, a cézanne-i tanok, a kezdődő expresszionizmus, a kubizmus gyüremlő hatása, a futurizmus

anarchiája mind ott kavargott bennük. Párizsban jártak, és Párizs ekkor fedezi fel Gauguin és Cézanne-t, a felfedezés élménye közvetlen éri őket. Ugyanakkor radikális szemléletűek, akik átérzik az adyi „Rohanunk a forradalomba”-követelményét, s érzik, hogy a cézanne-i tiszta rend, s a Gauguin-féle paradicsomi idill bármily izgalmas formaproblémákat is nyújt nekik, nem elegendő annak a forradalmi hevületnek az ábrázolására, amely sokszor alaktalanul, misztikusan vagy intellektuálisan gomolyog bennük. Ezért érzik meg azonnal a rokonságot a kezdődő expresszionista mozgalmakkal, művészetük lényegében a konstruktív törekvések és az expresszionizmus ötvözte, némi szecessziós ízzel vegyítve. Nem véletlen, hogy belőlük alakult a Tanácsköztársaság hivatalos művészgárdája. Formakeresésük, konstruktív vagy expresszív kompozíciós megoldásaik félreérthetetlen társadalmi mondanót sugallnak, művészetük igazi folytatója majd a két világháború között Derkovits, Dési Huber és Barcsay. A Nyugat írói megérezték a „Nyolcak” radikalizmusában a forradalom előszelét, ezért védtek cikkekben, támogatták kiállításait, törekvéseit.

Érdekes, hogy a Nyugat képzőművészeti érdeklődése ezekben az években még a „Nyolcak”-nál avantgarde-abb próbálkozások felé is irányul, nagyon objektíven írnak pl. a kubizmus térproblémájáról, közlik Le Fauconnier, az egyik első kubista cikkét, Berény, Szabó Dezső a futurizmus problémájával foglalkozik, Fényes Beck Vilmos Archipenko szobrairól ír stb., s ha a cikkírók nem is fogadják el teljesen ezeket az irányokat, tagadhatatlan izgalommal nyúlnak a legújabb képzőművészeti problémákhoz. Érdekes ez azért, mert magában az irodalomban ezek a problémák, a modern képzőművészeti irányokhoz hasonló stíluskeresés csak jóval később jelentkezik. A Nyugat novella- és vertermését többnyire még a szecessziós-impresszionisztikus formajegyek jellemzik, ugyanakkor már a „Nyolcak” útkeresése a konstruktivizmus és az expresszionizmus felé halad, nem is beszélve az említett izmusokról. A képzőművészet tehát ekkor is szorosabban kapcsolódik a nyugat-európai útkeresésekhez, mintha megtartaná azt a lépéselőnyét, amit a nagybányaiak fellépésekor szerzett. Főként, ha arra gondolunk, hogy a „Nyolcak” mellett ekkor már olyan képzőművészeink is dolgoznak, mint Nagy Balogh János, Csontváry, Gulácsy, Kmetty, Uitz, Nemes Lampért és a magyar parasztság drámája sugárzik Tornyai, Koszta, Nagy István képein, dolgozni kezd Medgyessy is — akkor láthatjuk, hogy milyen sokrétű és minőségében magas rendű a korabeli magyar képzőművészet. Persze a minőségösszevetés dőreség volna. Míg ha csak a csoportokat vetjük össze, akkor a Nagybánya — A HÉT-párhuzamban feltétlenül a nagybányaiak oldalára billen mérce, s ha leszűkítjük az összevetést a Nyugat esetében csupán a „Nyolcak”-ra, akkor félreérthetetlenül az előbbi súlya és jelentősége nagyobb — ám ha a „Nyolcak”-on túli kortárs képzőművészet minőségére is gondolunk, akkor már értelmét veszti a párhuzamvetés, s inkább a minden területen megmutatókozó nagyszerű kibomlás ténye a fontos. Nem volt még a magyar kultúrának olyan évtizede, mint az 1905 utáni, mikor a kultúra minden területén a forradalom előszelét megérzően, feladatát vállalóan a művészet minden ágában ennyi tehetség munkálkodott volna. Bartók, Kodály, Weiner a zenében, Lajta az építészetben, Ady, Móricz, Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Karinthy Frigyes, Tersánszky Józsi Jenő — s az említett képzőművészek: nemcsak Magyarországon, de az európai kultúrtörténetben is páratlan találkozási a kimagasló tehetségeknek, a sokat ígérő újatkeresésnek. Nem a tehetségeken múltott, hogy később csak Bartók tudta egyedül igazán klasszikussá és egyetemes méretűvé növelni azt, amelyért a második reformnemzedék, mint ahogy Horváth Zoltán nevezte könyvében, művészei munkálkodtak. E problémának a boncolgatása azonban már túlmegy az egyszerű paraleljelenségek kutatásánál, elemzése már mindegyik művészeti ág és művész konkrét alkotásainak a tárgyalására tartozik.

A Nyugat mozgalma tehát a „Nyolcak” szervezkedésében vélte megtalálni a harcótársakat, s ahogy A HÉT polgári írógárdája teljes szívvel vállalta a nagybányai mozgalom támogatását, úgy mozgósították most ők az értelmiséget az új stílust kereső fiatal művészek mellett. A magyar szecesszió legkiválóbb képviselői és az expresszív-konstruktívek támogatásával azon-

ban még nem mérült ki a Nyugat írói és a kortárs képzőművészet közötti kapcsolat. Elég csak utalni Kosztolányi, Füst Milán és Tersánszky Nagy Balogh-tanulmányaira, az elsők voltak, akik igazán méltón emlékeztek a nagy művészről. Juhász Gyula halhatatlan versben hódolt a Nakonxypán vándora, Gulácsy emlékének, s ha nem is értve meg zsenijét, a Nyugat kritikusa, Feleký Géza azok közé a kevesek közé tartozott, aki legalább komolyan foglalkozott Csontváry 1910-es kiállításával. A Móríc—Medgyessy-párhuzam és barátság pedig közismert. A Nyugat érezte, hogy forradalmát társak nélkül csupán irodalmi síkon nem vívhatja meg. Az egész feudális Magyarország álkultúrája ellen folyt a harc, ehhez pedig szövetségsek kellettek, s ezt a szövétéget kereste és találta meg a modern magyar képzőművészet haladó törekvéseiben is.

Lajos Németh

PARTICULARS TO THE CONTACTS OF THE HUNGARIAN LITERATURE AND FINE ARTS AT THE TURN OF THE CENTURY

The comparison of the various manifestations of arts in an age may easily lead to the establishment of constructions in history of ideas; besides it may advance also to get to know the intellectual face of the age. Sometimes kindred characteristics manifest themselves in the style of literature and fine arts; the pioneering of a way in the fine arts and literature is often bound together by personal friendship, by a harmony on principles. In the Hungarian art the collaboration of progressive literature and fine arts is mostly to be observed at the end of the 19th and at the beginning of the 20th century. The bourgeois writers forming a group round the *Hét* (The Week), displaying their colours with the slogan of naturalism, were helping the vanguard of the modern Hungarian painting, the activity of the artists of Nagybánya also with reviews. But, among the artists, there were men of a more original talent, the aesthetic quality of their activity, of their art in general, has been more lasting than that of the writers. On Ady's appearance the situation has undergone a complete change. Thenceforward it was he who was prescribing the rhythm of progress; even the artists have come under his magic spell. It was the plein-air naturalistic, impressionist art of Nagybánya that was first patronized by the Nyugat (The West). But it realized soon the need of more radical fellow fighters, and has stood up for the young expressive-cubist group, the so-called Eights. Ady was in the best friendly relations with Rippl-Rónai and Kernstok; Simon Hollósy is called to his warm remembrance. But it is mainly the painting of the great solitary man of genius, Tivadar Csontváry Kosztka that is akin to his poetry.

Vándoranekdota Bornemisznál

Bornemisza Postilla-gyűjteményének IV. kötetében (479.) olvasható a következő történet egy zsidóról:¹

„Egy városba egyic midőn az árnyec szekbe eset volna szombaton, nem mertec ki venni, hanem más napra halasztottac, de az ot valo Pispec czufsagba öis nem hatta vasarnap ki venni, hogy ha szombatot beczülte, az vasarnapotis beczüllye, es így ket nap kellet a büzt nyelni.”

Aki olvassa — s nem gondol Bornemisza forráshasználatára az anekdoták terén —, könnyen megtévedhet és hajlandó magyarországi történetnek tekinteni.² Holott vándoranekdotáról van szó,³ amelynek első forrása Johannes Pauli (1519). Nála a püspök még nem szerepel.⁴

Bornemiszával teljesen megegyezően adja elő Hans Wilhelm Kirchhof a Wendunmuthban (I. 2. Nr. 33.):

„Anno domini 1270 fiel zû Magdenburg ein Jud am samstag in ein sprachhauss, wolten im doch die andern Juden, damit der sabbath am feyren nicht gebrochen würde, nicht herausser helffen. Und do das geschrey für den bischoff kam, gebot er den Juden bey grosser straff, die weil sie iren sabbath so hoch gefeyret, dass sie den sonntag, der Christen feyrtag, auch nit brechen, sondern rüwen sollten. Also müsst der arm Jud zwen tag im wüst sitzen.”⁵

Bornemisza forrása azonban nyilván itt is Manlius. Ő ugyan megnevezi a püspököt, de Bornemisza — mint számára érdektelent — elhagyja:

„Accidit Magdeburgi, ut die sabbathi Judaeus in cloacā incideret, ibi Judaei tanti faciebant suū sabbathum, ut ipsum eo die extrahere nollent. Re delata ad episcopum Magdeburgensem Ernestum, inquit: Cum Judaei tanti faciant suum sabbathum, ut hominem ex cloaca extrahere nollint, ergo etiam nostrum sabbathum tanti faciamus, ac prohibuit ne die Dominico Judaeus extraheretur, ita oportuit illum Judaeum biduum manere in cloaca. Tertio tandem die extractus est.”⁶

Ez az apró adalék is járuljon hozzá a Bornemisza-anekdoták forrásainak tisztázásához.

Scheiber Sándor

A két Ács Mihály életrajzához

Idősebb Ács Mihály leginkább azon a réven tarthat számot irodalomtörténeti érdeklődésre, hogy egyik szerkesztője volt a *Zengedező-Mennyei Kar* című énekeskönyvnek,¹ ez pedig korszakot nyitott a magyar evangélikus énekeskönyvek történetében. Lelkészí működése összefonódott mind a két kuruc szabadságharc történetével. Halála idejének megállapításához némi támpontot nyújt az adat, hogy a kemenesaljai evangélikus esperességben 1708. január 18-án kezdődött alesperesi látogató körútról szóló feljegyzés már mint halottról emlékezik meg róla, addigi főesperesről.²

¹ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter, az ember és az író. Bp., 1959. 454. Nr. 71.

² Magyar—Zsidó Oklevéltár. V/2. Bp., 1960. 5.

³ OSKAR FRANKL: Der Jude in den deutschen Dichtungen des 15., 16. und 17. Jahrhunderts. M. Ostrau—Leipzig, 1905. 51, 53.

⁴ JOHANNES PAULI: Schimpf und Ernst. Herausg. Johannes Bölte. I. Berlin, 1924. 232—233. Nr. 389; II. 346—347. A teljes irodalommal.

⁵ Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof. Herausg. Hermann Österley. I. Tübingen, 1869. 483. (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart. XCV.)

⁶ J. MANLIUS: Locorum communium collectanea. Basileae, 1563. II. 40.

⁷ RMK I. 1490. Lőcse, 1696. Vajon ekkor először?

⁸ A kemenesaljai evangélikus esperesség legrégibb jegyzőkönyve, 181 kk. A celldömölki evangélikus egyházközség levéltárában. A jegyzőkönyv kivonata az Evangélikus Országos Levéltárban, Egyetemes Egyház levéltára, Ia 15; 12. jelzet alatt.

Ifjabb Ács Mihály elsősorban könyvkiadásokat gondozó tevékenysége révén tartozik bele a magyar irodalomtörténetbe, de vannak önálló művei is. A Rákóczi híveihez kapcsolódó életsorsa pedig adalék a XVIII. század első évtizedének történetéhez.

Életrajzához új adatok bukkantak elő. Ezek részben kiegészítik, részben helyesbitik eddigi ismereteinket. Ezért kívánatos egész életrajzának áttekintése.

Születési idejére és helyére nézve hiteles adat nincs. Az a nézet, hogy Kemenesszentmártonban született, arra támaszkodik, hogy 1699-ben és 1700-ban Strassburgban megjelent két disputációs iratán így jelezte magát: Szent Martonyiensi de Kemenyes Alla.³ De ezzel az adalékkal szemben áll a wittenbergi egyetemi anyakönyvi bejegyzés 1700-ból, eszerint ugyanis mint nemescsói iratkozott be.⁴ Az utóbbi helységnév bizonyára apja, Idősebb Ács Mihály akkori lelkeszi működési helyére utal, bár lehet, hogy ezenkívül még az Ács család törzshelyére is. Az egyenlő értékű adatok különbsége óvatosságra int a másik hely, ti. Kemenesszentmárton tekintetében is.

1695-ben Győrött tanult. Valószínűtlen, hogy akkor már 23 éves volt, tehát az a nézet, hogy 1672-ben született, aligha áll helyt.

Strassburgi diákoskodásának végével 1700-ban Salzmann, aki talán egyik professzora volt, Spenernek, ez pedig tovább ajánlotta Franckénak, a németországi pietizmus másik vezető személyének: ez a mind nemzetére, mind nyelvére nézve valóban magyar alkalmas lenne arra, hogy Halléban a magyar nyelvet tanítsa; a magyar nyelv ismerete fontos lenne Hallénak Délkelet-Európa felé való hatása szempontjából.⁵ Ifjabb Ács Mihály azonban mégsem Halléba ment, hanem az evangélikus ortodox teológia fellegvárába; a wittenbergi egyetemre iratkozott be 1700 júniusában.⁶ Egy félévig itt, majd egy évig Tübingenben tanult. Az utóbbi helyen tanulótársra volt neki Czvittinger Dávid. Újra Strassburgba ment; ott 1702-ben sajtó alá rendezte apja egyik munkáját, a *Boldog halál szekerét*.⁷ A kiadványt ő akarta hazahozni, de útközben nagy veszteség érte. A liptingeni vámon elkobozták könyveit, ő maga is nehezen szabadult a letartóztatásból. A liptingeni vámon rekedt könyvpéldányok további sorsa homályos. Ugyanazon mű 1708-i löcsei kiadásának ajánlásában ő maga azt írta, hogy az ő hazatértekor mentek veszendőbe. „... Ulma Városában lakozók, kiknél előbbeni esmeretségem lévén Oenipontumban [így! = Innsbruckba] írának az elveszett Könyveimért, melyeknek meg nyereséért jó reménységet is mutatának; de a két-féle Német és Frantzia tábor oda közelgetvén elhagyni kényszerítettem, a mely helyet minekutánna a mi Imperiumban lévő Magyar Hadaink felverének, a Könyvek-is prédára kelének; mint az után Ulmából költ levelekből tudósítottam.”⁸ Valószínűleg ennyi a magva Czvittinger amaz elbeszélésének, amely a mű első kiadásának nagyjából elpusztulását egy politikai szándékú fortélyal és az 1704. évi höchstädti csatával hozza kapcsolatba.⁹ Elbeszélését, amely egyébként alighanem az irodalomtörténeti mendemondák közé sorolandó, Bod Péter így vette át Magyar Athénásába: „Ki-nyomtattatta volt elsőben Ats Mihálynak Mihály nevű Fija a' Török István Ur költségén Argentoratumban: de Leptinge nevű vámon árestálták mikor Hazájába akarná hozni, 's az Imperiumban-lévő Magyar Hadak elpredálták. Mikoron Hokstádnál 1704-dik eszt. az Ánglus és Tsászár Hadai a' Frantiákat fel-verték, mind a' Tiszteknek, 's mind a' Frantzia Köz-katonáknak egyetmássai között ezen Magyar Könyvetskének sok eksemplárjai találtattak. Mellyen elsőben tsudálkoztak, de annak utánna ki-tanulták, hogy azokat a' Frantiák Argentoratumba nyomtatták és arra téloztak véle, hogy ha Magyar országba szándékjuk szerint bé-jöhetnek, ott a' Magyarokkal barátságot szerezzenek ezen Könyvetske által, melyről értették volt, hogy kedves volna a' Magyarok előtt”¹⁰

1702. szeptember 11. és 1703. július 5. mint szélső határidők közt rektor volt a győri evangélikus iskolában.¹¹

Az 1703 nyara és 1707 januárja közötti időre nézve élete fordulatait időpontoszerűen nem tudjuk megjelölni, de az emlékek bizonyossága szerint ezekre az évekre esik kemenesszentmártoni és vadofjai lelkeszkedése, Dunántúlról a Felvidékre költözködése, kuruc karnak melletti udvari káplánságának és rozsnyóbányai (rozsnyói) lelkipásztorkodásának a kezdete.

³ RMK III. 4145. 4191.

⁴ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. 148.

⁵ WINTER, EDUARD: Die Pflege der west- und südslavischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert-Berlin, 1954. 134 k.

⁶ Vö. 4. jegyzet.

⁷ RMK I. 1662.

⁸ RMK I. 1744.

⁹ Specimen Hungariae literatae. Frankfurt és Lipcse, 1711. (RMK III. 4767.) 13 kk. — Elbeszélésének esetleges hasznosításánál célszerű számba venni, hogy a szóban levő háború folyamán Höchstádnál 1703. szept. 20. a császáriakat futamították meg a franciák, 1704. aug. 13. a francia—bajor sereget győzte le Savoyai Eugen és Malboroughs.

¹⁰ 1766. 16 k.

¹¹ A győri evangélikus egyházközség levéltárában levő egykorú iratok szerint, Horváth Miklós levéltáros szíves közlése alapján.

Kemenesszentmártoni lelkészkedéséről a kemenesaljai evangélikus esperesség első jegyzőkönyvéből, az apjának főesperesi egyházlátogatásáról szóló feljegyzésből van tudomásunk, időmegjelölés nélkül.¹² Feltehetően 1703 második felében és 1704-ben egy ideig működött ottan.

Vadosfai működéséről Kis-Viczay (másképp: Viczay, Wiczay, Molnár) Péter kassai magyar evangélikus prédikátornak egy leveléből így értesülünk: „... Néhai iffiabbik Aács Mihály Uram, akadémiáról való haza jövelete után, Győri Rector volt 1702. és 1703. lévén Magam-is Tanítványa. 1704. volt Vadosfán artikuláris helyen Predikátor, ugy 1705. is, holott a Ráczoknak kegyetlensége miatt, meg-nem maradhatván, néhai T. Török István Urral jött-Volt Rosnyó-bányára, holott volt Predikátor 1706. 1707. és 1708. Melly esztendőnek Végén ment Volt Bartfára néhai T. Szirmai Miklós Uramhoz Udvari Predikátornak lévén ott 1709. egyszersmind Oskola-Mester-is. 1710. hivatott a Kassai Predikátorságra, holott a pestis következtén, tsak fél esztendeig élvén, meg-holt, és el-temettetett a nagy Templom mellett való Kis Templomban.”¹³ Ez a levél tehát egyúttal Ifjabb Ács Mihály halálára nézve is új adatot tartalmaz.

E levelbeli közlés fontosabb adataival egyezően adja elő Ifjabb Ács Mihály életét a Rezik-féle *Gymnasiologia* is. De ennek a XVIII. század folyamán történt többszörös bővítése miatt bizonytalan, hogy tárgyunkra nézve értékesebb forrás-e, mint az előbb idézett levél.¹⁴

Visszatérve a vadosfai működésre, most már fény derült arra a feljegyzésre, amely szerint a vadosfai evangélikus gyülekezet 1716 előtti lelkészeinek egyike „Aács Mihály” volt.¹⁵ Ennek alapján eddig Idősebb Ács Mihály életrajzába próbáltak beleiktatni egy vadosfai lelkészkedést; erre ezentúl nincs szükség. Viszont mindkét új forrásunk az 1704–1705. évekre teszi Ifjabb Ács Mihály vadosfai működését.

Vadosfán nem maradhatván, a *Gymnasiologia* szerint tábori papi szolgálatot vállalt. Valószínűen Telekesi Török István lovasezredesnek volt az udvari káplánja, és ezért ment vele Rozsnyóra. Ott a magyar evangélikus gyülekezet „diaconusa”, mintegy segédlelkésze lett. De úgy látszik, hogy rozsnyói éveiben egyidejűen volt a fejedelem udvari főembereinek a káplánja és a rozsnyói evangélikus egyház magyar lelkipásztora, illetőleg szabatosabban mondva, diaconusa.

1707 elején mint a fejedelem „udvari híveinek káplánja” kért segínyt ellátásra Rákóczi Ferenctől. Kapott is 12 köből búzát.¹⁶ Ezt a kérést 1707. január 30-án Rozsnyón regisztrálták, és Rozsnyóbánya városának az instanciája követi (katonaállítási ügyében). 1707. nyarán diaconusi tisztsébe történt beiktatásával kapcsolatban azt jegyezték fel javadalmazásról, hogy 100 forint fizetést Rákóczi udvarától, élelmezést és ruházatot a gyülekezettől fog kapni.¹⁷

1708-ban vagy – a *Gymnasiologia* szerint – 1709-ben átmént Bartfára.¹⁸ Ott szintén kettős tisztséget viselt, Szirmai Miklós udvari prédikátora és a gimnázium rectora volt.

Az 1709-ben megjelent *Magyar theologia* című munkáját úgy tűntette fel, mintha König Frigyes János dogmatikája „szerint” készítette volna, de Ács műve ehhez képest önálló. König neve alighanem csupán általásból került a címlapra és az ajánlásba, a fautorra, Szirmai Miklósról való tekintetből. König ugyanis a német evangélikus csúcsortodoxia egyik reprezentánsa, Szirmai Miklós pedig – kuruc külpolitikai érdekből is – az ortodoxiának volt a híve.¹⁹ Ilyenformán ez a könyv érdekes példa az íróknak a fautoroktól való függőségére.²⁰

¹² L. 2. j. Az 1706. május 17-én Kemenesszentmártonban Idősebb Ács Mihály főesperes által végzett egyházlátogatásról szóló feljegyzés: „Hoc ipso die R[everend]us D[omi]nus Michael Aachs, Junior, Pastor antehac Eccl[esi]ae Sz. Mártoniensis, per me, Seniore ordinarius admonitus esse voluit ejusdem Eccl[esi]ae Concives Spirituales...”

¹³ 1753. jan. 19. Polomkai János gömörpanyiti rektorhoz. A levél idézve az Evangélikus Országos Levéltárban Egyetemes Egyház levéltára V. 97a–c. jelzet alatti címlap nélküli adatgyűjteményben, a 12. levélen.

¹⁴ Rezik, Joannes, *Gymnasiologia Evangelico-Hungarica*. OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 29/2. 93v–197r.

¹⁵ PAYR SÁNDOR: A vadosfai artikuláris egyházközség Rábaközben. Budapest, 1910. 33, 35.

¹⁶ „Ács Mihály, Augustana Confession levő Nag[yságo]d Udvari híveinek Kaplannya alázatosan Instal Nag[yságo]dnak, mivel ennek előtte az Dunantul lakván mindene el praedaltatott, meltoztassék Nag[yságo]d Cseleddi subsistentiajokra Kegyelmességet mutatni.” Extractus Instantiarum, 1707. jan. 30. Rozsnyón kelt, 578. sz. bejegyzés. Magyar Országos Levéltár: A Rákóczi szabadságharc levéltára, II. 2. i. 2. kötet. — Vö. ESZE TAMÁS: Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében. Egyháztörténet I. évf. (1943) 84. — L. még: PAYR SÁNDOR: Ifjabb Aács Mihály, Okolicsányi gyóntatópapja, az ónodi gyűlésen 1707. Evangélikusok Lapja 1928. 50. lap.

¹⁷ A 14. j.-ben id. forrás, 193v. — Vö. MIKULIK JÓZSEF: A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony, 1917. 121. SZKALOS EMIL: A rozsnyói evang. egyház története. Rozsnyó, 1931. 42.

¹⁸ 193v.

¹⁹ RMK I. 1757. Súlyom Jenő: Ifjabb Ács Mihály Magyar Theologiája. Lelkipásztor, 1955. 150.

²⁰ A *Gymnasiologia* szerint (l. 14. j. 196v) az Új Testamentum Ifjabb Ács Mihály által készített magyar fordítása megvolt Rotharides (bizonyára: Rotarides Mihály) gyűjteményében; hozzátartozik dicséretéhez, hogy némely énekeket németről magyarra fordított, némelyeket maga szerzett. Alig hihető, hogy Ifjabb Ács Mihály — rövid és mozgalmas életében — az addigiakhoz képest önálló Újtestamentum-fordítást készített. Ami pedig énekszerzést és énekfordításait illeti, az ő kiadványaiban jelentkező énekek eredetisége, ill. az

Ács 1710. március 3-án még mint a bártfai gimnázium rektora, 1710. április 28-án már mint a kassai magyar eklézsia lelképásztora jegyzi magát kiadványaiban.²¹ A *Gymnasiologia* szerint Kassán is összekapcsolódott gimnáziumi rektori és lelképásztori tiszte.

Halála helyéül eddig Eperjest tartotta az irodalomtörténelem. Ez az állítás Hrabowszky Györgynek a XIX. század elejéről való lelkési lexikonára támaszkodott.²² Ezzel szemben a Kassán történt haláláról és a dóm melletti kistemplomban eltemetetéséről szóló, a Kis-Viczay Pétertől származó tudósítás a XVIII. század közepéről, győri tanítványától és helybeli lelkési utódjától való, és így perdöntőnek tekintendő. Ezért mellékes a kérdés, hogy a *Gymnasiologia* erre vonatkozó és az előbbi adattal egybevágó állítása e műnek melyik bővítőjétől való.²³

Sólyom Jenő

Pásztori daljáték 1830-ból

Szirmay Sándor diákkori naplóját¹ általában nem tartják nyilván, pedig irodalomtörténetileg érdekes anyag benne: az eperjesi Szirmay családnál házitánítóskodó, bizonyos „Clarissimus úr”² Erzsébet-napi, páros rimű felező tizenkettőben írt pásztori daljátéka.³ A szöveget tartalmazó feljegyzés két kéz írása. A második kéz, amely az első két sor kivételével bemásolta a játékot, valószínűleg éppen a preceptoré.

A darab a magyar pásztorköltészet típusába tartozik. Irodalmunkban e műfaj divatja egészen az 1830-as évek elejéig kimutatható.⁴ „Clarissimus” műve (ha a naplóbeli beírás egykorú a megalkotás időpontjával) az utolsó periódus legvégén keletkezett. Hangvételében nyoma sincs mesterkelt túlfinomultságnak, inkább a keresetlenül egyszerű, de mindamellet stilsztikailag igényeskodó hang dominál benne, így közelebb áll az ún. „deákös” pásztorkölteményekhez, mint az ekkor már egyre nagyobb tért hódító szentimentálisokhoz.

De bármilyen típusról legyen is szó, abban mind megegyeznek egymással, hogy valamely gyakorlati cél, alkalomszerűség (névnap, születésnap, családi vagy társadalmi ünnep stb.), nem pedig a művészség érdekében keletkeznek. Szerzőik rendesen antik műveltségű tanárok. Ez a magyarázata annak, hogy az egyes darabok jellege különféle görög – latin mintákra emlékeztet. Meséjük általában egyszerű: pásztorok találkoznak, (dal-)versenyre kelnek egymással, végül az ünneplendő személy éltetésével fejezik be játékukat.

Jelen esetben „Clarissimus” is névnapi köszöntőül írta a daljátékot,⁵ bármiféle kimutatható komoly írói törekvés nélkül. A mese cselekményében nincs különlegesebb leleményesség: az egész három, jól elkülöníthető részre oszlik. Az első kettőben különös tudáspróbát kell vívniuk a szereplőknek, míg a harmadik „a ház úrnőjét” éltető köszöntőkkel zárul. A műfaji sablon láthatóan erős érvényesülése miatt közvetlen forrásául nehéz lenne egyetlen költeményt megnevezni. Az általánostól csupán egy tekintetben tér el: abban, hogy műve – meg nem nevezett – dallamra íródott.

Az eredeti invenciót nélkülöző tartalom helyett érdemesebb szemügyre venni a megformálás mikéntjét. A daljátékban érdekes módon keverednek a szerző deákös ismeretei a népies hatáskeresés eszközeivel. Persze, nem mindig sikeresen. A „Petri gulyás” emlegetése például épp annyira nem helyénvaló ebben a pásztortájtékban, mint amilyen furcsa egy eperjesi kanásztól „agyaras kan”-ját a „Bakony lakossá”-nak becézni. Említésre méltó, hogy a görögöknél divott – és itt a középpontba állított – találós kérdések épp úgy fellelhetők a darabban, mint az anakreoni dalokra emlékeztető finomkodások (zöldellő berkek, patakos völgyek, selyem gyapjas nyáj, nemes ménék vére stb.). Teljesen antik hatásnak tűnik a szereplők neveihez kapcsolódó állandó jelzők használata is („kis sarkantyús bojtár”, „kulcsos kecskés”, „fényesbaltás kanász” stb.).

énekek fordítóinak személye még tisztázatlan. Meglehet, hogy a RMK I. 1771-ben közölt három ének alatt az „Sz. M.” névvel mögött – mindegy, hogy mind a három vagy csak a harmadik ének szerzőjét, ill. fordítóját jelzi-e – Ifjabb Ács Mihály akkori patrónusának, Szirmay Miklósnak a neve rejtezik.

²¹ RMK. I. 1771., 1772., 1773.

²² *Presbyterologia Evang. Aug. Conf. Transdanubiana*. 1816. Kézirat. Soproni evangélikus egyház-község levéltára, 1395. sz. 7. lap.

²³ Az Ifjabb Ács Mihályról szóló részek alapszövegének írója valószínűen Matthaides Sámuel, a lap-alji jegyzetké Laucsek Márton.

¹ OSzK, Oct. Hung. 618.

² Aligha lehet kétséges, hogy nem eredeti névvel állunk szemben. Szirmay valószínűleg így nevezte házitánítóját. Személyére vonatkozóan az eperjesi városi levéltár Szirmay-anyaga nem tartalmaz semmit. [V. Kovács Sándor közlése.]

³ I. m. 16b–20b.

⁴ SZABÓ KÁROLY SÁNDOR: A magyar pásztorköltemény a XVIII. sz. fordulóján. Bp. 1947. (Kézirat. MTA Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának Archivuma, II. 37.)

⁵ Szirmay barátaival együtt játszott a következő szereposztásban: Szathmári Ábris [Juhász], Szirmay Sándor [Juhászbojtár], Izsák Laci [Kanász], Dobai Ferdi [Gulyás], Szentiványi Imre [Csikós] és Szirmal [1] Gyuri [Kecskés]. E felsorolást l.: I. m. 16b.

Ugyanígy jár el a szerző a tárgyak leírásakor is („légrádi bicsak”, „debreceni makra kurta kis pipa” stb.). Hasonlóképp fontos szerepet töltenek be a népi köznyelvnek olyan elemei, mint pl. a „forgott juhászok” kitétel, a „mese, mese mi az?” kérdésfeltevés, vagy az ellentétek kedvelése a képes beszédben („a hegyek költöznek, a futó nap megáll” stb.). Nem hiába nevezte „daljáték”-nak Szirmay a darabot, néhol valósággal népdalszerű sorokra találunk benne:

*Három cigány legény hegedül,
Csak magam vagyok egyedül.*

— éneklí a juhász mindjárt az első jelenet kezdetén. Ugyanígy kiütközik a verssorokból a következő, virágénekre emlékeztető töredék is:

*Zöld övemét mátkám — Piroska himezé,
Ki szebbet énekel nálam, legyen ezé. [!]*

Az elmondottak indokolják, hogy a Szirmaytól feljegyzett, 1830. november 19-én, Eperjesen eljátszásra került „Pásztori daljáték”-ban e műfaj egyik utolsó, eddig ismeretlen, szerény értékű, de (műfaj történeti szempontból) említésre méltó dokumentumát lássuk.

Sz. Tinn Mária

Adalék Móricz Zsigmond pályakezdéséhez

A Kisfaludy Társaság szerb vonatkozásait kutatva Móricz Zsigmondra vonatkozó két levélre és egy hasonló tárgyú névjegyre bukkantam, melyekben az írói pálya elején álló fiatal embert a Társaság figyelmébe ajánlják, és melyek — úgy látszik — ismeretlenek irodalomtörténészeink előtt, mivel ezeket a két ismert Móricz-kutatónk, Nagy Péter (Móricz Zsigmond, Bpest, 1953.) és Czine Mihály (Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bpest, 1960.) sem említi.

Ismeretes, hogy Móricz népköltési gyűjtőmunkáját a Kisfaludy Társaság megbízásából 1903-ban kezdte el, s hogy ez a tevékenysége, a néppel való közvetlen érintkezése írói fejlődését döntően befolyásolta.¹ Azt is tudjuk, hogy a fiatal író megbízatását elsősorban Vargha Gyulának, a Statisztikai Hivatal igazgatójának, a Kisfaludy Társaság titkárnak köszönheti, aki a Népköltési Gyűjtemény új sorozatának akkori szerkesztője is volt.² Ebből a körülményből és a levelek tartalmából arra következtethetünk, hogy az említett két ajánló levelet és a névjegyet Vargha Gyulához intézték.

Az ajánló sorokat Kozma Andor, Ferenczi Zoltán és Lehr Albert 1903. február 13-án írták a Népköltési Gyűjtemény szerkesztőjének. Szembetűnő, hogy ez ugyanazon a napon történt, amikor Móricz Zsigmondot Gyulai Pál az Egyetemi Könyvtárba javasolta — eredménytelenül. A könyvtári állást — mint tudjuk — Hóman Bálint kapta meg. „Ma már tudjuk miért: a különben jó eszű Hóman Bálint Darányi Ignác miniszter úr unokaöccse volt és Apponyi Albert gróf is jónak vélte az állásra” — írja Czine Mihály.³ Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, ha már a szegénysorsú fiatalembernek állást nem tudott biztosítani, néhány ajánló sort írt az érdekében.

Kozma Andor és a fiatal Móricz Zsigmond kapcsolatával Czine Mihály említett nagy jelentőségű könyvében részletesen foglalkozik, és újabban ezt a kérdést Lóránd Éva is érintette. (Az első kritika Móricz Zsigmondról, ItK LXVI, 1962, 81 — 82.) Az alábbi megleghangú levél is Kozma Andor igaz baráti érzéseiről tesz tanúságot és mutatja, hogy az akkori közismert költő a fiatal Móricz műveltségét, komolyságát és tehetségét igen nagyra értékelte. A levélből látjuk, hogy Kozmának Lehr Albert „már régebben” ajánlotta Móriczt, mint ahogy ezt az író az *Életem regényében* írja. Móricz Zsigmond és Lehr Albert viszonyáról különben nem sokat tudunk, hiszen Czine Mihály könyvében az utóbbi nevét nem is említi.

A két levél a következőképpen hangzik:

Budapest 903 február 13.

Kedves barátom,

nem sablonszerű protekcióval zaklatlak, hanem levelem vívőjében Móricz Zsigmondban egy igazán figyelemre méltó s meggyőződésem szerint rendkívül használható, derék fiatal embert ajánlok neked, mint a *népköltési gyűjtemény szerkesztőjének*.⁴

¹ CZINE MIHÁLY: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bpest, 1960. 152.

² KÉRY LAJOS: A Kisfaludy-Társaság története (1836—1936). Bpest, 1936. 202. — Sebestyén Gyula, akit NAGY PÉTER monográfiájában említ (Móricz Zsigmond. Bpest, 1953. 30.), a Népköltési Gyűjtemény szerkesztését csak 1910-ben veszi át. Vö. KÉRY LAJOS i. m. 212.

³ CZINE MIHÁLY i. m. 549.

⁴ Kiemelés az eredeti szerint.

Nekem őt már régebben Lehr Albert ajánlotta. Azóta megismertem az ő kedves, szerény, okos egyéniségét s igen komoly, becses, igaz magyar írásait is. Ezek az írások sokkal kevésbé léhák, sem hogy Móricz Zsigmond a hírlapoknál zöld ágra vergődhetnék.

Azonban, szegénynek okvetlenül keresni kellene már valamit. Egyelőre tehát — munkát keres. Én bizonyosra veszem, hogyha te ő rá bízád azokat a bizonyos népkölt. gyűjteményszerkesztési munkákat, melyek díjazására neked a K. társaság korlátozatlan felhatalmazást adott, mindenki jól járna: a társaság, az ügy, te és az igen derék ifjú is, kinek nincs egyéb hibája, mint hogy tanultabb, komolyabb és szerényebb, mint korunk svihák ifjú hősei.

Ferenczy Zoltán s Lehr Albert bizonyosan örömmel fognak az én kérésemhez s ajánlásomhoz csatlakozni. Fogadd el Móricz Zsigmondot, foglalkozzál vele s ha csak lehetséges, avasd őt nagy munkád segítőjévé. Tudom, hogy nem bánod meg.

Szívesen köszönt

tisztelő barátod

Kozma Andor

Kedves Barátom!

Gyulai Pál úr ajánlatára szívességedbe ajánlom Móricz Zsigm. ref. ifjút, ki magy. irod.-mal foglalkozik s épen népköltési gyűjteményekkel és így a *Kisf.-társ.*⁴ által e célra kijelölt működésben segédül használhatnád. Kérlek, vedd őt szíves jóságoddal ebbeli működéseiben pártfogásod alá és használd őt, hogy munkához juthasson, melyre annyira rá van utalva.

Engedj meg alkalmatlankodásomért s fogadd előre is köszönetem szívességedért, maradván

szeretettel

igaz híved

Ferenczy Zoltán

A névjegyen ezeket a sorokat olvashatjuk:

Mélyen tisztelt Nagyságos Uram!

Móricz Zsigmond urat jól ismerem, tehetsége, tanultsága és karaktere egyformán nagyon alkalmasnak mutatják arra, a minek érdekében Nagyságod jó akaratához fordul.

Tisztelettel

Lehr Albert

Mindhárom ajánló írást az MTA Könyvtára Kézirattárában a Kisfaludy Társaság Levelezése között 5/1903, 6/1903 és 7/1903 sz. alatt őrzik.⁵

Póth István

⁴ A még nem teljesen rendezett anyagban a fenti számok csak ceruzával vannak feltüntetve. A három irat eredeti iktatószáma 49. szám/1903, 50. szám/1903 és 51. szám/1903.

Bisztray Gyula

TOMPA MIHÁLY ELFELEJTETT ÍRÁSAI

Tompa Mihály *Összes Művei* több mint hetven évvel a költő halála után, csak 1942-ben jelentek meg először. (Bp. Franklin-Társulat. 1503 lap. »Parnassus« sorozat.)

Sajnos, a kiadvány tartalmában nem felel meg az igényes címnek! A Franklin-féle *Összes Művekből* ugyanis hiányzik költőnk számos prózai dolgozata.

Tompa Mihály irodalmi munkássága sárospataki diákkorában kezdődik. Nemcsak verseket ír, hanem úgynevezett »vidéki leveleket« is: híreket, tudósításokat Sátoraljaújhelyről, Eperjesről és Sárospatakról. Később sértődékenysége és indulatossága, súlyos betegségével járó ideges állapota sokszor készítette polémiákra és hírlapi nyilatkozatokra. Ő maga ugyan egy ízben azt mondja, hogy »az irodalmi felszólalások- és nyilatkozásoknak teljességgel nem barátja«: mégis úgy találjuk, hogy gyors felindulásaiban vélt, vagy jogos sérelmeiért minduntalan ezen az úton keresett elégtételt. Ismerjük ezeken felül egypár más természetű dolgozatát is.

Tompa Mihály különböző műveinek összegyűjtésével és kiadásával foglalkozva* tizenhat olyan írásával találkoztam, amelyekről az *Összes Művek* névtelen sajtó alá rendezője nem tudott. Ezekből három dolgozat Tompa Mihály *Összes Költeményeinek* a költő barátai – Arany János, Gyulai Pál, Lévy József és Szász Károly – által közreadott gyűjteményében, az I. kötet jegyzetanyagában húzódott meg. Éspedig a következők: feleségének dicsérete, Géza fiának emléke és emlékezés Petőfiről. Tompának ezeket az elfelejtett írásait a „Magyar Klasszikusok” Tompa-kötetében (1961) újraközöltem (a 36, 533–535. és 536–537. lapokon).

A többi tizenhárom prózai dolgozat újraközlésére mindeddig nem volt alkalmam. Most itt egycsokorban közreadom, annál is inkább, mert Tompa Mihály sajtó alatt levő és a közeljövőben megjelenő *Levelezése* számos ízben utal e dolgozatokra. Az érdeklődőknek könnyebb és kényelmesebb lesz a jelen gyűjtemény alapján tájékozódni felőlük, semmint előkeresgélni a több mint százéves újságok és folyóiratok vonatkozó számain.

Megjegyzendő, hogy ezeknek az elfelejtett írásoknak egy részét az 1910-es évek elején Tompa életrajzírói (Kéky Lajos 1912. és Váczy János 1913.) még számon tartották, szórványosan említik is monográfiáikban. Annál feltűnőbb, hogy a »Kéky Lajos útmutatása szerint készült« *Összes Művek* bibliográfiászerű jegyzetben sem emlékezik meg róluk. Iskolapéldája annak: mire vezet némely kiadókknak – jelen esetben a Franklin-Társulatnak – irtózása a jegyzetektől, amelyek pedig bizonyos kiadványfajtákban – mint például az »összes művek« kiadásának kísérleteiben – mulhatatlanul szükségesek!

Időrendben s betűhíven közöljük az egykorú folyóiratokból és napilapokból összegyűjtött és magyarázatainkkal ellátott Tompa-cikkeket.

1

(A sátoraljaújhelyi táncvigalomról.)

S. A. Ujhely, télhó [január] 21. F. hó 17-kén volt az első – részvénytársaságtól adatott – táncvigalom, a casino nagy teremében, mely számos deli hölgyet, néhány mánást, tisztviselőt, katonatisztet s egy sereg ifjut fűzött koszorúba. – A belépő figyelmét azonnal a 'kizsúrolás' igénylő; a terem ugyanis tóhoz vala hasonló, melynek vize kiszáradván, helyén fehérsárgás kóporréteget hagyott, mely ugyan a lelkesült keringés közben mihamar eltűnt a – *tüdőkbe*.

* 1: Tompa Mihály: Válogatott versek és levelek. Bp. 1955. Magvető Könyvkiadó. (Magyar Könyvtár) 1. köt.) 2: Tompa Mihály Válogatott Művei. Bp. 1961. Szépirodalmi Könyvkiadó. (Magyar Klasszikusok. 3: Tompa Mihály Levelezése. Akadémiai Kiadó. (Sajtó alatt.)

Repült a *vágató* idő; az órák perczeknek tetszetek, mármár közelgett az éjféli: s még hang nem zendült meg 'nemzetire' a teremben, s nem volt, ki ezt ohajtotta volna! De a boszuló nemesis ott is termett ám ostorával; ugyanis az ezt előrelátó nemzetiség szelleme, egy ébenfürtű báróhölgyet azon elhatározással hozott a bálba: hogy keringőt táncolni nem fog; ki midőn feltételehez híven, több tánczrakérésre tagadó választ adott volna, egy — a kosarat kapottak közötti — ifju ajkáról pár illetlen kifejezés lebbent el; melyet szemfüles szomszédja fölkapván tovább vitt, s lön belőle harcz és háboru; zajongtunk ... lármáztunk ... egymást taszigáltuk ... kivetni akartuk ... párbajra (!!) híttuk, s így tovább; meg kell azonban jegyezni, hogy a tréfa két percnél tovább nem tartott, mert egy-két tekintélynek sikerülvén motos componere fluctus: ismét minden a régi lön. Tréfán kívül, ifju urak! mindenki, de kivált művelt hölgy ellenében nem ártana egy kissé több *neveltség* és humanitas! — Az érdekes korszorút, melybe a szomszéd Sárospatak néhány kecses virágot nyújtott, a hajnal tépte szélyel.

Sólyom.

Közölve: Honderű, 1844. Télutó [= február] 10., Második év első fele 6. sz. 201. l.
Tompai szerzőségét barátjához, Bösörményi Károlyhoz Sárospatakról 1844. febr. 20-án írt levele bizonyítja: „Ujhelyben voltam — úgymond — egy, és S.-Patakon szintén egy bálban, az előbbiről nem tudom hanyadik számában a Honderűnek pár sort írtam Sólyom név alatt, — a keményét kihuzgálván annak is Petrichevics, az utóbbit nem tartottam tintára érdemesnek, oly kisszerű, oly házias vala...”

2

Az Eperjesi Magyar Társaság örömmünnepe.

Ugy hiszem, nem veendi ön rossz neven, tisztelt szerkesztő ur! ha e társaságról, melynek egykor ön is tagja vala — irván sok szerelmes verset ugy-e? — említést teszek lapjában. Az egyesület Vandrak oktató ur elnökelete alatt, — kiről bizvást el lehet mondani, hogy az eperjesi collegiumban a nemzeti nyelvnek egyetlen »támasza s talpköve« — körülbelül 50 tagot számlál, tehát aránylag sokkal többet mint a sárospataki. Munkássági köre: szavalás, kötött és kötetlen dolgozatok írása, fordítás és bíráltság. Az idei örömmünnepe június 22-kén tartott, derék férfiak, gyönyörű hölgyek, s az ifjuság jelenlétében; s e sorok írója, ki nem torzomborz szemöldökkel, s ránczolt homlokkal ült a teremben, igen bölcsen tudja, minő szempontból kell ítéletet hozni az ünnepély, s a zsenge művek felett. Ujházi Endre igen talpraesett előszóval beköszönvén, bizton el lehet mondani, hogy Endrefy Károly legjobban kitett magáért, mind humoristicus prózájában, melyhez a leghivebben és ügyesebben alkalmazott előadás járult, mind »Bucsu Eperjestől« című szép versében, melyet szinte köztetszésre szavalt el. Tinschmidt János, Heutschy Sándor, Polgár Lajos, Nagy László (érzésteli lágy hang), Bornemissza Antal, Fleischer Antal, Svehla János (férfiás, erőteljes, mély hang) emberül működének komoly műveikben. Humoristicus verset Rochlitz Kálmán s Ujházy [!] Endrétől hallottunk; alapeszmében mindkettő reminiscentiának mondható, — 1) a kertben járkáló szép leány igen válogat a virágokban, s utoljára szerző szavaival »zsídórózsát« kap 2) ifju kedvese helyett a legény, öreg nőt csókol meg — de mindezt a csinos kivitel s élénk felmondás nagyrészen feledteté. Farkas Elek »Védegyleti Életképet« olvasott fel, mely inkább novella volt, mint a minek mondaték; a dolgozat jó és korszerű, felolvasva is helyesen vala, de illyes ünnepélyeknél ovatosan kell hosszabb komoly művet közönség elébe hozni. Balogh Boldizsár az »Olmos botokat« elég jól szavalá, kár hogy itt-ott kissé sietett, hogy ne mondjam hadart. — Lehet-e nemzeti ünnepély, honnan elmaradhatna a »Szózat«? melyet jelenleg Paulinyi Ödön mély érzéssel, csengő hangon adott elő, — hiba csak az volt hogy a szótagokat néhol elharapta; a »Szózatot« úgy kell szavalni, hogy »semmit ahhoz ne tégy se el ne végy abból« mikint az írás mondja. Valentinyi István, Jóna Mihály, Országh József dicséretesen szavaltak. »Végyszót« mondott Schneider Jakab, jó eszmék, tetsző előadás; csak az volt nagy kár, hogy a *végyszó is vers*, még pedig »Óda« vala, melyben igen rosszul hangzott a prózai »tisztelt közönség!« — s így tizenkilencz dolgozat között csak három próza; a többi vers és vers!

Hiába!! az ifju ember verses! hiszen életkora is egy virágos dal! Az egész ünnepélyt, összevágó kerekdedség bélyegzé, — mi nagy ritkaság! a komoly elem, humorral czélszerűen vala vegyítve; nem hiányzottak korszerű csipések, elmés czélzatok, ügyes csalánozások! — szóval az örömmünnepről örömmel távoztunk el. — Azonban végül még is mondok pár gancsoló szót. Nagyon jó volt a czélszerű rövidség, mert a figyelem gyilkosa: hosszadalmasság; de még is rosszul esett látni, hogy némely szép reményű és tehetségu ifjak lomhán visszahúzták magokat. A hivatagólevélnek mindjárt első sora rosszul vala fogalmazva: »az eperjesi magyar tanuló-társaság«. S ezen kellemetlenül döcögő mottó helyett:

Ma holnap a magyar szó
Lesz mindenfelé virágzó!!

alighiszem hogy csinosabban nem lehetne a magyar irodalomban találni. Az ünnepélynek mind kezdete- mind végezték, úgy tetszett nekem, hogy még valami hiányzott! nyugtalan voltam, mint midőn lelke vágyainak, az ember nem tud hirtelenében nevet adni, — s ezt a zene vagy hangzását hiánya tevő. Én ilyen ünnepélyeknél virágkoszorukat aggatnék a falakra, zenészeket vagy hangászokat ültetnék a padokra, — ki úgy érez mint én: elhiszi hogy igazam van. — Kedves ifju barátim! engedjétek meg ha észrevételeim itt-ott sántítanak, mert — négy szem közt legyen mondva, — figyelmem egy részét egy gyönyörű leányka rabolta el; — — neve: T. Tóni. — Komolyan, érzélgés nélkül legyen mondva! bámulatra ragadt az imádandó örök mesternek e remek műve. — Ha önnek tisztelt szerkesztő ur, vagy olvasóinak örömet csinálhatnék vele, rövid időn egy más örömnünnepről is örömet írnék pár sort.

Tompa Mihály

Közölve: Pesti Divatlap, 1845. Nyárhó [= július] 3., 14. sz. 441—2. l.

Tompa tíz hónapig lakott Eperjesen (1844 szeptemberétől 1845. május végéig), mint a Péchy-fiúk nevelője (mentora). Miután az előző években aktív szerepet játszott a sárospataki önképzőkörben, ezúttal mint az eperjesi önképzőkör tudóstója mutatkozik be. Cikke — a benne felsorolt nevekkal — hasznos adalék az Eperjesi Magyar Társaság és általában a magyar nyelv-művelés történetéhez.

A beszámolóban említett személyek között legjelentősebb az önképzőkör tanárelnöke: *Vandrák András* (1807—1884). Az eperjesi liceum tanítványa s később élete végéig tanára. Korának egyik legkiválóbb pedagógusa. Keze alól nem egy jelentős írók és költők kerültek ki: Sárosi Gyula, Vachott Sándor, Vahot Imre, Kerényi Frigyes, Greguss Agost és mások. 1858-ban, tanári működése huszonöt-éves jubileuma alkalmából, Eperjesen emlékkiadványban örökítették meg „1833-tól 1858-ig volt tanítványainak névsorát”. Ugyanezen alkalomból a jénai egyetem (hol annakidején főiskolai tanulmányait végezte) a bölcsélet doktorává avatta, Arany János pedig szép költeménnyel üdvözölte (*Tanári jubileumra*). — *Vandrák*, „oktató úr” túlélt Aranyt. Egy évvel halála előtt (1883. szept. 15-én) még megülhette félszázados tanári működése örömnünepét. — A M. Tud. Akadémiának lev. tagja volt. Több munkát írt, főleg filozófiai tárgyúakat, mint amilyen a „Lelkileg embertan” (1841), amely a 2. kiadásban (1847) a jobban érthető „Lélektan a bölcsészeti tanuló ifjúság számára” címet viseli. Közleményünk szempontjából leginkább figyelemre méltó az a cikke, melyet „Az eperjesi magyar társaság dolgában” írt (Athenaeum, 1841. X.).

A tudósításban felsorolt diákok közül ketten váltak ismertebbek.

Endrefy Károly (1826—1885), az Eperjesi Magyar Társaság humorisztikus prózaírója és elégikus költője, mint főhadnagy végigküzdötte a szabadságharcot; később mint ügyvéd működött Gyulán. Az 50—60-as években beszéleyeket írt a Hölgyfutárba, 1876—77-ben pedig a Békési Lapokat szerkesztette.

Farkas Elek (1829—1891 vagy 1894?), aki mint eperjesi diák „korszerű”, de kissé hosszúra nyúlt előadást tartott, később jogot végzett s mint a nagykovácsi kerület országgyűlési képviselője működött. Fennmaradt 1878-i „beszámoló nyilatkozata választóihoz”.

A cikk végén említett *T. Tóni*: Tomka Antónia, annak a Tomka Lajos ügyvédnek leánya, kinél Tompa Mihály tanítványaival, a két Péchy-fiúval lakott. Tomka Antónia kedves vonásait Irányi Istvánhoz 1846. szept. 26-án és 1847. június 6-án írt leveleiben is felidézi.

Tompa Mihály cikkéhez a Pesti Divatlap szerkesztője, Vahot Imre két lábjegyzetet fűzött. 1. A szerkesztőhöz intézett első mondat e szavaihoz: „Írván sok szerelmes verset ugy-e?” Szerk. jegyzet: „Nem biz én; mert már akkor is leginkább kritizálni s satyrizálni szerettem.” 2. A cikk végszavához pedig, ahol Tompa további tudósítást ajánl fel, Vahot szerk. üzenete: „Örömmel vesszük.” E biztatásra írta aztán költőnk *A Sárospataki Szépműgyakorlat nyárhó 15. tartott örömnünnepről* szóló alábbi cikkét.

3

A Sárospataki Szépműgyakorlat nyárhó 15. tartott örömnünnepről.

Örömmel mondhatom, hogy olly férfias erőben sosem nyilatkozott még élete, mint épen most; örömmel tapasztalám, hogy az örökös rim-nyaggatás helyett, komolyabb nemből is igen szép előmenetelt tón. Jutalmakat tűzött ugyan is ki, historiai, széptani, satyrai, s helyirati kérdések iránt, továbbá drámára és balladára, s csaknem mindenik kérdésre várakozáson felüli jószágú dolgozatokat nyert. — Jutalmat nyertek: Orbán József, Miskolczy Pál, Béressy Soma, Tóth Ferencz, és Eöry Miklós. Éljenek sokáig a derék ifjak, s dolgozzanak!

S most lássuk röviden és egyszerűen az örömnünnepet. A megnyitó beszéd Palkovics Antal oktató s elnök urtól — mely egyszerűsággal felelet volt azon vádra: mintha az egylet, felületesség terjesztője volna, s elvonná az ifjakat a real-tudományok tanulásától — igen igen szép volt, s épen ollyan hosszú. — Kár, hogy vége a működő ifjak érdemeit nagyító üvegen akarta láttatni; omne nimium nocet.

Miskolczy Pált első helyen kell a működők közt említenem; tüzzel, érzéssel szavalt, s műve is bizonyosan legjobb volt.

Rozgonyi Jánossal szintugy méltán meg volt a hallgatóság elégedve.

Tóthás Dániel, Eöry Miklós, Szemere István nem hatás nélkül működtek.

Tóth Ferenc beszélt olvasott fel vagy hat embernek, mert a többi aligha hallott valamit belőle; ennek egyik oka a felolvasó gyöngye hangja, másik a közönség izgése-mozgása volt; régen meg van mutatva, hogy hosszabb komoly prosát ilyen alkalommal szőnyegre hozni és hozatni: tapintatlanság.

Jakabfalvy Gyula: Turi Soma »Országgyűlési közvéleményét« szavalta el, — hogy a gyakorlat csodát tehet, megmutatta e jeles ifju, ki akadozó nyelve daczára is, a hosszú költeményt, élénken, és botlás nélkül mondá fel.

Bajusz József, Szemere »Ferkó cigányát« a darabhoz nem illő siránkozó hangon mondá fel, mint a kántor midőn halottat búcsúztat.

Végsköt mondott Orbán József titoknak. —

Bár egy gyöngye, lankadási árnyacska lebegett az ünnepélyen, mintha az csakugy hirtelenében lett volna »improvizálva«: de azért a közönség elégedetten távozott el. —

Adjon isten áldást a jó igyekezethez!

Tompa Mihály

Közölve: Pesti Divatlap, 1845. Nyárutó [= augusztus] 7., 11. félév 19. sz. 606—607. l. »Vidéki szemle« c. rovatban.

A sárospataki önképzőkörben a tanárelnöki tisztet *Palkovics Antal* látta el. Élt 1816—1862. Családi nevét 1847-ben *Palkóvire* változtatta. Historikus volt, a magyar nemzeti törekvések lelkes képviselője. 1843-tól haláláig, közel húsz éven át a sárospataki főiskola tanára. Baráti kapcsolatot tartott irodalmunk több kitűnőségével, többek között Petőfivel is, aki midőn 1847-ben Sárospatakon járt, az ő vendége volt. A szabadságharc idején gerillacsapatot szervezett. Azután, »megcselekedvén amit megkövetelt a haza«, ismét elfoglalta tanári székét. Szabad szemlélő történeti előadásait az ifjúság elragadtatással hallgatta, ugyanynyira, hogy az abszolút-kormány őt — előjárása útján — »kevésbé veszélyes« tárgyak: a latin és a német nyelv és irodalom tanítására szorította. Irodalmi működése jórészt a történettudomány körébe vág. Megírta az emberi művelődés történetéből a »hajdan- vagy gyermekkort«, Magyarország történetét stb. — *Palkovics-Palkóvi* névvel Tompa Mihály levelezésében is nemegyszer találkozunk. (Igy pl. *Tompának Szemere Miklóshoz* 1843. dec. 14-én írt levelében stb.)

A jutalmat nyert »derék ifjak« közül többen folytatták »próbáikat« az irodalmi pályán. Említésük sorrendjében haladva:

Orbán József (1816—1896) megírta Sárospatak történetét, önéletrajzát és velencei útját, s tankönyveket írt népiskolák és akadémiai ifjak számára. Mint ifjú szolgadiákja, majd köztanítója, utóbb tanára a sárospataki gimnáziumnak, illetőleg akadémianak. Végigküzdötte a szabadságharcot.

Miskolcz Pál is Sárospatak fia és neveltje. (Élt 1820—1889.) Mint végzett joghallgató egy évig Pozsonyban nevelősködött a Lónyay-családnál, aztán ref. lelkész lett. *Tompának* mindvégig barátja volt. *Miskolcz Pál* költői tehetségét Tompa nagyra értékelte, sőt erősen túlbecsülte. 1845 februárjában *Frankenburg Adolf*nak írt leveléhez mellékelte *Miskolcz Pál* »A gyermek Etel« c. balladáját, kiemelve, hogy: »ennyi erőt, sajátosgot s dús képzelődést, mint a vers tanúsít, nem minden bokrban lelhetni...« (*Frankenburg* közölte is a költeményt az *Életképek* 1845. febr. 15-i számában.) — *Miskolcz Pál* ha nem váltotta is be a Tompa által hozzá fűzött túlzott reményeket, később is szorgalmasan verselt. Nevével gyakran találkozunk a *Pesti Divatlap* (1848), a *Hölgyfutár* (1850), a *Losonczy Phönix* (1851—52) stb. lapjain. Költészete egyre inkább a vallásos líra medrébe áradt.

Rozgonyi János (1824—1867) szintén ref. pap lett. Hátrahagyott két kötet verset (az egyiket »jó gyermekek számára«), egy halottas prédikáció-gyűjteményt és egy énekeskönyvet.

*Tóbiás Dániel*ről a regé-tárgyakkal foglalkozó Tompa azt írja *Lévay József*nek, 1844 november táján kelt levelében, hogy ez a barátjuk feldolgozta *Kakaskó* mondáját.

Jakabfalvy Gyula (1828—1895) tanulmányait a pesti egyetemen végezvén, ügyvédi vizsgát tett. A szabadságharcban honvédtüzérként ő is kivette részét. Később bírói pályára lépett és mint kúriai bíró vonult nyugalomba. Egy önállóan megjelent munkája (*Xenophon* mint államgazda, Pest, 1862) s számos jog- és társadalomtudományi tárgyú cikke látott napvilágot a *Pesti Hírnök*, *Sürgöny*, *Nóvilág*, *Ország Tükre*, *Fővárosi Lapok* és szakfolyóiratok hasábjain.

E föléleventített életrajzi vázlatok a sárospataki iskolatörténeten túl a szabadságharc nemzedékének irodalmi kapcsolatait is jelzik. Tompa Mihály két beszámolója pedig érdekes dokumentuma a gimnáziumi önképzőkörök irodalmi műveltségfejlesztő szerepének.

4

Nyilatkozat

Azon jó szándéku urakat, kik — nem képzelhetvén mikép érhet magyar könyv uj kiadást? — azon hirt terjesztgetik, hogy »Népregéim« ujjabb nyomatu példányainak czimlapján e pár szó »második kiadás« merő ámitás; hogy a közönség rovására csak a régi példányok vannak uj köntösbe bútatva; ezen böles urakat — mondom — kérem: méltóztassanak az 59, 95 és 137-ik lapot mindkét kiadásban összehasonlítani, s az idétlenséggel fölhagyni.

Nyilvánítom egyszersmind, hogy tisztelt előfizetőimnek illető példányaikat, még februárban szétküldém *Emich G. ur* által a gyűjtő urakhoz.

Miskolcz, jun. 22-én 1846.

Tompa Mihály

Közölve: Pesti Divatlap, 1846. Nyárhó [július] 4-kén., 27. sz. 540. l.

A szerkesztőknek küldött Nyilatkozat egy kéziratoss példánya *Ernest Baláz*, a kassai *Okresna Ludova Kniznica* igazgatójának tulajdona. E példány kísérszövege:

Tisztelt szerkesztő úr! Legyen kegyes e pár sort lapja borítékára föl venni. Alázatos szolgálja: *Tompa Mihály*.
[*Kovács Kálmán* debreceni egyetemi adjunktus szíves közlése alapján.]

Nyilatkozat

Az irodalmi felszólalások- és nyilatkozásoknak teljességgel nem vagyok barátja; és csak akkor is teszem azt, midőn kikerüljön lehetlen. Most épen ilyen állapotban vagyok. — »Nánihoz« című versemből tetszett némelyeknek olyasmit szagolni ki, mit én soha nem gondoltam. — Midőn tehát minden gyanúsítgatás és elmagyarázás ellen ünnepélyesen ovást tesz: csak azt mondom viszonzásul, hogy ehhez vagy jó adag értelmetlenség, vagy rozszlelkűség kellett. — Tessék választani!

Beje, július 23-án 1847.

Tompa Mihály

Közlőve: Pesti Divatlap, 1847. július 29., 31. sz. 994. l.

6

(A losonci református iskoláért)

[Gagy-Bátorban, 1851. január 30. előtt.]

Gagy-Bátorban, Abaújmegyében, a losonci reform. iskola elpusztult könyvtárának fõlsegelésére Csató Pál „Megházasodtam” című vigjátéka adatott mûkedvelõ ifjak által. Félre tévén minden kiméletet, mellyel minden illyes célú előadást megítélni kell, bátran elmondhatni, hogy az előadók közmegelegedésre működtek, a hölgyek igen kedvesek voltak, és az ifjak bátran s jó tapintattal adák az alig pár nap előtt kapott szerepeket. Isten éltesse őket, s példájok lelkesítsen másokat is! Az előadást, izletes rövid lakoma után, tánc váltá föl, melly kivilágos kivradtig tartott. Helyesen, jól esik egy kis vigság az általános levertségben, mint fénybogár a sötét éjszakában. Mindezeknek pedig lelke és összetartó acél kapcsa Vendégi József volt.

Közlőve: Hölgylutár, 1851. január 30., 2. évf. I. félévi 24. sz. 95. l. A „Hírharang” című rovat élén a következő bevezető sorokkal:

„A losonci reform. iskola javára Tompa Mihály 23 fr. 20 krt küldte pengőben e lapnak szerkesztőségéhez, Kubinyi Agoston úrnak átadás végett, mi azonnal megtörtént. Kísérő a küldeménynek e szók:”

Tompa Mihály rövid tudósítását mi láttuk el címmel.

E segélyakció csak egyik része az 1849-ben felgyújtott és elpusztult Losonc városáért indított országos mozgalomnak. A segélyakciónak legjelentősebb irodalmi emléke a Vahot Imrétől szerkesztett „Losonci Phönix” című kiadvány (I—III. köt., 1851—52), amelybe Tompa is adott verseket (A jéniksről, A selyembogár).

L. még a következő, 7. sz. közleményt és annak jegyzeteit is!

7

Gömdörből, mart. 26. [1851].

Tavasz van, szántunk vetünk; és ez a legbecsületesebb foglalkodás, mit az ember ez idő szerint tehet. A hírhordás[—] és politizálással hovatovább alább hagynak az emberek, átlátván végre: hogy az árnyékölgetés igen keveset hajt a konyhára; pedig a cselédtartás költséges, a nap szám méregdrága, az adó nagy.

A megye még a forradalom előtt, jutalmazni kívánván a jelesebb[,] szorgalmasabb iskolatanítókat: egynek 50, másnak 30 pftot határozott; azonban van olyan, ki mind e napig sem kapta meg; nevezetesen egy-szegény özvegy tanítóné, azóta elhalt férjének díjáért összefutkosta már a megyét, az elnöktől az utolsó irtokig, de hasztalan!

Putnokon bál volt. Sok ember compomittálta ugyan magát, de a losoncziaiak kaptak néhány forintot. Veszett fejszének nyele! — Mi pedig még sem kaptuk meg a »Losonczai Phönix«-et, de kaptuk a Pesti Naplóban a kedves E. úr bírálatát. Értjük igen jól, mit tesz az, mikor E. úrnak nem tetszik semmi, a mi Vahot Imrétől származik. A forradalomban annyi szép és jó elveszett; országok s népek ábrázata változott meg, csak a czopfos és parókás tanokat nem vitte el az ördög. Én hiszek az irodalom istenében, hogy a mammutok többé nem szerepelnek. Emich úr eljárása a Phönix ügyében valóságos malitia. — A könyv karácsonra volt ígérve, de minthogy meg nem jelenhetett: hallgattunk. Aztán még pár hónapig nem hallottunk róla, s nyugodtak maradtunk, tudván a »körülményeket«. Most, midőn a könyv egy hónapja hogy megjelent, Emich úr ilyenforma nyomtatott utalványt küld postán az ívtartókhoz: »Pest, mart 15. 1851. Jelenem önnek, hogy a »Losonczai Phönix« ennyi s ennyi példányát itt s itt már átveheti s

átvétetheti. Emich Gusztáv. « Mi jó remény fejében martius 25-én tehát 10 nappal később, elküldünk a könyvért, s — nincs! — még nem érkezett meg! Az már magában sajtátságos, hogy nekünk gömörieknek, Borsodban, Miskolczon kell átvennünk példányainkat; ezt teszi hát az: hogy »az elszállítást Emich úr vállalta magára.« Hozzá vévén még azt, hogy 6 — 8 mértföldről küldünk 10 nap múlva a példányokért, s a küldött tesz fáradságot [így!], okoz költséget, hoz boszúságot: valóban nagy köszönettel tartozunk Emich urnak. Magához való játszótságot keressen a nagyérdemű úr máskor a közönség helyett. Ilyen a Phönix criticusa s könyvárusa! Par nobile fratrum! Vahotnak e jó urak vajmi szépen egyengetik az utat az album 2. kötete előtt; s vajmi forró hálára kötelezik a szerencsétlen losoncziaikat!

Marhavásárok nálunk még sem tartanak, pedig a dögnek híre sincs. És ez valódi csapás a földmivelő népen; ki ha adóját nem képes beadni, nem csodálkozhatunk, mikor a marhakereskedésből, forgatásból lát néhány forintot. A marhadögre eszembe jut: Putnokon történt. Mi minden nem történik azon a Putnokon! — mikor a dög miatt a marhavásárok betiltattak, de a nép nem tudván bizonyosan, behajtotta jószágát a putnoki vásárra: nem térítette őket senki vissza a város végéről; hanem mikor szépen begyűlt a baromvásár, mikor a marhák összefűtték egymást, s kiváltképp mikor a czédulapénz már beszédett: akkor dobolták ki, hogy nem lesz vásár, mert dög van.

Egy különös hír szállong itt, hogy t. i. az apróbb vásárok eltöröltetnének; még ez lenne baj ránk nézve! ha egy pár talp vagy cselédcsizmáért 10 mértföldre kellene mennünk. Azonban nem tehetünk föl a kormány bölcseségéről ily intézkedést.

Financzöreink működnek, az apróbb pálinka-kazánok nagy szomorúságára; a dohány-monopoliumra nézve maig sem vagyunk tisztában.

— y —

Közölve: Magyar Hirlap, 1851. márc. 30., 421. sz. 1898. 2. l.

Tompa 1851 tavaszán több levelében említi Emich Gusztáv, a »Losonczy Phönix« kiadója ellen intézett felszólalását. Említi továbbá azt is, hogy e cikkét megelőzően a Magyar Hirlapba nem egyszer írt úgynevezett »vidéki tudósítást«. A Magyar Hirlap 1851. évfolyamában több *Gömörből* címzett névtelen tudósítást találunk. Ezek nagyrészt a prot. egyház jogsérelmeit panaszolják. Egy részüket valószínűleg Tompa írta; de kizárólagos felekezeti tárgyak és bizonytalan szerzőségük újraközlésüket nem indokolja.

Felsoroljuk e cikkeket:

Jan. 1., 345. sz. 1548 — 9. l., aláírva: Egy magyar protestáns.

Jan. 25., 366. sz. 1640. l., aláírás nélkül.

Jan. 29., 369. sz. 1654. l., aláírás nélkül.

Jan. 31., 371. sz. 1664. l., aláírás nélkül.

febr. 18., 386. sz. 1730. l., aláírva: Szombati Péter. (A cikk a megyei életéről számol be.) stb.

TM későbbi leveleiben keserűen és gúnyosan szól arról, hogy márc. 30-i cikkére Emich megbízásából egy »barátja« válaszolt. A válaszoló nem más, mint Lévay József, aki ekkoriban a Pesti Napló munkatársa volt. A Pesti Napló 1851. ápr. 3-i számában (2. évf. 321. sz. 2. l.) cím nélkül, »Pest, ápril 2.« kezdetűvel és — i — jeggyel Tompa ellen írt válasza a következő:

»A Magyar Hirlap egyik közelebbi számában bizonyos —y— úr panaszteljes levelet írt Gömörből. Ezen jó urnak véghetetlenül zokon esett az, hogy a »Losonczy Phönix« a Pesti Naplóban megbíráltatott, s e miatti keserűségében, nemcsak a kritikust, hanem könyvárust is keményen akarja sújtani. Azonban meggondolhatta volna, hogy az ügyetlenül ejtett csapás gyakran magát a sújtott sértheti legjobban, s hogy a közönség jó véleményét s az okos belátásnak ítéletét egypár elferdített adat, vagy egy kis jajveszékis még félre nem vezetheti.

A Losonczy Phönix elszállítást, mint tudjuk, Emich úr vállalta magára. Kiki jól ismeri azon körülményeket, melyek miatt az album oly sokáig nem adathatott át a közönségnek; ezek sem kiadótól, sem könyvárustól, de még —y— úrtól sem függöttek. Mihelyt az akadályok elhárítva lettek, rögtön gondoskodott az illető könyvárus, hogy a példányok szétküldése lehető legpontosabban történjék. Az elszállítást azonban postal közlekedés útján eszközölni nagy költség nélkül nem lehetett, tehát könyvárusi úton kellett azt tenni. A gyűjtő urak legtöbbször magok jelölték ki a helyet, hová példányaikat küldetni kívánták, az elszállító könyvárus pedig mindjárt a szétküldéskor értesíté őket egy körlevél által, hogy a Phönix példányait *útnak indítá*, s azokat itt s itt, ez s ez könyvkereskedésben bérmentetlenül átvehetni.

Gömörből bizonyos gyűjtő (kit —y— úr igen jól ismer) maga szólítja föl Vahot urat, hogy illető példányait Miskolczra utatassa. A könyvárus eleget tett, s —y— úr mégis haragszik és mérgelődik a fölött, hogy neki Miskolczról kell példányait elvitetni, haragszik azért, hogy a Phönix meg nem érkezett akkorra, midőn ő várta és kereste. Ha ön, edes —y—, intézkedik, hogy a Phönix R.-Szombatba, mint Gömör központjára küldessék, akkor tán nem kellett volna Miskolczra fáradnia „6—8 mértföldnyire, költséggel, boszúsággal...” Miért okoz hát másokat saját együgyűsége miatt?

A szétküldött utalványban pedig korántsem az áll, mit —y— úr elferdítve közölt vagy értelmezett, hogy „a példányokat itt s itt már átveheti”; hanem az, hogy „azok már elküldettek (megpedig a levél kelte előtt egy nappal) s azokat a nevezett helyen bérmentesen átvehetni, ha a l. megérkeztek. Ha meg nem érkeztek oly gyorsan, mint egy némely várta, annak az elküldő nem oka, s azon csak oly jámbor olvasó fog csodálkozni, ki nálunk a közlekedés minőségét távolról sem ismeri.

Es mi joggal beszél —y— úr a közönség nevében, mondván, hogy Emich úr más játszótságot keressen a közönség helyett? Bizony bizony, némely „nagy érdemű úr” elhitheti végre magával, hogy ő maga egy egész közönség!

Hiszen az ország több vidékeiről érkeztek már tudósítások, hogy a Phönix elküldött példányai pontosan kézhez jutottak, csak —y— úr volt azon „közönség”, melyet fölajdulásra bírt a türelmetlenség.

Különb, hogy a Phönix elszállítása körüli eljárásban nem lát egyebet „valóságos malitániát”, ennek oka sem nem a kiadó, sem nem a kritikus, sem nem a könyvárus, hanem azon szeműveg, melyen keresztül —y— úr a világot nézi.

Látszik, hogy —y— úr magához méltó művet alkotott, midőn ama megtámadást írta, legalább megmutatta, hogy fáj, nagyon fáj neki valami, s megismerhetjük körmérő az — egeret.

Mi arról nem tehetünk, hogy a kritikuskokat „a forradalom után sem vitte el az ördög”. Elég baj hogy embereink nem bírják meg az őszinte szót, s személyes magán indokokat igyekeznek kitapogatni még ott is, hol semmi más nincs, mint pusztán fölfogási-, vagy nézetkülönbség.

A fenti cikkben említett kritika: a *Losonczy Phönix* I. kötetének ismertetése E. P. jegyű cikkíró tollából: Pesti Napló, 1851. márc. 17. és 18. szám. (2. évf. 307. és 308. sz.) A kiadvány részletes taglalása a márc. 18-i számban.

Lévay jól tudta, hogy Tompa sértődöttségéből fordult a Pesti Napló és Emich ellen. E. P. ugyanis kifogásolta a Losonczy Phönix egypár vers-közlését. »Bátran kimaradhattak volna — úgy mond — többek között a *Rege a selyembogárról*... stb. (Tompa e költeményének későbbi, végleges címe: *A selyembogár*.) A cikkíró arra inti a kiadvány szerkesztőjét, Vahot Imrét, hogy a következő kötetet »mind külső csin, mind belső becs által» tegye értékeesebbé.

8

Historiai forgácsok

IX. [sz. közlemény:]

1. Beregszászi István hanvai pap levele a gályákról, feleségéhez. (1676. V. 30.)

2. Séllyei István levele Beregszászi Istvánhoz. (1675. nov. 22.)

Közlő a hanvai ref. egyháznak egy régi jegyzőkönyvéből

Tompa Mihály,
hanvai pap.

Közlőve: Új Magyar Muzeum. (Szerk. Toldy Ferenc) II. folyam: 1851—2. I. köt. 878—880. l.

Csupán jelezzük a két históriai adalékot; újraközlésüket mellőzzük.

9

[Önéletrajza]

[Az Újabb Kori Ismeretek Tára részére]

Tompa Mihály, magyar költő, született 1819 [!] sept. 29-én Rimaszombaton Gömör-megyében. Atyja szegény nemes ember volt. Iskolai pályáját a sárospataki ref. collegiumban kitűnő előmenetellel végezte. Első költői kísérleteivel 1842-táján lépett fel az „Athenaeum”-ban. 1845 végén Pestre ment, hogy ügyvédi pályára készüljön. Itt lépett szorosabb viszonyba az irodalom akkori férfiával, különösen rokonérzetű barátja talált Petőfiben, kivel kevés azelőtt ismerkedett meg személyesen Eperjesen, hol Kerényi hozzájárultával a három fiatal költő nemes versenyben töltötte rövid együtt mulatása idejét (lásd: *Kerényi, Petőfi* [Szerk.]). Tagja lón ő is az ez időben alakult, u. n. tizek társulatának. Ügyvédi pályára azonban nem lépett, mert véletlenül [= történetesen] meghívást kapván a bejei papságra, Pestet csakhamar elhagyá. 1846-ban jelentek meg: „*Népregéi*”. „*Verseinek*” I-ső kötete, a folyóiratokban elszórva megjelent költeményeinek első gyűjteménye, 1846-ban látott napvilágot. Tehetségének s költői hatása elismerésének eredménye volt, hogy 1847-ben a Kisfaludy-társaság tagjává választott Pulszky Ferencz és Szenczy Imrével egyszerre. Ugyanezen évben a „*Szuhay Mátyás*” című pályakölteménye dicséretre s külön díjaztatásra lón érdemesítve a Kisfaludy-társaság által. 1848-ban kirándulást tett Ausztriába s Poroszországba. 1852-ben „*Regék és beszélyek*” című elbeszélő költeményei jelentek meg; 1853-ban „*Virágregéi*” és 1853-ban „*Verseinek*” II. kötete. A bejei egyházból nem sokára Kelemérre, s innen ismét Hanvára (Gömör-megyében) nyert meghívást, hol jelenleg is viseli lelkési hivatalát, falusi magányában, családja körében élve a tudományoknak s költészetnek. Költőink sorában az első rangok egyikét foglalja el s költészetnek mindenek felett magyar szelleme, nyelvének eredetisége nagy népszerűséget biztosítanak neki. Dalainak nagy részét régóta zengi a nép s mély kedélyű verseit mindenkor örömmel üdvözlő a miveltebb olvasó közönség. Ő volt egyike megalapítója a nemesebb irányú népies költészetnek s e részbeni hivatottságát folyvást tanúsítja meg-megzendülő lantja. Helyesen mondta egy ítésh, hogy T. azon kevés költőink egyike, kiknek lyráján az idegen költők közül egynek sem látszik befolyása, habár hazai költőkre való visszaemlékezést rajta észre nem venni lehetetlen; azonban ez annál több érdeme, mivelhogy költészete összes irodalmunk költészetének organicus fejlődésébe még inkább betesethető. Így ő, mint dalíró, nem lesz annyira új, hogy bennünket megleljen, de azért annál inkább kedves, mert ő egyike azon választottaknak, kik Kazinczy szerint: szokott uton járnak szokatlanul. Ez áll róla, mint dalköltőről. A regék, mondák írásában pedig alig mulja felül valaki irodalmunkban; ő olyan jeles e szakban, mint Garay a balladákban s Petőfi a népdalokban. Eddigi hatásából következtetve, a legszebb korban álló férfiutól még sok jelest várhatunk.

—a.

Közölve: Újabb Kori Ismeretek Tára, Pest, Heckenast. 6. köt. 1855. 357—8. l.
 Az Újabb Kori Ismeretek Tára (I—VI. köt. 1850—1855) főszerkesztője Pákh Albert volt; de ebben az enciklopédikus műben sem a főszerkesztőnek, sem munkatársainak (Gyulai Pál, Tóth Lőrincz stb.) a neve nincs feltüntetve!

Pákh 1854. febr. 17-i levelében kérte Tompától „életírási adatait”. Költőnk febr. 21-én válaszolt s küldte az adatokat, melyekhez aztán Pákh Albert (az Újabb Kori Ismeretek Tára —a. jegyű cikkírója) hozzáfűzte a Tompa költészetéről szóló méltatást.

Ez a curriculum vitae (amely tehát Tompa vázlata alapján készült) több tekintetben érdemel figyelmet. Tompa még ekkor (1854-ben) sem tudja biztosan születési évét; 1819-et ír 1817 helyett. Apja nyomorúságos csizmadia-mesterséget elhallgatva csupán „szegény nemes ember” mivoltát tünteti fel. Kiemeli (mint minden a nyilvánosságnak szánt dolgozatában!) Petőfivel való „rokonérzetű barátságát”. Graefenbergi gyógykezelését (1848) „kirándulás”-nak nevezi. Tekintve, hogy ez az enciklopédia a Bach-korszak kellős közepén jelent meg, szó sincs a szabadságharcban való részvételéről, sem pedig *A golyáéhoz* c. verse miatti meghurcoltatásáról stb.

10

Válasz G—y urnak, mint «Két halotti beszédem» bemutatójának.

Őn a Pesti Napló február 27-ki számában, — tehát épen a legügyesebben kinézett időben — két igénytelen halotti beszédemet mutatja be a közönségnek; — s bemutatásában olyanokat beszél, — hogy azokra velem együtt minden *reformatus papnak* el kell mosolyodnia. Részemről, ha rossz akaratu embernek nem akarom önt tartani: azt kell hinnem, hogy e dolgokban, — mely alkalmat ad önnek bölcs tanácsot osztogatni, — teljesen járatlan. Állapodjunk meg tehát ebben, az ön javára.

Nálunk reformátusoknál, — bár kérdezzen meg ön e testvérházában lakó minden református papot, — lényeges különbség van a *halotti predikáció* és *halotti emlékbeszéd* — oratio — között; amazt imádság előzi meg bibliai textusra, vallásos alapra van fektetve és ugyequaretatik; emez nem *szent beszéd* szorosan, hanem egyszerű halotti szonoklat, melyben száz meg százféle felfogással, az élet minden viszonyait felölelheti a szónok s egyénisége szerint kiszínezheti; ehez nem szokás, nem kell textus; s nem is mondatik — mint ön gondolja — szükségesképen «kereszttyén templomban», hanem temetőn, leveles szin alatt, udvaron s gyakran *befedett fejű* hallgatók előtt, s néha midőn már napok óta földben van a halott. Ebben foglaltatik az ugynevezett bucsztatás és biographiai adatok elmondása is. Ha nem sajnálja ön a fáradságot: üsse föl az efféle gyűjteményeket, nevezetesen az *erdélyi oratóiókat*, hol igen sok remeket, s fejedelmi ivadékok felett mondottakat is talál, majd meglássa, hogy egynek sincs textusa, s az evangéliumi szellem és vallásos irány csak annyiban szerepel bennök, amennyiben kereszttyén ember és pap minden cselekedeteiben szerepelnie kell. Hogy ön ezt nem tudja — pap létére — azt én sajnálom; hogy mégis beszélt erről, azt úgy gondolom, nem az én dolgom sajnálni.

Ezek így lévén, uram! igen természetesnek találandja ön, hogy aprólékos kötekedéseire nem felelek; csupán annyit mondom: hogy felfogásomat, képességemet üsse, vágja, törje, marja tetszése szerint, egészen kezeibe adom önnek magamat, csak papi állásommal s keblemmel rokon evangéliumi érzelmeimhez nem engedek gyanúsító vakmerőséggel nyulni senkinek, s ön méltatlankodását határozottan visszautasítom.

Legyen ön nyugodt, uram! tisztában vagyok magammal; s jövőre ovakodjék elhamarkodott ítéléte s meggondolatlansága által okot adni arra, hogy valaki azon kérdést tegye fel önnek, melyet én most, tudniillik: «*Kicsoda vagy te*, hogy másnak szolgáját kárhoztatod? kiki az ő urának áll vagy esik!»

Pest, mart. 15. 1855.

Tompa Mihály
 ref. pap.

Közölve: Pesti Napló, 1855. márc. 22., 6. évf. 66. sz. 3. l.

Tompa Mihály *Két halotti beszéde* 1855-ben jelent meg, Miskolcon. Tartalma: I. A halál mint az élet bírálata. Szathmáry Király Pál fölött. II. A nő helye: hivatásának szépsége és fontossága. Dráskóczy Sámuelné fölött. (Az I. sz. újraközölve a Fördös Lajos szerkesztette «Papi dolgozatok gyeszesetekre» c. sorozat 5. füzetében, 1855.)

A bíráló: *Fabó András* ósagárdi luth. lelkész, álnévének (Garády) betűjegyeivel szignálta cikkét. Tompa Pesti Napló-beli *Válaszához* e rövid lábjegyzet csatlakozik:

«Meggyőződve levén arról, hogy érdemes munkatársunk Tompa úr jelen munkácskájának ismertetésében semmiféle személyes indultól nem vezéreltetett, — a nézetkülönbség nem származhatott más körülményből, mint onnét, hogy a címből vem volt világosan érthető, valjon a halotti beszéd predikációnak, vagy oratóiónak tartandó-e? Szerk.»

A jegyzetet Gyulai Pál mint a Pesti Napló munkatársa és helyettes szerkesztője írta. (L. Gyulai Pál: Bírálóatok, Tanulmányok, Cikkek c. kiadványban is. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 573. és 662. l.)

Toasztja a természetvizsgálók ebédjén Aggtelken aug. 18-án 1867-ben

Nincs hálátlanabb erény a *háladatosságnál*, azt mondja Tacitus, és állításának következő értelmezését adja: midőn valamely elnyomott népből kiemelkedik egy oly férfiú, kinek bátorsága, esze és vitézsége által sikerül a szolgaság alól felszabadítani nemzetét, ez hálából kitünteti, főlebb-főlebb emeli, míg saját fejére ülteti a bálványozottat, ki végre olyan nyomorgató zsarnok lesz, mint a megbuktatott vala.

Nem akarom a világhírű történetíró politikai értelmezését érinteni, csak azt mondom: hogy saját érzésem szerint, a méltánylat, a hála azok iránt, kik jól érdemesítik magokat az emberiség ügyében, a szív édes szüksége s erkölcsi tartozás. Tisztelet minden törekvésnek, mely a közboldogulást s haladást czélozza.

Az emberiségnek minden időben voltak törekvései, melyek közül sok, kivált a középszázadban gunyos és siralmas tévelygés volt, melytől most el kell fordulnunk; míg hála a gondviselésnek, ma már az emberiség törekvése magát emelni, boldogítani, nemesebb, magasabb, okosabb és hozzá méltóbb.

A sok közül legyen szabad ez alkalommal csak egyet hoznom fel: a természettel érintkezést, annak buvárlását, törvényeinek tanulmányozását, melyből ered az óriási haladás, mint részesei, tanui és bámulói vagyunk.

Nem szükség a találmányok ezer nemeire utalnom, a bámulattal határos eredményekre, a tudomány, művészet, ipar csudáira hivatkoznom; hiszen azokat a gyermek is ösmeri, csak azt említem: hogy itt az idő, midőn a hódító Caesarok s Napoleonok mellett a Humboldtok és Aragók nevei méltó joggal ragyognak, mert hódítók valának ezek is s *hódításuk* amazoknál nagyobb, felségesebb, nem került vérbe s átokba, hanem csak munkába, s az emberiség valódi hatalma, dicsősége és drága öröksége az s lesz mindenhá.

De haszna s a világot elővivő eredményein kívül oly szép és lélekemelő, oly szellemi gyönyörrel gazdag a természet titkainak tanulmányozása, a hiv barátkozás vele, midőn Isten e remek műve, a 100-ik nemzedéknek is hasonló költőiségben, változatosság és kifogyhatlanságban táruland fel; hol még a tévedés is becses, mint midőn valaki aranyat keres köves földében és üdítő forrásra bukkan.

Itt a gazdagság mellett gyógyulás, szabadság és gyönyör van.

Mily felséges élvezni a tavasz nevető jeleneteit s merengeni az ősz hervadó képein, különböző érzések közt, de mindig azon tudattal, hogy itt nincs halál, csak hely és viszonyváltozás van. Vagy buvárkodni az örök mindenség mélyében, mely nem setétlet s némasággal, de fényvel s visszhanggal teljes. Átrepülni a világrészeket, mint a fregatt-madár, s megűszni a tenger mélységét, mint a czet. Bámulni a ragyogó napot nyilvános dicsőségében, s kísérgetni, nyomozni a bolygót, az üstököst érthetlen lényével s mérhetlen pályáján! Egymás mellett vizsgálni az agavét, mely 100 évig meddősködik, hogy akkor virulván meghaljon, és a diatomaéát, mely egy óra alatt 13 millió magához hasonlót hoz létre! Mily felséges élvezet mindezt! Mintha elkölcsonőzné a lelkesült ember a bölcs s jó teremtetőtől egy részét azon égi, isteni örömmek, melyet az Ur — mint írva van — akkor érzett, midőn az általa létrehozott mindenséget vizsgálta!

Ime, uraim, e komoly bércek közt, a titkos barlangüregek felett, a természetben, még én is, ki évek óta birkózom a lassu enyészet angyalával, magamat meghatva s keblemet emelkedni érzem, s e pohárral kezemben, kívánom: hogy kísérjen méltó tisztelet, hála és segítség minden természettanulmányozó törekvést.

Kívánom, hogy virágozzanak az egyesületek, társulatok, melyek e célra a világ minden részében s művelt népei közt alakultak.

Kívánom végre, hogy ezen hasonczélu tudós társulatot, melyet e pillanatban Gömör-megyénknek van öröme kebelében szívesen fogadni s látni, minden tagjával, tisztelt elnökeivel, kiknek másodikához engem a barátság és szíves rokonszenv köt — Isten éltesse!

Közölve: Vasárnapi Ujság, 1868. aug. 23. (15. évf. 34. sz. 403. l.)

Szász Károly, aki Tompának e beszédét közzétette (saját nevének feltüntetése nélkül), a közleményt e bevezető sorokkal látta el:

„Kétszeresen alkalomszerűnek véljük most, a m. orvosok és természetvizsgálók nagygyűlés[e] alkalmából, közelebb elhunyt nagy költőnk Tompa Mihály azon toasztját [így!] közölni, melyet ő éppen egy éve, az orvosok és természetvizsgálók rimaszombati nagygyűlése, illetőleg aggteleki kirándulása alkalmával, az utóbbi helyen tartott közebédnél mondott, s melyről „Emlékezések Tompa Mihályra” című cikkünkben is szólottunk.

A boldogult költő még életében fölhatalmazott annak alkalomszerű közlésére, s olvasóink kétségkívül szívesen veendik, hogy most élünk e fölhatalmazással.

Szász Károly „Emlékezések Tompa Mihályra” c. cikke két részletben látott napvilágot a VU 1868. évfolyamában: 1: aug. 9. (32. sz. 378—9. l.); 2: aug. 16. (33. sz. 390—2. l.). Itt többek között ezeket írta (391. l.):

[1867.] »Tavasza megüdült egy kisé. Ismét kijárhatott s a szomszéd falvakban látogatásokat is tehetett. Sőt midőn a nyár vége felé a m. orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tarták nagygyűlésüket, ő is megjelent ott, velők látogatta meg az aggteleki barlangot s tartá azon szép toasztját, melyet egy barátja hallás után lejegyzett s ő kiigazitva átadott nekem, hogy ha akarom, egyszer alkalmoszerűleg közöljem. Forró augusztusi napok voltak, hűvös estékkel: könnyű öltözetben soká maradt az asztalnál, élénk beszélgetésbe merülve. Meghűlt s visszaesett bajába, több üdülés nem követte soha.«

A beszéd Tompa természetrajongásának igen szép példája. A természet nagyszerű megnyilatkozásait festő szakasza ódai lendületével önkéntelenül is legszebb allegóriáit juttatja eszünkbe.

12

„A forradalom költészeté” című könyvről.

Eddigél e könyvről hosszabb ismertetés vagy bemutatás két lapban jelent meg. Egyik azok közül a »Fővárosi Lapok«-ban. Célaltan volna e rendkívüli időben nyilvános szóváltásba ereszkedni hasonló dolgok fölött, mint a kezem alatti; de úgy hiszem, hogy az anthológiáknál a szerzők bármelyikének teljes joga van elmondani észrevételeit a könyvnek őt közelebből illető része fölött. Én is ezt teszem jelenleg, s hogy ilyen későn, oka: régi, kínos betegségemnek e ködös időben való megszűyosodása.

Érdekes látni: micsoda, gyakran még az olyan irodalmi kiállítás is, melyről a lapokban az mondatik, hogy az abban levőket, mint ereklýeket, gonddal, szorgalommal kutatta föl egy munkás kéz. Nem vagyok olyan együgyű, hogy bibliai szónak tartsam a lapok beszédét, de a méltányosságot és illemet mégis figyelembe vétetni óhajtanám mindenütt és mindenha. Lehet azonban, hogy csak én vagyok e könyvben a bűnbak, mert a mások dolgozatait nem olvastam meg.

Azonban a dologra, mert sok a baj, és szűk az idő Pesten.

A kezem alatti könyvből, s ennek engem közelebből érdeklő részéből megtanultam, hogy nem igen nagy mulatság az: midőn nyilvános parádéra az embert, még inkább az író, olyan könnyűben kényszerítik kiállani, melyet 20 év előtt viselt, melyből régen kinőtt, melynek kelméje és szabása kiment a divatból. Kelméje tán nem! mondhatná valaki, értvén a hazafiui érzelmek, hűség, szokás és viselet avulhatlanságát; s igaza lenne; de az alak, a szabás, a forma dat esse rei is méltók, hogy kellő tekintetbe vétessenek, főkép a költészetben. A jó választás is valami!

Tovább menve tehát, csak azt említem, hogy az ilyen gyűjtemények megjelenésénél valóságos boszúság s fátum az íróra nézve, ha tőle az is hibásan, rosztul jelenik meg, mi helyesen, jól történhetett volna. — Boszantó, midőn a szerkesztési gond hiánya világos, valamint az is, hogy az ismertető, amit bemutatott, nem is olvasta. Alább kézzel foghatólag mindezt kimutatom.

És ugyan mikép illenek tehát a mondottak reám s a gyűjteményben levő dolgozataimra? Érzékeny és boszantó hűséggel. Lássuk.

Mellőzve az organismusoknál fogva is már hibás, gyalró darabokat, (melyeket a szerkesztő maga szedett össze, mellőzve a felszólítására ajánlottakat,) csak azt említem, hogy még a megállhatók, az általam ajánlottak is, mint jelen esetben »Az özvegy és fiait«, »A gólyához« címűek, rosztul, hanyagul, bírálaton alól vannak kiadva.

Nem rovom föl, hogy az aránylag rövid »Nagyjaink«-ban 24 helyen hiányzik a sor-s elszet, mely nélkül szebb a fűrészelés, mint a vers hangzása. Ez a hiba az organismusban van, mnem nekem, de annak róható föl, ki eredendő bűnével fölvette az istenadtát a gyűjteménybe. Én apaságomat ünnepeylesen megtagadom. Hálát adok itt egyúttal azért, mert van még ott egy vers, álnév van alatta, s nem tudja senki: ki az?

Menjünk tovább.

»Pálí történetében« ez áll a gyűjtemény 215-ik lapján:

Aztán a fiúval hogy mit... nem csinált;

e helyett;

»Aztán a fiúval hogy mit, mit nem csinált;«

tovább:

Hogy segítni kell a szegény jó hazánkon

e helyett:

»Hogy segíteni kell szegény jó hazánkon.«

A »Nagyjaink« címűből:

Oly szívesen kiáltja (mit?) veletek

Csend, egyetértés a szeretet! (mi ez?)

Helyesen így volna:

»Oly szívesen kiáltja veletek:

Csend, egyetértés, szeretet!«

Igy se sokat ér, izetlen, dallamtalan próza; amúgy pedig igazán *nem lehet kiállani!*
Most lássuk pro coronide a két megállható, s magam által is ajánlott verset: »Az özevgy és fiai« és a »Gólyához« címűeket. Ezekben leend az én apai szívem kiengesztelődése és vigasztalódása. Csak csöndesen, napot nyugtán!

Az első vers a könyv szerint így mondja:

Könyhullatások közt nyakába borúlva.

Igy cesura sincs. Aztán elég a *könyhullatás* singularisban. A *többest* úgyis örömetst kerüli a magyar nyelv. Helyesen így van:

»Könyhullatás között nyakába borúlván.«

(Verseim V. füzet 9-dik lap.)

»A gólyához« 2-dik versszaka a gyűjteményben:

Csak vissza, vissza, nincs itt kikelet!

Csalárd napsugár és siró patak!

Ime, mily pompás az értelem, és páratlan szépségű a rím: *kikelet—patak!* mert a gyöngébbek kedvéért megjegyzem, hogy a fennebbi két sor a gyűjtemény által mint összevágó értelmű, együtt rimelő sorpár van adva.

Én így irtam azt valaha:

»Csak vissza, vissza, meg ne csaljanak:

Csalárd napsugár és siró patak!«

(azaz téged szegény gólyamadár!)

Szegény gólya! Személyemben és saját szerény tollazatodban 16 hétig valál szorongatva a kassai német hadi törvényszék által, de ez se hagyta annyira rajtad a keze szennyjét, s nem tekerte ki a nyakadat, mint a »gyűjtés gondos és szorgalmas keze«.

Azonban elég ennyi. Az ismertetést adó két szépirodalmi lapnak beküldvén ez iratot, e néhány őszinte megjegyzem, egészen oda bízom, nem közölni, vagy közölni a két (még érdekelt) férfiúval: a szerkesztővel és ismertetővel. Az utósó esetben azonban fogja pártomat, ha kárhoznatni találnak, kicsinykedő, kötekedő voltomért, pár jelentéktelen sajtóhiba miatt.

Hanva, dec. 8.

Tompa Mihály

Közölve: Fővárosi Lapok, 1867. dec. 14. (4. évf. 288. sz. 1150. l.)

E polemikus cikk előzményeiről Tompának Áldor Imréhez 1867. június 30-án írt levele és Vadnai Károlyhoz ugyanazon év végén (dec. 8., 17., 18. és 24.) írt levelei tájékoztattak.

Az Áldornak írt levélben »bámulatát fejezi ki« az antológia szerkesztőjének ama figyelméért, hogy az frókkal is közvetlen érintkezésbe lép. A tőle fölveendő versek kiválasztására teljesen szabadkezelt ad Áldornak: »Az újabb kritika úgy mutatott be engem — írja —, mint ki a forradalom utáni szomorú kor romjain, omladékaiban szerettem mulatni s azokról egyet-mást discourálni...« Legszívesebben következő verseit látna az antológiában: 1. A gólyához. 2. Új Simeon. 3. Sebzett szarvas. 4. A madár fiaihoz. 5. Forr a világ. 6. Madarak módjára. 7. A gályarab fohásza. 8. A folyam. 9. A titkos beteg. 10. Bérc és lapály. 11. A vándornak. 12. Terepélyes nagy fa. Mindazonáltal: »tessék egész szabadsággal használni verseimet...«

A Vadnainak szóló levelekben viszont éles hangon hibáztatja Áldort, amiért nem az ajánlott verseket sorolta be az antológiába, hanem — a kötet céljának és címének megfelelően — a 48—49. évi forradalmi verseit; kifogásolta továbbá a nem elegendő gondos közlés szöveg- és sajtóhibáit. December 8-i leveléhez csatolta a fentebb közölt polemikus cikkének kéziratát, amelyet Vadnai sietve közzétett lapjában.

A cikk első bekezdésében Tompa az antológia két ismertetésére utal. Ezek egyikét Ábrányi Emil írta (Fővárosi Lapok, 1867. okt. 31., 1003. l.), másika pedig a Magyar Ujság 1867. II. 712. és 961. lapján jelent meg.

Tompa polemikus cikkére Áldor Imre a Fővárosi Lapok 1867. dec. 17-i számában (4. évf. 290. sz. 1160. l.) következőképpen válaszolt:

Válasz Tompa Mihály felszólalására

Meglepetéssel olvastam Tompa Mihály jeles költőnk közelébbi felszólalását. Kétségkívül joga volt felszólaláshoz; de a gyanúsítást nem érdemlem meg tőle. Hogy a sajtóhibák bosszantják és bántják: az igen természetes; bántottak és bosszantottak azok engemet is, ki a költemények túlnyomó részét nyomtatásból szedtetvén, kétszer revideltem az egész gyűjteményt, sőt arra a »kikelet«-féle dupplicára még élő szóval is figyelmeztettem az illetőt. Ha mégis bennmaradt: sajnos; de nem tudható be nekem, annál kevésbé rontja le egyik bírálom azon dicséretét, hogy e költemények nagy munkával szedettek össze. Ez valóban úgy van, amennyiben forrásait helybeli és vidéki könyvtárakból csak nagy ügygyel-bajjal kaphattam kézhez, s ha az anthológia mégsem egészen teljes: oka, hogy az akkor közel kilátásba helyezett új sajtótörvény sietésre kényszerített. Súlyosabb Tompa M. azon vádjá, hogy nem az általa ajánlott verseket közlém. Azt kell hinnie: elfeledte hozzá intézett második levelem, dacára, hogy felelt arra. Hisz én e második levélben nyíltan megírtam, hogy a küldött költeményeket — egy-két kivétellel — nem használhatom, miután újabb keletűek, jobbára 60—61-ből származók, én pedig csak a 48/49-diki időszak költészetét akarom ismertetni. Tompa Mihály újabb válaszában, melyet — ha nem csalódom — Szelestey L. által kézbesített nekem, nem tiltakozott; csak arra figyelmeztetett, hogy akkori versei nem sokat érnek, s hogy a gyöngye művek kiadásának nem barátja, a mi meglehet igaz, de nem kötelez, hogy én is úgy vélekedjem. Különben is, én nem a 48-diki Tompát, hanem a 48/49 időszak költészetét vállalkoztam ismertetni. Ha nem ez leendő célom: nem lettem volna kénytelen például Petőfinéi is néhány örökbecsű szép költemény mellett másokért, melyek gyöngébbek ugyan, de rám nézve fontosabak, mert ama kor megértéséhez egy új adatot, egy új vonást képviselnek. Higlye meg nekem

Tompa M., hogy öntudatosan szoktam eljárni mindenben, s indokolni tudom itt is minden tetteimet, ha az ő egyéni fölfogása- és szempontjaival nem egyeznek is meg. Ennyivel tartoztam magamnak, s részemről csak azt fájlainám, ha Tompa félreértene, — s őszinteségemet rossz néven vevén, — fölszólalásom csak egy kellemetlen percet is szerezne neki. Ha betegsége miatt visszavonult is az irodalomtól újabb időben: azért az egész haza osztatlan részvétellel függeszti szemét rá és életére, melyet — fájdalmaitól megszabadítva — vajha minél hosszabbra nyújtson a gondviselés.

Aldor Imre.

A Tompa—Aldor-vita békés befejezéséről Vajda Emil, Aldor Imre tanártársa számol be, aki Tompa levelét először publikálta (*Kölozsvár, 1889. nov. 20.). Közléséből megtudjuk, hogy a kiadvány megjelenése előtt Aldor két levelet írt Tompának (egyik sem maradt fenn!), a hírlapi vita, illetőleg Aldor Fővárosi Lapok-beli válasza után pedig Tompa egy négyoldalas levelet intézett Aldorhoz, melyben megható hangon festi testi s lelki szenvedéseit; bocsánatot kér, hogy elfelejtette a költemények kiadására vonatkozó előzetes engedélyét, mert bizony alig emlékszik némelykor 'ma, a tegnapi történetekre'. E levél azonban elveszett, pedig ez is érdekes világot vetethetett volna a sokat szenvedett költő életére.

13

Felvilágosítás és kérelem

Legyen szabad néhány őszinte szót mondanom.

Midőn saját intézkedésem után lépés történt a múlt télen szétküldött arcképem újra rajzoltatásának ügyében: én igen rosszul voltam; <tudtam, hogy intézkednek, de> a szenvedő semmire se gondolásával vettem az egész dolgot. Midőn megláttam a képet, ez nagy visszatetszést okozott bennem, <boszantván, hogy csere történt, olyan csere, mely méltán hiúság vádjával terhelhet.> Az a kép sem izlésem, sem korom, sem jelen körülményeimhez nem illett és legalább is szemszűrő volt megjelenése. Meg kellett mégis nyugodnom. Azonban Ráth Mór barátom, pesti kiadó-könyvtáros, szíves levén új arcképemet kiadni, megmenekültem a zavartól. <Most becsérelését kérem, hiszen ez is csak olyan arckép, ráma nem kell más.>

A nőknek nem akarok alkalmatlankodni e tekintetben.

<De a cserét — kivált most már, — a> A férfiaktól komolyan kérem. <komolyan kérem> és várom az előbbi arckép megsemmisítését.

Tompa Mihály

Eredetije a Szász Károlynak írt s ma az OSzK-ban őrzött levelek között. Egyik levelét (*Kedves jó Károlyom! Légy már egyszer igazán pap... 1868. márc. 25—28. között) erre a sok törleszt, javítgatást mutató nyomtatványra írta.

Ez volt ama bizonyos '30 sor körüli' szöveg, amelyet előbb hírlapokban akart, fizetett közleményként publikálni a barátaitól búcsúzó és nekik arcképeit ajándékoztató költő. Végül is — úgy látszik — nem hírlapokban, hanem önálló nyomtatványként, rölapként jelentette meg. A nyomtatványon rajta van az impressum is: Pest Nyomatott Emich Gusztávnál 1868. Lehet, hogy e nyomtatvány-példányt korrektúrának szánta, mert utólag is javítgatott, törölt rajta. Töréseit ékzárójelben tüntettük fel. Az utolsó szavakat (*komolyan kérem és várom ...) már nem ő írta, hanem képlánja, Csizy János, jellegzetes szépírással.

Erre a nyilatkozatára is sokszor utal az utolsó hónapokból való leveleiben.

Péter László

SZABÓ DEZSŐ SZEGEDEN

1

„Olaszországi utazásai után egy ideig Párizsban tartózkodott, majd két hónapig Szegeden pihent Szabó Dezső és egy hónappal ezelőtt visszaérkezett Budapestre” — írta 1925 nyarán a riporter Szabó Dezsővel való beszélgetése nyomán.¹ Azután így folytatta interjút az íróval:

„ — Az én gályám a Filadelfia kávéház — mondotta Szabó Dezső, majd lelkendezve beszélt szegedi tartózkodásáról, ahol, mint mondotta, mindenki szerette, elhalmozták virágokkal és Szegeden végre megismerte az igazi Alföldet. Szegedre való utazása, úgy mint minden nagyobb esemény az életében, ötletszerűen történt. Szabó Dezső Párizsban határozta el magát arra, hogy Szegedre utazik. Párizsban, mondja az író, egy ismeretlen emberben a szegedi rendőrfőkapitányt, dr. Szalay Józsefet vélte fölismerni. A tévedés ugyan kiderült, de Szalayról eszébe jutott Szeged, s fölillant benne az ötlet: Szegedre utazik. „Még aznap este vonatra is ültem — úgymond — és elhagytam Párizst. Elhatározásomat nem bántam meg, mert Szegeden szimpátiát és szeretetet kaptam és felséges két hónapot töltöttem az alföldi városban.”

¹ FODOR TIBOR: Szabó Dezső kilép a politikai porondra. Világ, 1925. június 11.

Szabó Dezső vallomásából nem világlik ki, honnan és miért ismerte Szalayt, a „literátus rendőrfőkapitányt”, a jeles bibliofil és kéziratgyűjtőt, Móra Ferenc és Juhász Gyula barátját, a Dugonics Társaság konzervatív ízlésű, de az állása engedte határokon belül liberális gondolkodású elnökét. Mindenesetre érdekes ez a véletlen. Szabó Dezső szegedi korszaka ugyanis az író pályájának ahhoz a kevés szakaszához tartozik, amelyben tevékenysége viszonylag pozitívan ítéltető meg. Az író, aki élete során annyi következetlen és sorozatosan önmagával is ellentmondásba keveredő állásfoglalásra jutott, 1919 nyarán, őszén az ellenforradalom egyik leg-harsányabb szócsöve volt. Ekkor szembefordult vele Juhász Gyula is, s *Az elsodort falu* kapcsán ironikusan vetette szemére, hogy „Székesfehérváron klerikális volt, Nagyváradon filozofemita, Székelyudvarhelyen református, Sümegen nihilista, Ungváron antiklerikális, Budapesten többek között kommunista.”² Pedig Juhász becsülte Szabó Dezsőt. Közös váradi tanárkodásuk idejéből ugyan épp hogy ismerték egymást: néha a kávéházban elbeszélgettek az irodalomról – amint Szabó Dezső emlékezéséből, Juhász halála alkalmából frott tanulmányából³ és Juhász Gyula Szabó Dezsőről írt cikkéből⁴ egyformán tudjuk –, de írásaikat később kölcsönösen figyelemmel kísérték. Juhász 1922-ben Szabó Dezsőről szóló említett írásában megvallotta: „A Rókus-kórház kis szobájában, vérző mellet, a nő mellett, aki szeretett, olvastam legtisztább emberi megnyilatkozását. Együtt olvastuk, együtt szerettük.” *A Nefejejs* megjelenése kapcsán Szabó Dezső melegen méltatta Juhász líráját⁵ és Tóth Árpád 1920. nov. 26-i leveléből tudjuk, hogy az ő értékrendjén az Ady utáni lírikusok élén Juhász Gyula állott, őt követte Tóth Árpád, majd Babits és Kosztolányi. Bizonyára nem véletlen, hogy irodalomtudományunk ma szintén ezt vallja helyes értékskálának.⁶

2

Szabó Dezső 1919 és 1921 között a szélsőjobboldali *Virradat* hasábjain ontotta magából az ellenforradalmi eszméket.⁷ Hamarosan azonban szembekerült a kurzus hatalomra került haszonélvezőivel, s nemsokára szembe is fordult a „keresztény-nemzeti” eszmék jelszavával restaurálódott feudális hatalommal. Elszigetelődött és magára maradt, nehéz anyagi körülmények közé került, annál is inkább, mert merész gesztussal elhatározta, hogy a forradalom alatt a proletárállamtól kapott honoráriumát visszafizeti az államnak, ne érje többet a vád, hogy „pénzt fogadott el a vörösöktől”.⁸

Szabó Dezső tehát 1925 tavaszán már a Horthy-rendszer ellenzékének harcos szövetségese-ként érkezett Szegedre.

Így is fogadta őt a város, elsősorban a helyi liberális demokrata körök szócsöve, a *Szeged*, amely az önálló lapot nélkülöző szegedi szociáldemokrata munkásság támogatását is élvezte, s amelynek munkatársai – Pór Tibor (mai nevén Sarló Sándor), Vér György, Magyar László – maguk is szociáldemokrata meggyőződésűek voltak ez időt, s melynek vezércikkeit nem kisebb publicisták írták, mint Móra Ferenc és Juhász Gyula.

3

Ide érkezését megelőzően is foglalkoztatta már Szabó Dezső a szegedi újságokat. Az író 1924. január 25-én levelet intézett a *Friss Hírek* szerkesztőségéhez, s ebben tiltakozott azellen, hogy egyesek önhatalmúlag részére pénzt gyűjtsenek.⁹ Ezzel kapcsolatban nemsokára meglátogatta őt a *Szeged* munkatársa, Vér György, s nagy cikkben számolt be Szabó Dezső életéről, állásfoglalásáról a rendszer ellen.¹⁰ Hírt adott a lap az író pórének ítéletéről,¹¹ majd 1924 őszén arról, hogy kivándorol, Itáliába megy, s eladja könyvtárát, kéziratait. Közölte, hogy a *Csodála-*

² JUHÁSZ GYULA: Örökség. Bp. 1958. 1. köt. 178. — Juhász Gyula egyéb Szabó Dezső-ellenes cikkei az ellenforradalom első éveiből: Az el nem sodort falu. Délmagyarország, 1920. május 16. — Az elsodort Szabó. Szegedi Napló, 1920. július 18. — Résen. A Munka, 1921. január 8. Vö. GREZSA FERENC, It. 1961: 431, 442.

³ SZABÓ DEZSŐ: Juhász Gyula. Bp. 1937. május. Ludas Máttyás kiadás, 28. sz. 1–12. l. = SZABÓ DEZSŐ: Az egész látóhatár. Bp. [1943]. 257–265.

⁴ JUHÁSZ GYULA: i. m. 195.

⁵ SZABÓ DEZSŐ: Juhász Gyuláról. *Virradat*, 1921. január 22. — Vö. még TÖRÖK ZOLTÁN: Juhász Gyula Élet és Irodalom, 1923. május 25.

⁶ Vö. KARDOS LÁSZLÓ: Tóth Árpád. Bp. 1955. 434.

⁷ NAGY PÉTER: Szabó Dezső indulása. Bp. 1958. 29–30.

⁸ NAGY PÉTER: Szabó Dezső az ellenforradalomban. Bp. 1960. 155.

⁹ Szabó Dezső levele a *Friss Hírek*-hez. *Friss Hírek*, 1924. január 28. — Vö. Szabó Dezső nyilatkozik „barátairól” és „nyomoráról”. Kik gyűjtötték Szabó Dezsőnek? Szeged, 1924. január 29.

¹⁰ VÉR GYÖRGY: Szabó Dezsőnél, a Gellérthegyben. Szeged, 1924. március 2.

¹¹ Szabó Dezső ítéletét a legenyhébbre szállította le a Kúria. Szeged, 1924. június 16.

tos élet kéziratát Szalay József vette meg.¹² A *Friss Hírek*ben Kappel Gyula vezércikket írt Szabó Dezső távozásáról, esetleg a magyar író szomorú helyzetét.¹³ A *Szeged* hírt adott Szabó Dezső elutazásáról, és közölte, hogy az író kijelentése szerint tíz évig Olaszországban akar élni.¹⁴ Kappel Gyula a távozást új vezércikkben kommentálta, párhuzamba állítva Anatole France-ot, aki az életből, és Szabó Dezsőt, aki az országból távozott el.¹⁵ Az író egyik nagyvárad ismerőse — diák a váradi reálgimnáziumban, amikor Szabó Dezső ott tanított — cikksorozatban írja meg emlékeit vele kapcsolatban.¹⁶

Szegedi kapcsolatait illetően említést érdemel még a Juhász-jubileum ügye is. Erre ugyanis Szabó Dezsőt is meghívták a költő barátai, a jubileum lelkes szervezői. Minthogy azonban sem Babits, sem Kosztolányi nem volt hajlandó vele együtt szerepelni, Szabó Dezső nem is vett részt a jubileumon.¹⁷

4

A *Szeged* 1925. március 6-i számában Vér György nagy cikkben jelentette be: *Öthónapi bujdosás után szerdán este Szabó Dezső Szegedre érkezett.*

A cikkből kiderül, hogy Szabó Dezső március 4-én, szerdán este nyolckor „csöndben és titokban belopódzott Szegedre”. „Öt hónapig csavarogtam, mint egy nagy összeomlás után — mondotta az újságírónak. — Végigjártam Itáliát és a Riviera aranyos narancskertjeit. A kifejezhetetlenül gyönyörű, a felségesen szép tengerre nyílt ablakom és volt egy nagy terrasom, ahol óráig ültem csöndben karosszékemben. Néztam a tengert. Lent délen nagyszerű napokat éltem Nerviben. Nem gondoltam semmire, még haza sem gondoltam. Egy este aztán, ahogy a terrasomon ültem, fájón és szomorúan rá gondoltam a magyar életre. A költőkre, akiket elhagytam. Ekkor írtam nagy szomorúságban három képeslapot a tenger mellől. Juhász Gyulának, Tóth Árpádnak és Oláh Gábornak.”

„Három nagyszerű olasz hónap után — folytatta Szabó Dezső a beszámolóját — Párizsban éltem két hónapot. És két hónap alatt többet tanultam itt, mint otthon tíz év alatt... Közben folyton olvastam a magyar lapokat. Láttam azt a hihetetlen ellentétet, ami e demokratikus köztársaság és a mai Magyarország között tátong. Láttam és éreztem a nem közéletbe való emberek szörnyű térfoglalását és kiáldozását...”

Elmondotta még, hogyan ébredt föl újra hivatástudata, s mint ötlött eszébe Szeged. Ezúttal nem nevezte meg Szalay Józsefet, csupán „egy kedves szegedi ismerősről” beszélt. Pestre nem kíváncsított: szerdán délután háromkor érkezett a párizsi gyorsralé a Keleti pályaudvarra, áthajtatott a Nyugatiba, s a négykor induló szegedi vonattal már indult is tovább. „Egy évig is itt maradok Szegeden — mondotta még. — Óriási regényeket akarok írni! Dolgozni minden magyar kultúráért és erőért és dolgozni egy nagy magyar igazi demokráciáért. Kilenc láda könyvem utazott velem. Háromszázhuszmilliót költöttem öt hónap alatt! Óh, nem adtam el minden könyvem. A nagy magyar auktorok mind megvannak és megvan Sainte-Beuve összes munkája! Érzem, hogy a magyar vidék kell most nekem. Egy jó lakás, dolgozni fogok! Csináltak könyves polcot és veszek egy hatalmas íróasztalt! Úgy érzem, jó volt, hogy idejöttem.”

A búcsúzáskor még ezt mondotta:

„Láttam füstölni két társamat: az Etnát és a Vezuvot. Csöndesek voltak. Majd meglátják, hogy én fogok kitörni! Két társam csak füstölgött!”

A *Szeged* ugyane számában jelent meg Juhász Gyula *A titán* című költeménye, Szabó Dezsőnek szóló ajánlással, *Makó, 1924. jún. 15-i* keltezéssel. (Később a vers végleges címe *A rab titán* lett.)

A *Világ* már idézett interjújában Szabó Dezső elmondotta azt is, hogy megérkezve, szakadó esőben botorkált a szegedi utcákon és szállást keresett. „Közben egy kis kocsmába tért be, ahol földmunkások és iparosok idögáltak. Beszédbbe elegyedett velük és közben az egyik földmunkás megkérdezte tőle:

¹² Szabó Dezső kéziratai. Szeged, 1924. szeptember 17. — Vö. Szabó Dezső könyvtára Kecskeméten. Szeged, 1924. október 5.

¹³ K. Gy.: Elhagyja Szabó Dezső Magyarországot. *Friss Hírek*, 1924. szeptember 19.

¹⁴ Szabó Dezső elment. Szeged, 1924. október 19.

¹⁵ K. Gy.: Elköltözött írók. *Friss Hírek*, 1924. október 21.

¹⁶ ÚJHEGYI GYULA: Visszaemlékezések Szabó Dezsőre. Színházi Újság, 1924. október 25.—november 1.—november 15.—december 31.—1925. január 10.

¹⁷ PÓR TIBOR: Három levél — a jövő irodalomtörténetéhez. Hétfői Rendkívüli Újság, 1925. június 8. — A cikk befejező sorait idézzük: „Így történt, hogy Szabó Dezső kimaradt a Juhász Gyula-ünnepségből, hiszen természetes, hogy a levelek alapján csak öt ejthették el. Az ünnepség, mint emlékeztetés, kitűnően sikerült s a fenti, roppant érdekes irodalomtörténeti dokumentumokat éppen a siker zavartalansága miatt nem akartam nyilvánosságra hozni. Most azonban akadálytalanul megtehetem ezt, annál is inkább, mivel közelmúlt itt tartózkodása alkalmával Juhász Gyula ünnepelésében Szabó Dezső is kivette és alaposan ki is vette részét...” — E cikk kivágata alapján közölte Szabó Dezső, Babits és Kosztolányi leveleit PÁSZTOR JÓZSEF (Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és az irigység, *ItK.* 1956: 484—487), tévesen 1923-asnak vélvé.

- Minek tetszik lenni?
- Író vagyok.
- Hol? A városnál? Vagy a törvényszéknél?
- Regényeket, novellákat írok. Szabó Dezsőnek hívnak.

Egy másik földmunkás fölütötte a fejét:

- Az a Szabó, akit egyszer kétévi börtönre ítéltek?

Egy másik hozzátette:

- Az, aki Olaszországba utazott?

- Érdekes – mondotta Szabó, – hogy ezek az egyszerű emberek mind hallottak rólam

és részletekben összeadták életem nevezetességeit. A borbélynál borotválkozás közben ismertek föl az emberek és szinte önmaguktól kérdezték, hogyan kerültem Szegedre, ahol eddig sohasem voltam.”

„Pár napig tartózkodott Szegeden – írja az újságíró –, amikor a *Szeged* című lap megkérte arra, hogy cikkírója legyen.” Valóban, a *Friss Hírek* márc. 8-i száma bejelentette, hogy az író egyelőre Szegeden telepedik le. „Valamikor – írta a lap – Szeged büszkén fogja emlegetni, hogy Szabó Dezső itt talált második otthonát, mint ahogy szeretünk Mikszáth szegedi éveire is hivatkozni.” A *Szeged* ugyanaznap száma első híreként közölte, hogy Szabó Dezső a *Szeged* munkatársa lett. A közlemény hangoztatja, hogy az író szabadon bontakoztathatja ki közírói egyéniségét, a *Szeged* nem korlátozza őt semmiben, írásait nem vetik alá a szokásos szerkesztőségi kontrollnak sem. A lap józan óvatossággal egyúttal már eleve elhárította magától a Szabó Dezső miatt várható bírálatot, mert a szerkesztőségi hír hozzátette, hogy „adódhatnak esetek, amikor más lesz Szabó Dezső véleménye és más a *Szeged*-é.”

A *Szeged* ugyane számában már meg is jelent Szabó Dezső első cikke, *Juhász Gyula új könyvéhez* címmel, a *Testamentomról*.

„Negyvennyolc óras egyrohanású utazás után olvastam el Juhász Gyula új könyvét” – írta ebben Szabó Dezső. A fáradtság, úgymond, nem engedte be tudatába a benyomások ízét. Csak később, a Tisza partján bukkantak föl az olvasott vesszorok. Juhász Gyula, írja Szabó Dezső, egy sajátos dallam: ő az évezredes magyar sírás a szegedi rögök ajakán. „Mert ő ennek a földnek a költője – folytatja –, Szeged sajátos, rejtett visszhangú földje az ő költészetével örökölt be a magyar irodalom nagyobb sírásába. Dugonics apó s a derék Tömörkény a külső mimikák, az utánozható arcjáték. A szegedi föld lelke benne szabadult a szépség megmondható sírásává. . . Sajátos dallam, elrendeltetett költő, a magyar bánatnak egy sajátos szava Juhász Gyula.” „Benne nyugat és kelet ős ellentéte harmóniába olvadt.” „Gazdag? Gazdagszegény. Juhász Gyula nem kegyelmes úr. Nem is méltóságos. Nem is nagyságos. Nem is tekintetes. Még csak téns se. Facér tanár. Senki. A semmilyenedik fizetési osztályban. Valóságos vörös lázadás, hogy így léteznék mer. Ha csak egy kis konstruktív érzéke volna, venne egy nagy radír gummit és kigummizná magát Magyarországból. Koszos magyar, koszos géniusz, mit keresel itten? . . A magyar sírás mély bűvára tizenkét évi munkájáért egy krajcárt sem kap hazájától, nem kapja vissza még a befizetett nyugdíjrészleteket sem. És mégis még mer lenni, mer halálos magyar szellemmel virrasztani és énekelni meglopott fajtája fölött. Hát nincs többé egy keresztény Léderer, aki kifajvédje az ilyen lázadót az élők sorából?” Cikke befejező passzusában Klebelsberget aposztrofálja a tőle ismert, maróan és keserűen gúnyos hangon, amiért Juhász Gyulának nyugdíj nélkül kell nyomorognia. „Ha sohasem lett volna tanár, akkor is kutyakötelessége volna a magyar államnak eltartani őt” – mondja.

Szabó Dezső Juhász költészetéből csak egyetlen hangot, a magyar fájdalom hangját hallotta ki; nem volt füle a társadalmi mondandóra, illetve csak annyiban, amennyiben ez a magyarság problémáival – legalábbis az ő szemléletében – azonosítható volt. Ez ugyan Szabó Dezső egész világnézetéből szervesen következő látásmódot jelent, de kétségtelen, hogy Juhász lírájának egyik valóságos összetevőjét tükrözte vissza még egyoldalúságában is. A másik, ami Szabó Dezső Juhász-értékelésében progresszíven hatott az adott időpontban: a hangnem és mondandó tudatos kiélezése az ellenforradalom népellenes világa ellen. Juhász Gyula ekkor a korai fasiszta magyar hatalmi rendszer szemében „a vörös költő”: ő mellé állni, az ő költészetét úgy méltatni, ahogyan Szabó Dezső tette, 1925-ben vitathatatlanul a demokrácia erőinek szolgálatát, a fehérterror tagadását jelentette.

A *Friss Hírek* munkatársa, Kappel Gyula *Szabó Dezső – a zsurnaliszta* címmel közölt interjút a lap márc. 14-i számában. Ebben Szabó Dezső tiltakozott a zsurnaliszta megjelölés ellen, mondván, hogy a zsurnalisztikától változatlanul undorodik. „A *Szeged*-ben megjelent kis cikkben – mondotta – szócsere történt. Itt publicisztikáról van szó, amennyiben időnként egyes politikai és társadalmi vonatkozású cikkeket ígértem a *Szeged*-nek.” A kérdésre, hogy megegyezik-e az ő iránya a *Szeged*ével, így felelt: „Úgy látszik, hogy maga soha egy soromat se olvasta, mert akkor nem kérdezne ilyeneket. Tudom-e én, hogy Magyarországon melyik lapnak milyen iránya van? A leghalványabb fogalmam sincs róla, teljesen egyenlő távolságban vagyok minden laptól és minden iránytól. Ma a magyarságot három halálos nyavalya harapja: a jobb-

oldali érdekszövetség, a baloldali érdekszövetség és az arany középút.” (Nem tudni, mire vonatkozik a szerkesztőség zárójeles megjegyzése itt, hogy ezzel a véleménye nem egyezik.) Szabó Dezső így folytatta nyilatkozatát: „Az én politikai programom a magyarság nagy tömegeinek élethez juttatását jelenti, kultúra és demokrácia által.”

A szegedi lapok – a jobboldalt kivéve – lelkesen fogadták Szabó Dezsőt. Juhász Gyula a *Hétfői Rendkívüli Újság* márc. 9-i számában harcostársként köszöntötte: „Kedves Dezső, bajtársi és kartársi örömmel üdvözöllek városunkban, amelyet hol magyar Moszkvának, hol alföldi metropolisznak neveznek a bennszülött rézbőrűek. Érezd jól magadat, pihenj és alkoss az örökkévaló magyarság javára és dicsőségére. Meríts erőt, mint Anteus, a szegedi földből, de vigyázz a szegedi aszfaltra és azokra, akik ezen az aszfalton a hatalom göggyével és méltóságával feszítenek. (És minden megváltó jóságot és igazságot megfeszítenének.)”¹⁸ A tréfás hangú üdvözlés alapján nagyon komoly mondanivalót hordoz: Juhász az ellenforradalmi Szeged ellenséges légkörére intette a helyi viszonyokban járatlan íróbarátját.

A *Szinház és Társaság* márc. 9-i száma az első lapján köszöntötte az író. „Vendége érkezett Szegednek” – kezdődik a cikk, s kifejti, hogy szívesebben látott vendég ő a városban, mint nagyon sok díszhintős, hivatalos fogadtatással és ünnepi szónoklatokkal várt látogató.

A *Szinházi Újság* márc. 14-i száma *A fejedelem* címmel vezércikkében méltatta. A cikkből tudjuk meg szegedi lakása pontos címét: néhány napra a Tisza-szállóban szállt meg, majd a *Klauzál tér 3. sz. II. emelet 17. sz.* lakásában töltötte a két szegedi hónapját. „Szegedet nagyon szereti – írja róla a cikk –, és jól érzi magát. Csak a fekete kávéval nincs kibékülve és ezért elhatározta, hogy saját maga fogja főzni a kávéját.” Ez a cikk is elmondja, hogy Szabó Dezső regényt ír, nem szereti, ha háborgatják, ajtaján nincs is kint a névjegye. „Utoljára akkor csináltatott névjegyet, mikor leértésgízett.”

A *Szinházi Újság* e számának címlapját Szabó Dezső arcképe díszíti. „Nehezen tudott fényképet adni... – írja erről az idézett vezércikk. – Egy fényképe volt összesen, amit Párizsban csináltatott egy gyorsfényképésznel, mert kellett az igazolványába. Onnan tépte ki. Még a képen is rajta van a párizsi rendőrség idegeneket ellenőrző hivatalának a bélyegzője.” „Egy évig akar itt maradni, de lehet, hogy itt hagy hamarabb bennünket. A hangulatától függ. Néhány előadást fog tartani. A fővárosi sajtó már figyel rá. Mert amit Szabó Dezső mond, azt mindenki számára mondja és Szabó Dezsőt meg kell hallani mindenkinek, mert hiszen ő ma a magyar írók fejedelme.”

Ugyanez a szám *A jövő generációja Szabó Dezsőről* címmel, B. J. monogrammal közli egy fiatal – „jóval húsz év alatt járó” – leány cikkét Szabó Dezső novelláiról. A lelkes cikk az író *Tavaszi* c. kötetének elbeszéléseit ismerteti, elemzi.

5

Szabó Dezső szegedi tevékenysége két irányú volt. Résztint a *Szeged* hasábjain megjelent cikkeivel, részint pedig előadásaival küzdött az ellenforradalmi világ ellen. Már többször említett *Világ*-beli interjújában azt mondta: „Kész programmal tértem vissza Magyarországra, mert részt akarok venni az irodalmi és a politikai küzdelemben. A politikai programomat megkezdtem azzal, hogy a *Szeged*-be cikkeket írtam. Azért éppen abba a lapba, mert az a lap ajánlotta fel a hasábjait.”

Juhász Gyuláról szóló cikke után márc. 15-én *Nagyatádi Szabó István* címmel a kisgazda-politikusról mondta el véleményét.

Kevésbé progresszív Szabó Dezső e második írása a *Szeged*-ben, bár ebben Nagyatádi tragikumát is az ellenforradalom számlájára írja. Ám hibája, hogy eleve a kellenél nagyobbra értékeli Nagyatádi politikai szereplését: mintegy a magyar parasztság reprezentánsát látja benne, holott kétségtelenül legfőljebb a középparasztság és zsírosparasztság érdekképviselője volt. Szabó Dezső a cikket indító történelmi áttekintésében a más írásaiból is ismert látásmóddal rajzolja meg az utolsó száz év parasztpolitikáját, s ebben a történelemkritikában sok igazság van. Lávaként ömlik tollából a betű, amikor a kiegyezést, az azt követő millenniumi időket, majd a világháborút idézi. S ebből a megrázóan megfestett történelmi freskóból tetszetősen összegeződik a Szabó Dezső végletes egyoldalúságát jelentő tétel: „A világháború után egyetlen történelmi osztály van: a magyar paraszt.” A magyar munkásosztály Szabó Dezső látóhatárából lényegében kisorsult. Nagyatáiban ennek az egyetlennek vélt történelmi osztálynak tragikusan magányos vezéralakját látja, aki hasztalan nyújtotta be az évszázadokon át elnyomott parasztság történelmi számláját – az arisztokrácia, a klérus, a legitimista és keresztény-nemzeti középosztály kisemmizte őt, megvédte a maga előjogait. „Övök lett az ország – írja Szabó Dezső –, a hatalom és a pocsolya. Azok, akik abból élnek, hogy a tegnapi felkent turánságukat

¹⁸ JUHÁSZ: i. m. 272.

vakarják a nagypiacon, segítettek a feltámadt múlt ügyes kártyakeverőjének kisikkasztani a magyar parlamentből a magyar paraszt történelmi reprezentációját. A földreform körül történt dolgokat ma halványan sem lehet méltatni a börtön kilátása nélkül. Ha elpanaszolnám mindazt, amit az utolsó öt évben a magyar faluban tapasztaltam, holnap már nem vehetném kezembe a tollamat.”

Nagyatádiról végül ezt mondja: „Hét év bűnügyi krónikájában csak ő volt történelem. Fájdalmas szimbóluma egy fajnak, melyre gonosz éhesek étvágya kimondta a halált. Ő minden tanulság és minden figyelmeztetés”.

A *Szeged* márc. 19-i számában jelent meg ez a

Nyilatkozat

Újabb időben a fő- és nem fővárosi sajtó egyes orgánumai azzal adják újabb jelét irodalomtörténeti érdeklődésüknek, hogy szerencsétlen végzetű, beteg leánytestvérem ügyét jó részletesen kitérgetik, alaposan körülkenve a dolgot a nevemmel. Egész bizonyos, hogy testvérem azt az egyetlen életet éli, mely számára élhető. Ő soha semmiféle közeledéssel nem zavarja életem, én pedig nem érzek jogot véleményem formálni élete felől. Ez így helyes és természetes. De hogy az illető orgánumok buzgóságát megháláljam, megajándékozom őket egy-két érdekes családi adattal. Nagybátyám: Zilahi Kiss Géza elzüllye mint rendőrileg engedélyezett koldus halt meg Kolozsvárt. Apai nagyapámat már öt éves korában így hívta az apja: Gyere te *akasztófáralvaló!* – De a sláger most jön. Egyik ösanyámat: Szabó Katát (a Kata név máig hagyományos volt a családban) a tizenhatodik században mint boszorkányt elevenen égették meg Kolozsvárott. Pörét meg lehet olvasni Komáromy Andrásnak a magyar boszorkánypörökről szóló szép könyvében. Akinek még ez sem elég, keresse meg a kolozsvári temetőben családi sírunkat, kaparjon ott egy kicsit: igen sok hullát fog találni, melyet a fejemhez, vagy legalábbis a nevemhez vagdoshat.

Szeged, 1925. március 18-án.

Szabó Dezső

6

Március 22-én jelenik meg a *Szegedben Szabó Dezső Ellenforradalom* c. cikksorozatának első közleménye. „Egy nagy egység álmával küldettem erre a földre” – kezdi írását, s arra kéri az olvasót, tegye félre elfogultságait, helyezkedjék „az egyetemes magyarság létérdekeinek szempontjára”. „En mindenkiel összefogok – vallja –, akit becsületes szándék és komoly képesség vezet annak a demokráciának, annak a kultúrának megvalósítására, mely a magyarságot végre az őt megillető történelmi élethez juttatja.”

Mindjárt az első pontban rátér az ellenforradalmi rendszer kíméletlen kritikájára. „Hét év óta az ellenforradalmárság állás és jövedelmi forrás.” S fölveti a kérdést: a magyarságnak valóban létérdeke, kenyérhez, földhöz, kultúrához, jövőhöz vezető útja-e az ellenforradalom, amint ezt nemcsak az üzletes, börszés haszonélvezők, de a megtévesztett középosztályi tömegek is „bégetik”? Az ellenforradalom fogalmának meghatározásában az író egészen jól ítél. Előbb a forradalmat definiálja: „A forradalom az a történelmi folyamat, mely az államot az érdekek egy szűkebbkörű rendszeréből az érdekek szélesebbkörű politikai rendszerévé alakítja át.” Ebből következően: „Az ellenforradalom tehát azoknak a politikai törekvése, akik az államot ez új, szélesebbkörű érdekek rendszeréből vissza akarják állítani a régi kevesebb érdek hatalmi szervévé.”

Szabó Dezső – nacionalista alapfölfogásának megfelelően – a kérdést így teszi föl: „Kinek jelentett a magyar állam a habsburgi dinasztia előtt hatalmat, termést, védelmet, életet, kik érdekeinek volt a történelmi szerve?” Az arisztokráciának – válaszol maga –, mely mind nagyobb arányban volt idegen vérű, a papságnak és a kereskedelem, az ipar ugyancsak többnyire idegen urainak. Velük szemben – ez Szabó Dezső ismert sémája – a dolgozó nép, a parasztság, a munkásság s a középosztály nagy része magyar. Erdemes ezt a részt idézni: „Magyarság volt a föld népének óriási tömege: televény, érintetlen magyarság: földetlenül, nagy részében jogtalanul, a jövő fejlődésnek minden szervezetsége nélkül, kultúra nélkül, baromi robotban. Magyarság volt a munkásság jelentős része, magára hagyva, igen sokszor ellenséggül kezelve, éhség-bérrel, fejlődést biztosító jogok nélkül, odaszitva minden lázadó gondolatnak. Magyarság volt a középosztály jelentékeny eleme, a látejnerség és hivatalnokok nagy száma, olyan irtózatoss anyagi helyzetben, mely az uralkodó osztályok vak eszközévé tette s mely öntudata s kultúrája fejlődését lehetlenné tette. . . És ezeknek az állapotoknak megtartását, jövőbe folytatását, biztosítását, mikor lehet: törvényekkel, mikor nem lehet:

az erőszak és a bűn eszközeivel, ezt bögik a fórum kalandorai hazafiságnak, alkotó világnézetnek, nemzet- és fajvédelemnek.”

Szabó Dezső világnézeti sarkpontja tehát ugyan ekkor is nacionalista gondolat, de ez most, egy történelmi pillanatban azonosulhatott a dolgozó osztályok érdekeivel. Szabó Dezső ezúttal nem feledkezik meg a munkásságról, elismeri magyarságát is, de egy félmondatlalt („odaszítva minden lázadó gondolatnak”) elárulja, hogy a munkásmozgalmat idegenül és értetlenül szemléli. Mégis, a hamis premisszák ellenére a történelmi helyzet helyes konklúziókat diktált neki: a magyarsággal azonosított dolgozók érdekeivel szemben jól látja az ellenforradalom szerepét.

A cikksorozat második közleményében, mely 29-én jelent meg, az ellenforradalmárok pszichéjét próbálta megrajzolni. Elsősorban a középosztály eltaposott öntudatában, nyomorult szolgálékiségében látja az ellenforradalmi hajlandóság gyökereit. Azután történelmileg próbálja megközelíteni a kérdést. „A világháború utolsó hónapjaiban – úgymond – a magyar középosztályban és általában a magyarság egyetemes tömegében a velyton gyűlő és rég esedékes magyar forradalom teljesre érett.” Az irtóztos szenvedések, a vérpazarlás rádöbbsentett úgyszólván mindenkit néhány alapvető fölismerésre: a dinasztia, mely háborúba vitte a magyarságot, többé nem lehet a magyar élet tényezője; a háborúban az uralkodó osztályok csdődöt mondtak, az ország igazi fömmtartóinak a tömegek – „csakis a földműves nép, a munkásság és a szellemi munkások” – bizonyultak. A magyarság nagy tömegei tehát – vallja Szabó Dezső – 1918 őszén lelkileg éretteek voltak a nagy változásra.

„Ha az októberi forradalmat és annak vezéreit azzal vádolják egyes csoportok, hogy ők az okai az ország szétdarabolásának, belső lezüllésének: a felelősség- és bűnáthárítás legbecstelenebb esetével állunk szemben. Ez az ordítás csak azért történik, hogy a közvélemény ne kutasson feleletet a következő kérdésekre: Kik kötötték a kizsákmányolt magyarság sorsát a dinasztiahoz és a németiséghez? Kik vitték bele a magyarságot minden lehető remény nélkül a világháborúba, mikor a magyar vér makacs spórolásával s egy okos semlegességgel óriási eredményeket érthtünk volna el?”

Szabó Dezső – ebben lényegesen különbözik véleménye Juhász Gyulától – ugyanakkor kíméletlenül kritizálja az októberi forradalmat is. Persze, nem azért, amiért az ellenforradalom, de nem is azért, amiért a szocialista forradalom hívei bírálták. Ő – ez is alapvető axiómája lett politikai nézeteinek – azt veti Károlyiék szemére, hogy „elsikkasztották az esedékes magyar forradalmat”. Károlyi Mihályban ő csak „egy szegény grófi flótást” lát, arisztokrata politikust, „aki a maga megsértett grófságát vickádozta forradalommal”. Az októberi forradalom többi vezető személyiségéről sincs jobb véleménnyel: „ideológiájukban, pszichéjükben, életérdekeikben egytől-egyig a kapitalista-liberális burzsoázia tipikus reprezentánsai voltak. A proletárvezér Kunfi és Garami éppenúgy, mint az intellektuel Jászi, vagy a többi. Volt köztük derék kultúrú, szorgalmas filozopter, ügyes bankigazgató és más típus: de egyetlen nagyszabású férfi sem, aki aránylott volna az akkori napok természetéhez.” „Mert abban a demokráciában, melyet ők lelkük belső zsebében a jövő számára dédelgettek, a munkásságnak csak az okosan vezetett eszköz szerepe jutott. És csak a passzív formáltatás szerepe jutott a parasztságnak, melynek ismeretlen, titokzatos és óriási tömege meglúdbörözte intellektuel-burzsoj hátukat.”

Szabó Dezső a Károlyi-rendszer burzsoá demokráciájával szemben egyfajta plebejus-demokráciát szögez szembe: „En a magyarság életét, jövőjének biztosítását – mondja a második közlemény befejező részében – az emberi igazság megteljesedésében látom. Egy olyan demokrácia megvalósulásában, mely minden kiváltságra halált, minden munkára védelmet, szabad fejlődést, megélésre érdemes életet jelent, és senki számára nem jelent igazságtalan elnyomást... Ez a jövő ne jelentsen elnyomást, kitagadást semmilyen emberi érték számára. De ne jelentsen azt a magyarság számára sem.”

Eddig jutott el Szabó Dezső cikksorozatában, amikor írása végén föltette a kérdést: kik hát ezek az ellenforradalmárok? A választ, a kurzus hírhedt figuráinak kilátásba helyezett jellemzését azonban sajnos már nem adhatta meg: mire a következő heti folytatásra sor kerülhetett volna, a *Szegedet* betiltották.¹⁹

7

Már március 15-én közölte a *Szeged* az író előadásorozatának tervét is. Ápr. 1-én Adyról, 4-én Petőfiről és 7-én Jókairól tervezett előadást, ezzel a gondolatmenetet illusztráló vázlattal:

¹⁹ A betiltás okairól l. Szegedi Híradó, 1925. április 7. A kifogásolt cikkek között Szabó Dezső cikkeit nem említik, mint ahogy József Attila Tiszta szívvel c. versét sem, noha a Szegedi Új Nemzedék ezt is a Szeged „bűnlajstromán” emlegette. Vö. It. 1955: 159.

Három arc

I. Ady Endre

a)

1. Ady Endre istenkeresése
2. Ady morálja
3. Ady és a magyarság;
 - a) Ostor és jeremiád
 - b) Konstruktív vagy destruktív?

b)

1. Az érthetetlen Ady
2. Ady szimbolizmusa
3. Ady és a népköltészet
4. Összefoglalás: Ady jelentősége

II. Petőfi Sándor

a)

1. Van-e Petőfi-probléma?
2. A zseni lényege és társadalmi funkciója
3. A tömeg Petőfi – a gyermek Petőfi
4. Petőfi irodalmi megjelenése.
5. A népdal Petőfi költészetében

b)

1. A műfajok jelentősége és a líra
2. A művészi alkotás pszichológiája
3. Petőfi fejlődése
4. Petőfi jelentősége:
 1. Helye az irodalomban.
 2. Petőfi mint pszichológiai erőforrás.

III. Jókai Mór

a)

1. A magyar kritika eddigi álláspontja Jókaival szemben.
2. A regény fogalma
3. Regény és pszichológiája
4. Az egyetlen arc
5. A morális dualizmus.

b)

1. Az emberi megváltás Jókai világában
2. A szerelem romantikus felfogása
3. Jókai és a régi Magyarország
4. Jókai mint bíró
5. Jókai jelentősége:
 - a) Saját korában
 - b) A jövőben

A sorozatot a *Szeged* rendezte, de ápr. 4-i betiltása után, a harmadik előadást már a *Színházi Újság* rendezésében tartották meg. A második és harmadik előadás időpontja egyébként eltolódott: Petőfiről 9-én, Jókairól 16-án beszélt Szabó Dezső. Az első kettőt a Tisza-szálló nagytermében, az utolsót a Kőzö-moziban tartották. Úr György szerint az utóbbi nem sikerült, unalmas is volt, s a bevétel is kevesebb lett, mint amennyit Szabó Dezső várt. Előadásunkint

10 millió koronát kért, s mivel a Jókai-est bevétele csak 9 volt, bepörölte a rendezőt, azzal vádolván, hogy elszikkasztotta a hiányzó milliót.²⁰

Az Ady-előadásról a legterjedelmesebb ismertetést Vér György írta a *Szeged* ápr. 2-i számában. „*Dolgozni kell az egész emberiség hitével együtt a magyarság jövőjéért*” – idézi tudósítása címében Szabó Dezső szavait. Cikkének alcíme: „*Szeged nagy eseménye: Szabó Dezső előadást tartott Ady Endréről.*” A beszámoló lelkes szavakkal méltatta az elhangzottakat. „A Tisza nagytermében – írta Vér György – mindenki ott volt: művészek és kereskedők, rendőrök és költők, leányok és aggastyánok, politikusok és egyetemi diákok, akik olykor – a súlyos szavak alatt – pírulva nézték lapos sapkáikat. Egy város állott meg ennél az előadásnál, egy város lelkesült föl egyszerre.” Vér György tudósítása az előadás legprogresszívebb megállapításait emelte ki. Szabó Dezső hosszan foglalkozott Ady isten-élményével, s az istentelenség vádjával szemben Ady őspogány és kálvinista jellegét bizonygatta. Közben ilyeneket mondott: „Hat év óta a legpimaszabb hazugságokkal tolják ki mindenünnen a magyart!” „Amikor én Adyról beszélék, akkor magamról, Móricz Zsigárról, Juhász Gyuláról, mindenkiről beszélék, akik adtak valamit a magyarságnak.” „Én azt akarom, hogy itt minden faj megtalálja a maga jövőjét. Én azért jöttem vissza és harcolok érte vagy elbukom, hogy az én fajomat ne túsíra ki senki. Nem akarom elviselni azt, hogy itt mindenkinek előnye legyen, csak a magyarnak nem. Merem mondani, hogy *soha büntetlenebb család nem volt, mint a mai fajvédelem!* Nem tudom megérteni, hogy a mai magyar fiatalok hogyan tudják viselni azt a förtelmes német sapkát és hogyan tudják bogni a Wacht am Rheint, amiért minden vér folyt. Életérdekünk, hogy spóroljunk a magyar vérről, de ők, a germánok azt akarják, hogy folyjon-folyjon és aztán ráússanak a magyarságra.”

Kinek destruktív Ady? – veti föl a kérdést. „Annak az írónak, aki többet kapott a némettől, mint Csokonai, Petőfi, Arany, Ady összesen és aki legfeljebb tűzoltófelparancsnok lehetett volna vagy dalárda elnök egy 10 000 lakosú német városban! Ez merre megrágalmazni Adyt, hogy gyűlölte a magyarságot. Ez az ember ott van a németsapkás diákok tanácsában, de Móricz Zsigmond nincs ott, akinek pedig a kisujjában több magyarsága van, mint az egész konstruktív bandának!” „Mi a destrukció a művészetben: *tehetségtelennek lenni*, ezenkívül nincs destrukció.”

Előadásának szünettel elválasztott második részében Szabó Dezső Ady „érthetetlenségét”, szimbolizmusát tárgyalta, majd a költőnek a magyar irodalomban elfoglalt helyét jelölte ki, és világirodalmi jelentőségét méltatta. Mondanivalóban, nyelvben és formában – mondotta – megújította Ady a magyar költészetet, amely Petőfi és Arany után nem tudott újat teremteni. „Ady világirodalmi helye? Ady a 150 éve folyó romantikus líra legvégső, legteljesebb kifejezője.”

Vér György tolmácsolása szerint Szabó Dezső e szavakkal fejezte be előadását: „A Tisza destruálta árvizével az öreg Szegedet és ebből a szent destrukcióból lett egy új város: egy nagy kacagás az Alföldön! Ilyen a magyar zseni is. Dolgozni kell az emberiség hitével egyesült magyarság jövőjéért!” „E szavak után – fejezte be tudósítását az újságíró – egy egész meghökölt város föllelkesült és izzó emberei állottak föl és ünnepelték a másik magyar talentumot.”

Arról a hatásról, melyet Szabó Dezső előadása hallgatóságára tett, a *Szeged* másik munkatársa, Pór Tibor a lap ápr. 4-i számában *Szabó Dezső a színpadon* címmel külön is beszámolt. Cikke elején vitába száll azokkal, akik az íróban pozórt, színészt láttak. Ellenkezőleg, mondja, Szabó Dezső rossz színész, például rosszul szavalt Ady verseit; viszont őszintén és kiválóan adja – önmagát, robusztusságát, akaratosságát, szertelenségét, egészen furcsa emberi lényegét. Pór Tibor lefesti a szónoki emelvényen álló Szabó Dezsőt: „Fátermörder gallér, lángvörös nyakkendő, fekete, selyemmel szegélyezett kabát, zsakett nadrág és fekete cipő van rajta. Amint belép, tapsvihar fogadja. Az asztalra süti szeméit és úgy biccent, – nem tud, vagy nem akar farkasszemmel nézni az ünnepélyességgel. Rögtön leül, könyveket, jegyzeteket rendez az asztalon. Közel vagyok, látom, hogy kezei kissé reszketnek. Valamit nem talál, idegesen kapkod. Zsebrendőztet tesz maga elé, aztán hirtelen, még egészen váratlanul, megszólal. A kezdet hangjai elfogódottak, torka kihagy, de második mondata már – mintha nem is az az ember ülne ott – lefejszézi a köréje tönkösödött bizonytalanságot. Kezei (mind a tíz ujj) minden mondatát, szinte minden szavát görcsös vonaglással jelképezik... lábai reszkette toporognak, meg-megdobannak a dobogón, székét rángatja, különös reflexmozdulattal mindig balra és előrébb halad, végül egészen a pódium szélén ül és onnan beszél, nem beszél, hanem vívódik, küzd, harcol, mindig harcol. Nagy, göndör, bronz-feje olyan itt az emberek fölött, mint egy háborgó kyclopszé, erős és parancsoló...”

„A közönség beráncolt homlokkal, meredt szemekkel tapasztja magát a záporozó szavakhoz... És furcsa, félénk, alázatos csönd hajlong az előadó előtt. Szabó Dezső valósággal uralja a közönséget... Verejtékes arcát, forradalmasan öklöző karjait látva úgy ülünk

²⁰ Szíves szóbeli közléséből.

itt, mint viharral vert pásztor a suba alatt. Félünk megmozdulni, mert belénk sújt a villám.”

„És vannak pillanatok, amikor papos rikatással lágyul a hangja, gyerekesen panaszossá halkul, ilyenkor érezzük a fojtogatást, amely végigszalad a torkán és hisszük, valljuk fájdalmait. Nem színjátszás ez (nem színésről írok), sokkal több annál, ez a jármát szaggató magyar faj megajdulása a legnagyobb élő magyar zseniben.”

Ebben a befejezésben nem elsősorban az az érdekes, hogy a Szabó Dezső használta, tisztázatlan és ambivalens terminológia – „a magyar faj” – a liberális demokrata újságíró szokásába is bevonult (ezt Ady hatása is érthetővé teszi), hanem az a ma már számunkra érthetetlen hódolat, amellyel a hallgatóság, közte még a legtárgyilagosabban szemlélődő zsurnaliszta is, föltétel nélkül adózik az írónak, akinek életműve, munkássága olyannyira korhoz kötöttnek és múlandónak bizonyult. Mégsem árt idézni személyi varázsát, szónoki hatását, mert – a kor problémáira való eleven és hatásos reagálás mellett – elsősorban ez magyarázza Szabó Dezső korabeli tekintélyét, s ez kölcsönzött írásainak is a valószínűleg nagyobb, látszat-értéket.

Ezt a személyes varázst örökíti meg számunkra hitelesen Juhász Gyula tréfás cikke is a *Hétfői Rendkívüli Újság* ápr. 6-i számában. *Gyalu* álnévvel *Görbe tükör* c. rovatában *Primadonnává* címmel egy színész nő szájába a következő panaszt adja: „Játszom rogyásig, énekelek, táncolok, öltözködöm, vetkődöm, ahogy a szerepem és a publikum megkívánja és már-már elértem azt, hogy az utcán mindenki utánam fordult és hogy az autóból a benzinemet kifogták és hogy az arcképem hetenkint háromszor jelent meg a képes színházi lapokban. *És akkor jött a tavasz és jött a Szabó Dezső és nekem végem volt*, irántam megcsappant az érdeklődés, a kutya se törődött többé velem. A bakfisok Szabó Dezső ablakai alatt ábrándoztak, a fiatal költők Szabó Dezsőt interjúvolták, a közönség Szabó Dezső előadásaira tödült, a hiszterikák Szabó Dezső autogram délelőttjére tolongtak, a színházi újságok Szabó Dezső megfiatalodott arcképét hozták. Hát ki a primadonna ebben a városban: én, vagy Szabó Dezső? Ezt a kérdést szeretném én végre, ha kell, népszavazással eldönteni. Persze, nyílt szavazással. Ez illik az én és Szabó Dezső nyílt egyéniségünkhöz. Mondja, aranyos Szerkesztő bácsi, hol lakik ez az ember? És csakugyan olyan vad, olyan szigorú, nem lehetne a lelkére beszélni, hogy hagyjon egy kicsit nekem is a dicsőségből, népszerűségből?”

A *Színház és Társaság* ápr. 6-i száma első oldalán méltatta az előadást. Ez a beszámoló különösen a második részt értékelte nagyra, azt, amelyben az író Ady világirodalmi jelentőségét mutatta föl. „Befejezésül – mondja a cikk névtelen írója – Szeged jövőjét mutatta meg kolosszális vízióban s a közönség kitörő lelkesedéssel ünnepelte a költőt.”

Említésre érdemes az is, hogy a *Szegedi Új Nemzedék*, a „keresztény-nemzeti konstrukció”, a fajvédő szélsőjobboldal helyi lapja, amely mindaddig hallgatott Szabó Dezső Szegedre érkezéséről és szerepléséről, ezúttal, ápr. 2-i számában beszámolót közölt az Ady-előadásról. Igen jellemzően nagy elismeréssel nyilatkozott Szabó Dezsőről, aki a lap szerint „az újabbskori magyar irodalomnak kétségtelenül egyik szellemóriása”. Ekként, mint írta, az előadása országosan kimagasló esemény. Ady nagyságát sem tagadta a cikkíró, csak óvatosan arról beszélt, hogy értékelésében „megoszlik” a „jelenkori művelt magyarság”. A cikk azután így folytatódik:

„A mi életbölcséletünk, az Istenről vallott hitünk, a társadalomról, az Emberről, a mindenségről, az Életről való felfogásunk, kereszténységünk, magyarságunk sok mindenben talán mégis eltér Szabó Dezsőtől.” Az író fékezhetetlen szélsőségesével, szeszélyességével, „tévedéseiben is grandiózus” zsenialitásával magyarázza a nézetkülönbségeket. Szerinte: „A fajvédelemben végső céljaink azonosak, csupán az eszközökben és a módban látszik közöttünk jelentéktelen különbség.” A keresztény-fajvédő lapnak ez a megállapítása, ha nem is teljesen igaz, jól mutatja, hogy Szabó Dezső ellentmondásos eszméiben bizony ez időben is jócskán megvoltak az érintkező pontok az ellenforradalmi kurzus ideológiájával, és ezt a jobboldali tollforgatók ösztönösen is jól fölismerték. Az sem lehet véletlen, hogy a beszámolót így zárta a tudósító: „A természet zsúfolásig megtöltő közönség lenyűgözve esett rabjává Szabó Dezső szelleme megnyilatkozásának. Szeged irodalmi életét olympusi magasságba emelné, ha Szabó Dezső szelleme minél gyakrabban találna alkalmat a tegnapihoz hasonló megnyilatkozásra. A csodálat, a bámulat és filiszteri elismerés az a minimum, amelyet Szabó Dezső szellemének, egyéniségének nyújtani tudunk.”

A tudósítás átsiklik az előadás érdemi részén, éppencsak Ady Isten-hitének Szabó Dezső által fölvetett problémáját érinti, s kétszer is azzal odázza el az állásfoglalást, hogy az előadást az Adyról folyó vita „előbbrevitelének”, „tisztázásának” minősíti.

Mindenesetre érdekes, hogy az előadás ellenzéki jellegét, melyet a *Szeged* rendezése és hírverése adott az egész sorozatnak, a *Szegedi Új Nemzedék* ezúttal – nyilván tudatosan – nem akarta észrevenni, s nem akart Szabó Dezsővel harcba szállni, sőt – mint láttuk – inkább hízogó gesztussal fordult felé. Ennek sok eredménye azonban mégsem lehetett, s nyilván ezzel magyarázható, hogy ez után a lap megint csak elhallgatta az író szegedi szereplését, s még távozásakor sem írta le újra nevét.

Az előadássorozat második estjének visszhangja jóval soványabb volt az elsőnél. A Szeged, mint említettem, ápr. 4-én jelent meg utoljára, így a legfőbb orgánium, amely Szabó Dezsőt propagálta, megszűnt. A Petőfi-előadásról a *Friss Hírek* ápr. 12-i számában még Erdős Árpád részletesen beszámolt. Ebből kiderül, hogy Szabó Dezső előbb gyermekkori emlékeit idézte Petőfivel kapcsolatban, majd a költőről az élő irodalom általánosításait cáfolta. Nincs Petőfi-probléma, úgymond, az ő költészete s minden verse egyszerű és tiszta, mint egy pohár víz. „Petőfi költészete tudatos költészet, Petőfi Sándor egyszerű, természetes esztétikai forrás.” „Móricz Zsigmondnak és Juhász Gyulának – mondotta többek között – ugyanaz a politikai állásfoglalása, ami Petőfié volt: az egyetlen és örök magyar elhivatottak politikai állásfoglalása.”

A Jókai-előadásnak sajtó-visszhangja már egyáltalán nem volt.

8

Márc. 22-én a Szegedben Juhász Gyula újra közölte az 1922-ben írott és a *Magyar Jövendőben* megjelent Szabó Dezső-cikkét. Ugyanaznap a *Friss Hírekben* Erdély László márc. 14-i, párizsi keltű cikkében Szabó Dezsővel való párizsi találkozásáról emlékezett. A Szeged márc. 27-i és 28-i száma közölte, hogy Szabó Dezső a *Színházi Ujság* boltjában, a városi bérház épületében, szombaton, tehát 28-án délelőtt 11 és 12 között autogramot ad. „Akinek Szabó Dezső aláírására szüksége van – mondja a hír –, az szombaton délelőtt keresse fel, mert Szabó Dezső Szegeden dolgozni akar és nem szereti, ha lakásán zavarják.” A *Színházi Ujság* ápr. 6-i száma beszámolót közöl az autogramosztásról:

„Március 28-án délelőtt 11 óra.

A Széchenyi téri városi bérház előtt az amúgy is nagy forgalom még jobban megnövekedett, mert a város minden részéről emberek igyekeztek a *Színházi Ujság* boltjába, ahol Szabó Dezső egy nagy íróasztal előtt autogramot oszt. Az üzlet kirakata előtt fiatal lányok nézegetik [a] Gábor fotográfus által készített legújabb Szabó Dezső-arcképet és találgatják, vajon mennyibe kerülhet darabja.”

A riport ezután érdekes epizódokat mond el. Egy második gimnazistával, aki a még nem olvasott *Elsodort falut* írta alá, évődött az író, majd egy kislánnyal, aki pár nappal előtte Újszegeden teniszezve labdájával majdnem megdobta Szabó Dezsőt. Annyira jó kedve volt az írónak, hogy az egyik emlékkönyvből berajzolta önarcképét. Akik könyv nélkül jöttek, azoknak aláírását arcképén adta. Fél egyig tartott az aláírás, de délután leányküldötség kereste föl a szerkesztőséget, és arra kérte, hogy ismételjék meg az autogramosztást, mert a nyolcadik osztály nem tudott megszökni délelőtt az iskolából. Arra is kérték a lapot, írja meg, melyik az a női név, amelyet Szabó Dezső szeret. A válasz ez volt: *Judit*. A *Színházi Ujság* ápr. 11-i számának híre szerint az író teljesítette a másik kívánságot is: ápr. 15-én, szerdán délután 4-től 6-ig újból autogramot adott, ezúttal a Hungária könyvkereskedésben (Batthyány u. 2.).

A *Színházi Ujság* márc. 30-i számának élén ismét Szabó Dezsővel folytatott interjút olvassunk. Ebben az író újból elégedetten nyilatkozik a városról, munkájáról és arra kéri tisztelőit, ne haragudjanak, ha sehova se megy vizitbe, s ne is hívják meg se ebédre, se vacsorára, mert mindez a munkája rovására menne. Ugyancsak kéri tisztelőit, kíméljék meg látogatásaitól. Nyilatkozatának igen jellemző mondatai ezek: „Az író, a művész csak roppant távolról kellemes, közelről kiállhatatlan, ronda pasas. Ebben a tekintetben nagyon író vagyok. Nem mondom, ha kis bakfiskák néha feltáncolnak hozzám egy kis gágogásra, azt nagy köszönettel veszem.” A riportból kitűnik, hogy ez időt az író az öt-hat hét múlva nyomdába kerülő *Tenger és temető* c. novelláskötetének sajtó alá rendezésével foglalatzkodott.

A *Színház és Társaság* ápr. 27-i számában Magyar László karikatúrája jelent meg Szabó Dezsőről. A Szeged ápr. 3-i *Emlék és remény* c. névtelen vezércikke – kétségtelenül Juhász Gyula írása – ugyancsak melegen méltatta az író: „Szabó Dezsőnek kellett Szegedre jönnie – írta Juhász –, hogy ez a nagy, nemtörődöm város megint fölfedezze a maga szépségeit. Az *elsodort falu* hatalmas magyar költője harsogta el a Tisza-szálló nagytermében Szeged dicséretét és az alvó város újra felébredt egy kisé, legalább is a másik oldalára fordult és lehet, hogy tovább fog álmodni nagyságáról és dicsőségéről.”

A *Hétfői Rendkívüli Ujság* ápr. 13-i számában Magyar László közöl interjút Szabó Dezsővel. „A korzón találkoztam Szabó Dezsővel – kezdődött a cikk. – Felöltő nélkül, elegáns, világosszürke ruhában, kihajtott, kemény gallérral és szürke nyakkendővel sétált nyugodt, indulat nélküli lépésekkel a rügyező platánok alatt... Az emberek, különösen a nők és a diákok áhítatos arccal alázatoskodtak Az *elsodort falu* büszke írója felé, a szemekből az elragadtatás és áhítat sugárzott...”

A városban elterjedt a hír, hogy a Szegedet Szabó Dezső miatt tiltották be, sőt az is, hogy a betiltás miatt az író fölakasztotta magát. Szabó Dezső ez utóbbit nevetve cáfolta meg,

de a betiltással kapcsolatban maga is egyetértett a szóbeszéddel. „Ez nem föltevés – mondotta határozott hangon –, ez reális valóság. Tudom és érzem, hogy a *Szegedet* miattam tiltották be. Nem tudják elviselni a mondanivalóimat. A betiltást ezzel természetesen nem indokolhatják meg, mert veszedelmesebb legénynek ismernek, de a betiltás oka föltétlenül én voltam. Tévednek azonban, ha azt hiszik, hogy a *Szeged*-del együtt engem is elnémitottak.”

Ugyancsak a *Hétfői Rendkívüli Ujság*ban, az ápr. 20-i számban látott napvilágot az a hír, hogy Dettre János, a Károlyi-rendszer alatt a város kormánybiztos-főispánja, akkoriban a *Bácsmegyei Napló* szerkesztője, irodalmi előadások megtartására hívta Szabó Dezsőt Szabadkára. E terv azonban megvalósítatlan maradt.

Ezekben a napokban József Attila is Szegeden volt. Még pontosan nem tisztázott ügyben, valószínűleg fiatal írók, költők támogatása végett, föl is kereste, beszélt az íróval. Mint Márer Györgyhöz máj. 3-án írott leveléből kiderül, Szabó Dezső nem volt hajlandó, hogy bevezetést írjon vagy mondjon az öt erre kérő fiatalok művei előtt. „Hogy Kis János vagy Nagy Imre kézíratait előlvasam – tolmácsolja József Attila Szabó Dezső szavait – az nekem tíz millió, de különben sem vállalkozom – mondta ő és megemelte kalapját, annak jeléül, hogy örvend, mi szerint Szegeden csak ő mesélhet elpusztult nagyjainkról. Én pedig elbocsáttattam.”²¹

9

A *Hétfői Rendkívüli Ujság* máj. 11-i számában olvassuk a címbetűket: „Szabó Dezső két hónap után felszedte sátorfáját Szegedről.” A cikkben ezek állanak: „Szabó Dezső kéthónapi szegedi átmeneti letelepülése után, ma éjszaka vonatra ül és véglegesen búcsút mond e csendes és halott nagy magyar városnak. Klauzál téri elsőemeleti (?) érdekes fekvésű lakásában ormótlán ládák sorakoznak egymás mellett. Ruhák légió számra, fehérneműk garmadával, cipők, sámfák, ruhatartók várnak becsomagolásra. A szoba egyik falánál hatalmas könyvvállványok meredeznek, benne Szabó Dezső *megmentett* bőrkötésű könyvei, szabálytalan mozdulatokkal egymás mellett, mintha a könyvek között láthatatlan kezek turkáltak volna s azért maradt most az egyik-másik félig nyitva friss nyílással, alig előbb olvasott sorokkal. A hatalmas íróasztalon hiába kutatom az öblös szájú tintatartót. Utolsó írását, csodálatosan szép búcsúzását a *Hétfői Rendkívüli Ujságnak* írta, amint mondja, Újszegeden, öleiben tartott papírárkusra, valamelyik csendes, elhagyott padon, ahol máskor májusi szerelmeselek szoktak megfedkezni titokzatos alkonyatokkor.”

Az újságíró beszámolt Szabó Dezső kéthónapos szegedi tartózkodásáról. „Korán kelt, korán feküdt és nagyon, de nagyon megszerette Szegedet. Végig élte a környékbeli falvakat, Tápé, Dorozsma, Szőreg, mindennapos kiránduló helyei voltak. Magánosan kóborolt a Tisza mellett, halálos pontossággal ismerte a Maros töltését, ahol a parti védőrök kuttyája is ismerőssé vált, mint a füzesek, a felhős horizonti tájak... Az élmények, a benyomások – mondotta – egyszer csak felszaporodtak, úgyhogy torkig jóllaktam, beteltem szépségekkel, s a beállott meleg a hegyvidékek felé vonz. Csendes, hegyvidéki kálvinista faluba vágyok s rövid pesti tartózkodás után meg is valósítom szándékomat. Szép volt a két hónap. Szinte senkivel sem érintkeztem, dolgoztam és köszáltam.”

„Az első hónapban – írja tovább a riporter – a Tiszában étkezett, s most legutoljára az újszegedi Vigadót lakta meg. Tizenkét órakor percnyi pontossággal étkezett s a főpincér azt mondja, hogy olyan inyenccel, mint Szabó Dezső, még életében nem találkozott. Színházban, moziban, kávéházban nem volt Szegeden. Egyszer Juhász Gyulával elkeseredett, de akkor is csak fél mulatságot ült, mert a cigány egy becsületes magyar nótát nem tudott kicsikarni a hegedűből, pedig Szabó Dezső néhány eredeti székely nótát akart megismertetni az alföldi legényekkel.”

„A *Tenger és temető* című novellás kötete készült el Szegeden s azután sok-sok íve a nagy regényének, amely még a késő ősre nyomdafestéket lát.”

A cikk elmondja még, hogy Szabó Dezső pár nappal előbb Pesten járt, s Budán, az Alagút utca 1. sz. alatt, a II. emelet 2. számú négyszobás lakást vette ki. A gyönyörű kilátású „fejedelmi” lakásnak, ahová Szegedről költözik, mindössze havi két és fél millió korona a bére, míg a szegedi kétszobás lakásért két milliót fizetett. A napokban az író két csokrot kapott ismeretlenektől, ezekért a lap útján mond köszönetet. Szóvá tette azt is, hogy Szegeden sok a részeg, méghozzá fényes nappal is!

A *Hétfői Rendkívüli Ujság* ugyane száma közli az író említett cikkét is:

²¹ Vö. It. 1955: 160.

Búcsúzás.

Írta: Szabó Dezső.

Szeged. 1925 máj. 11.

A hajó újból eloldódik a parttól: új kikötők felé. De a kormányos köszönetet mond a partnak. Mert a távozonak szívében nincs harag, nincs hívős árnyék. Csak napfény, csak meleg szemek, csak szelíd hajlású szavak.

1.

Köszönetet mondok a szegedi földnek. A hallgató nagy barna tábláknak, melyek meleg borulataiban ott bújik már az áldott kenyér. A Tisza nehéz mézű fűzeinek, melyek áthúzták rajtam bontott hajuk nagy frissességét. Az újszegedi szépséges kertnek. Mert jó volt ez a kert: a nagy élet-bibire hús flastromokat rakott. Ott láttam együtt mindent, amiért élet az élet s elbírható a koporsó előtti út. Pihenő polgár ott nyel magába egy lityi bort s köpik tőle két lityi politikát. Fialat anya ott hajt maga előtt patyolat bölcsőt. És kocog a gyermek, kocog az anya és ez olyan jó. Aztán ott láttam bujt csodáidat, ó ezer táncú csók. Feszülő baka ott okkupál édes Kati-combot magának. Megtavaszt diák ott ragaszt bakfis-csókot vérző bús szekundákra. Fajvédő cserebogár ott intézkedik a jövőről konstruktív kis cserefogó kisasszonyokkal.

Jó volt hozzám a szegedi föld.

2.

Köszönetet mondok a Tiszának. Hívott, vonzott mint különös szemű asszony. Titokzatos, csodás jelképe fajomnak. Örült megindulások, hosszú tétlen elomlás, dús kincső termékenység, vak dühű rombolás. Habbai mellett újból megtaláltam hősi tiszta magamat s az édesanya szent megindítását: hivatásod van!

Jó volt hozzám a szegedi Tisza.

3.

Köszönetet mondok a szegedi nőknek. A kis kukac-Vénuszkáknak, a felnőtt lányoknak a fiatal asszonyoknak. Mert tágabb és fényesebb volt a szemük, ha megpillantottak és cirógató volt a hangjuk, ha egymás fülébe súgták: ni, Szabó Dezső. Sok még kacérkodott is velem, bizonyisten kacérkodott. És én annyi földomlás után újból roppant tavaszi katedrális voltam s nagy apaságos szándékok harangoztak bennem víg keresztelőre.

Jók voltak hozzám a szegedi csirkék, a szegedi jércék, a szegedi tyukocskák.

4.

Köszönet azoknak, akik a zsebükben gyűlöltek, a markukban rágalmaztak s a hálóingükben botrányoztak. Mert erőleves az nekem, ha gyűlöl a rabló, ha rágalmaz a gazember, ha botrányozik a hülye. Mert harc után nyihog újra minden paripám és minden kürt hí az elrendeltett győzelemre. Hogy legyek, ami vagyok: tisztító vihar, korbácsoló, villámos dús magyar tavasz. Hogy legyek kürtöd és lobogód: százszor szent magyar forradalom.

Jók voltak hozzám a rablók, a gazemberek, a hülyék.

5.

Most újból mennem kell: ez akartatik bennem. Csak egy akarat van: a világ és mi csak a mozdulatai vagyunk. Oh, talán az első fordulónál nehéz arcú napok várnak és Kálvária-ra visz az út! De voltam két hónapig Szegeden, de jó szívek és szelíd fák itt elállták előlem a végeztet irtózatot arcát s a nagy életsírást egy percre elringatta a szegedi föld. A távozó hajó köszönetet mond a partnak.

10

Érdekes még, amit Szabó Dezső már eltávazása után, 1925 júniusában mondott az újságíróknak szegedi emlékeiről. „Szeged a legszebb magyar város” – mondotta és hozzáfűzte: látszik a városon, hogy csak most állott meg fejlődésében. „Ezerszer kérem – mondotta –

a magyar írókat és művészeket, azokat, akik szeretnek, azokat is, akik nem szeretnek, indítsanak mozgalmat Juhász Gyula költő érdekében, aki tizenkét évig volt tanár és aki egy krajcár nyugdíját sem kap. Magyarazzák meg Klebelsbergnek, hogy gyalázat egy olyan értéket, mint Juhász, az éhhalálnak odadobni. Hajlandó vagyok okmányokat hamisítani és hamis okmányokkal kizárni, hogy Juhász Gyulának a nagyapja, a nagyanyja, apja és anyja svábok voltak, ha ezzel könnyítünk a dolgon és ha sváb eredetiség elegendő arra, hogy egy értéket megmentsünk.”

„Egyébként Szegeden az emberek minden iránt közömbösek és a politikában is nyugalom van. A földből kiszírosodott polgárság nem rontja az egészséget szenvedélyekkel. A lakosság zömének a lelki nyugalmát nem zavarják a politikai szenvedélyek. Sajátos összetételű város, ahol az ellentétek egészségesen kiegyenlítődték. Szegeden sok adatot szereztem a francia megszállás és a forradalom alatt történt dolgokról, amelyeket most készülő regényem számára fel is fogok használni. Nagyon szeretem Szegedet és mindig hálással fogok visszagondolni az ott töltött napokra. Egy hónappal ezelőtt utaztam el onnan, mert nem akartam állandóan letelepedni és különben a nyarat nem bírom az Alföldön.”

Ugyanebben az interjúban adott számot Szabó Dezső politikai terveiről is: meg akarja alapítani a Magyar Demokrácia Pártját, és nemzetgyűlési képviselő akar lenni.²² Azt is elmondta, hogy Kolozsvárra készül „egy kicsit megszívódni”, mert nem bírja a pesti levegőt.

Szegedről való eltávozása után, 1925. nov. 30-án a *Hétfői Rendkívüli Ujság* arról adott hírt, hogy Szabó Dezső Kolozsvárat telepedett le. Ez azonban nem bizonyult igaznak, mert pár napra rá, dec. 2-án a *Délmagyarország* már azt közölte, hogy az író ismét Párizsban van, onnan küldött nov. 28-i kelettel üdvözlőlevelet Juhász Gyulának egy Vörösmarty-idézet formájában. Éppen december 1-én, Vörösmarty születésének 125. évfordulóján érkezett a címzetthez.

1925. máj. 26-án állt a szegedi törvényszék előtt Juhász Gyula.²³ Dobay Gyula panaszára első fokon becsületsértés címen elítélték a költőt. Szabó Dezső frissen értesülhetett az ítéletről, mert még aznap a következő táviratot menesztette barátjának.²⁴

Juhász Gyula magyar költő

Szeged Ipar u. 13

Bírói kitüntetésedért szeretettel üdvözlő a másik hazaáruló

Szabó Dezső

Egy évvel későbből maradt fenn eredetiben Szabó Dezső keltezetlen, de a boríték postabélyegzője szerint 1926. nov. 20-án föladott levele.²⁵ A címzés így szól: *Nagys. Juhász Gyula író úrnak. Szeged.* A levél pedig így:

Kedves Gyula, egy magát elég fura modorossággal csak Kílényinek nevező valószínűleg szerves lény írt nekem onnan egy levelet. Ő ezt elég kifejezőnek találta, hisz az öreg Vilmost is csak Shake[s]pearenek írjuk. Viszont én 4 és 1/2 kilométer hosszú levelén át nem tudtam megállapítani, hogy fiú vagy lány. Tekintettel, hogy két helyen is megható melegséggel per Szabó Dezső titulál, nincs kizárva, hogy az odvasabb nemhez tartozik. Ez azonban mind nem baj. A baj az, hogy vagy azért sétáltatta meg a stílusát, hogy egy nyitott kaput nyisson ki, vagy azért, hogy egy soha ki nem nyitható kaput nyitogáljon. Ha a levelét azért írta, hogy szerzői estéden (bár már látnám!) résztvegyek, felesleges volt, hisz ezt én már felajánlottam neked s legkedvesebb kötelességemnek tartom. Viszont, ami a megrendezést illeti, ahhoz én egy szőrszál kunkorodással se járhatok [!] hozzá, hisz saját fontos dolgaim is azért maradnak el, mert minden ilyen dologban östehetlenség és lustaság vagyok. A fő teendő tehát: felkérni a szereplőket s akkor egy vállalattal megrendeztetni. De *semmit – semmit* ne bízz költő vagy író felére! Nagy oka van, hogy miért mondom ezt. Ezt a munkát végezze el gyorsan, kevés szóval

Kílényi { úr?
ka?

Várom tehát estédet

s addig szeretettel ölel

Sz. D.

Erről a tervezett szerzői estről nincs tudomásunk. Szabó Dezső Juhászhoz írt utolsó levele az 1928. május 20-i Ady-ünnepséggel kapcsolatos.²⁶ Kevéssel előtte írhatta Szabó Dezső:

²² Szabó Dezső író politikai pártot akar alapítani. *Délmagyarország*, 1925. június 11.

²³ Vö. ItK. 1959: 322–323.

²⁴ Kílényi-gyűjtemény. I. Hagyaték. (A szegedi Somogyi-könyvtárban.)

²⁵ Uo.

²⁶ ÚR GYÖRGY kéziratoss Juhász-életrajzából.

Kedves Gyula,

mivel Ady-ünnepélyünk nem irodalmi, hanem politikai a szó legegységesebb és legtermékenyebb értelmében, nem fogod rossz néven venni, ha az egység érdekében valamire kérélek. Különbösen nagyon örövendek, hogy a sírnál te beszélsz. Ez lesz a legmeggrázóbb része az ünnepségnek s Neked súlyos jogod van hozzá, hogy a döntő szavakat ott Te mondd.

En azt hiszem, hogy az egységes szuggesztív érdekében végtelenül üdvös volna, ha valami afélet mondanál, hogy Adyval és mindazokkal, akik a magyar jövő álmódói voltak: készül az új Magyarország földje. Abból a földből, mely ilyen rögzökből áll össze, nem nőhet ki újból az a magyar pokol, ami az elmúlt ezer év volt. Ady folytatta ezt a misszióját: a magyar parasztot követelte a magyar élet alapjául. Az új magyar demokrácia a magyar paraszt vállain fog felépülni. Lehetetlenné fog tenni minden kizsákmányolást, minden idegen hódítást, az öncélúvá ért magyarságot saját történelmi és kulturális céljaival teljes erői kibomlására segíti. Tudom, hogy ezek a gondolatok a Tied is és hogy Te a legszebb formát tudod nekik adni. Nagyon kérélek: légy optimista. Szeretettel ölel

Szabó Dezső

Nem tudjuk, mennyit fogadott meg ebből Juhász Gyula.²⁷ Bár Szabó Dezső gondolatai a magyar demokráciáról Juhászban is visszhangosak voltak, ő az egyoldalú parasztorientációnál távolabb látott: őt 1919 óta eltéphetetlen szálak kapcsolták a munkásmozgalomhoz.

11

Sok évvel szegedi tartózkodása után, 1939. ápr. 29-én és 30-án járt újból Szegeden Szabó Dezső, és két ízben tartott előadást „a magyar sorsproblémákról” a Tisza-szálló nagytermében. „Szabó Dezső szerint – idézzük a lap tudósítást – az emberiség jövője a demokrácia, de nem mai formájában. Organikus és intézményesen biztosított demokrácia kell, hogy a nemzet egyeteme állammá fejlődhessek.” Sűrgette előadásában a földosztást és a parasztságból születendő új értelmiséget.²⁸

Érdekes véletlen, hogy Szabó Dezső utolsó napjainak és halálának szemtanúja egy volt szegedi újságíró, a Szeged egykori munkatársa és Szabó Dezső szegedi ismerőse, Úr György volt. Neki köszönhetjük az író utolsó napjainak hiteles és megdöbbentő leírását.²⁹

12

Ha most végül a szegedi tartózkodás mérlegét akarjuk megvonni, anélkül, hogy túlértékelnénk e rövid két hónapot, elsősorban az író egykorú nyilatkozataira kell ismét utalnunk. A szegedi légkör, a Szeged által adott szóvási lehetőség, nyilvánosság, kedvező volt az író és a közéleti harcok számára egyaránt. Ismeretes, hogy a *Segítség!* egy részét itt írta Szabó Dezső, s az is, hogy a 3. kötet 1. fejezetében hosszan szól a városról.³⁰ A bevezetőben azt írja: „Természetes: hogy a regényben előforduló helyek: Sümeg, Visnyó, Szeged, csak tetszőlegesen felvett helyek s az ott előmerülő cselekmények és arcok nem felelnek meg ottani valóságoknak. Csupán azért hívtam ezeket a helyeket elő: mert az élet egy pár nagy cirógatásáért vagyok hálás nekik.”³¹ Az utolsó lapon ezt olvassuk: „Kezdtém: 1923. november hó 21-én. Bevégeztem: 1925. október hó 17-én. Írtam: A Gellérthegyen, Génuban, Soriban, Nerviben, Taorminában, Párizsban, Szegeden, a Rókushegyen.”³²

A *Segítség!* szegedi oldalainak a regény – vagy inkább önéletrajzi motívumokkal elegy pamflet – cselekményében nincs szerves részük. Mintha csak naplót pótolnának ezek a lapok: minden bizonynyal ezeket írta itt az író, személyes benyomásainak lerögzítéséeként, valóban inkább csak hálás gesztusként a vendégszerető város iránt. Mégis, ez a néhány lap szép és meleg rajza a Tisza-parti városnak, s méltán sorakozik a magyar irodalom több más jelesének írásaihoz, melyek ugyancsak Szeged szépségét, atmoszféráját örökítik meg.

²⁷ Vö.: Virágba borította száz magyar diák Ady sírhalmát. Az Est, 1928. május 22.

²⁸ Szabó Dezső előadásai a magyar sorsproblémákról. Délmagyarország, 1939. május 2.

²⁹ ÚR GYÖRGY: Szabó Dezső utolsó napjai. Bp. [1947.]

³⁰ SZABÓ DEZSŐ: Segítség! Bp. 1925. 3. köt. 99–110.

³¹ Uo. 1. köt. XIV. 1.

³² Uo. 3. köt. 304.

ADY ENDRE ELFELEJTETT NOVELLÁJA

Bálint pap miséi

Magyar Közélet, 1907. jan. 1. 29. 1.

Bálint pap a bankból jött. Dél elmúlt már. A konyhában dühösen lármázott a legfőbb asszonyszemély:

— Mindig a bank! Mindig a pénz! Nem lesz ennek jó vége. Sohase láttam én ilyet papi házban! Az ebéd újra elromlott. Én nem tehetek róla...

— Na, na, Juliánna, — védekezett a pap.

— Igen bizony! Nem lesz jó vége. Mint egy zsidó. Éppen mint egy zsidó. Már megint olyan nagy levelei jöttek. Ott vannak bent az asztalon. Én nem nyultam hozzájuk. Nem nyulnék hozzá egy világért sem.

A pap furcsán, erősen nevetett.

— Hozza az ebédet, Juliánna.

A nagy, komoly, barna levelek ott heverték az asztalon. Bálint pap gyorsan evett. Közben-közben vizsgálta a leveleket. Különös, nyugtalan érzés lepte meg. Haragosan és egy kicsit rettegve dörmögött:

— Csak ezek ne bolondulnának már. Már éppen elég volna. Húsz éve már... Jaj be csunya botrány lehetne ebből!

Megrázkódott a hangos gondolkodásban Bálint pap s aztán csendesen bontogatni kezdte a leveleket.

A levelek idegen bélyegekkkel érkeztek messze klastromokból. Húsz év óta jönnek, érkeznek egyre. Azóta szerencsés a sorsa Bálint papnak. Valóságos palotát építtetett, birtokot vett. Főrésvényese a banknak. A püspökének is tudna pénzt adni, ha akarna. De most már megbecsüli a pénzt. Ő nem tehet róla, hogy kufárkodásra kellett adnia magát. Húsz évvel ezelőtt elment a püspökhöz. Kérte, hogy adjon neki egy jobb plébániát, mert tele van adóssággal.

— Mind ilyen gyámoltalanok vagytok, szidta a püspök. Tanuljatok gazdálkodni. Jaj, fiaim, a világ is változott. Nincs ma már manna-eső. Különben nézz valami kis misepénz után.

Bálint pap maga se tudja már, hogy jutottak eszébe azok a messze klastromok. Elment egy nyáron oda. Hát bizony ő maga írta egy levél alá a püspöke nevét s azóta sok-sok ilyen hamis írást kellett odaküldenie. De később már nem is tehetett másképpen. Miről van egyébként is szó? Néhány régen porladó, buta, gazdag hölgy és úr bolondériájáról. Miséket kellene mondani régen-régen porladó jámborokért bizonyos pénzek fejében. Azokban a messze klastromokban igen sok pénz gyűlt össze s már nem győzik a miséket. Ki vállal el belőlük olcsóbban? És tehet arról Bálint pap, hogy a magyarországi papok között olyan olcsó is lehet valaki, mint ő volt, hogy még a spanyol papok sem tudtak rálicsitálni? Bizony! Nem tehet erről Bálint pap és abba is bele kellett törődnie, hogy még Magyarországon sem lehet mindenki püspök. És húsz év óta jöttek a misepénzek, gazdagodott Bálint pap. Ő viszont évenként beküldte a püspök biznyságát, hogy vigadhatnak mennyei örömök között a régen porladó hölgyek és urak lelkei, mert jámbor papok Mária országában buzgón és sűrűen miséznek értük.

Az egyik levélből gyanusat olvasott ki Bálint pap. Nyugtalanzkodva simogatta fehér haját, borotvált arcát. Egy idő óta könnyen kerítette be mindig a lelkét a félelem. Mert úgy hatvan év táján gyakran érez hidegeket az ember. Nem a hamisítások bántották. Nem a csalás. Valahogyan az ifjúsága kísértette azóta, mióta beköszöntött hozzá az aggulás. A kispapi évek térdeltető, yad, áhitatos hangulata tört fel a lelkéből mind sűrűbben.

— Óh, óh, — mormolta néha álmatlanságában, — hátha mégis!... Azokat a miséket el kellett volna mondani!...

Azt írták most az egyik klastromból, hogy nagyon számoltatják őket is a pénzekért. Igaz, hogy rendben van minden, de mégis szigorúan kell újra átvizsgálni a dolgokat.

Hogy aztán délután hűvös, szomorú, őszi eső állott be, igen nyugtalanul és szomorúan ült szobájában Bálint pap.

Juliánna ki és be járt. Néha megkérdezte:

— Ugy-e, megint beteg? Agyonhajsolja magát a pénzért. Vagy ki tudja, mi baja?

Bálint pap nem felelt, mint máskor. Ült és töprengett. Jó az embernek pénzesen élni. Lám, hogy becsülték őt. Kanonok lehetett volna. Ha akarja, képviselőnek választják. Ha csak valamit adott a szegényeknek, úgy áldották, mint egy szentet. És sok édessége van az életnek. Bálint pap belepirult és beleremegett egy sereg édes emléke. Hajh, hajh! De mért kell utóljára mindig fájni? Mi lesz, ha hirtelen pizok szakad egy szép, tiszta életre? A nagy vagyont pedig talán a testvéreére hagyja, arra a könyelmű, korhely gézenguzra? Mert hát meghalhat

az ember. Olyan hidegek vannak mostanában, a gyomor nem emészt, az álom elcsatangol, a köszvény szakgat... És akkor?... Mintha a szemináriumban volna. Kitétetett, jámbor, jeles szolgáló-jelöltje az Urnak. És a szigorú József atya, ez a tüzes aszkéta, akinek ő volt a kedvence, lángolva, harsogva beszél arról, ami a testi elmúlás után jó... A szobába finom, úri nép seregelt be. Sápadt, néma marquis-k, vicomte-ok, lovagok és asszonyaik. Bálint pap szegyenkezik. Szeretne felkacagni, de kacagni nem tud s igenis azon töpreng, kik lehettek azok, akiknek lelkei elmaradt, engesztelő misékre várnak?

Juliánna levelet hozott be. Bálint pap ijedten nyúl a levél után. A püspök írta. A püspök is kapott levelet onnan, honnan a komoly, barna levelek Bálint paphoz húsz év óta érkeznek. De a püspök még csak annyit tud, hogy valami misepénzek vannak szóban s kiküldöttek jönnek majd ide a messze klastromokból.

Bálint pap ült tovább. Az ablak behozta künnről a hideget, az esőt, a sárt, az őszt, – Juliánna, maga egy pár levelet fog elvinni. De maga vigye el mindegyiket.

– Micsoda leveleket? Már megint mit akar? Talán vendégeket? Bálint pap tudja, mit akar. Kegyetlenül verődött le elébe a bizonyosság. Úgy ám. A pénz szép és hatalmas; visszaver mindent, még a gyanút is. De ime egyszerre, hirtelen múlik el a pénz hatalma. Ahogy az ember aggul. Megalázottnak nem jó lenni. A pénzt pedig elvinni nem lehet. Az elmaradt misék, József atya magyarázatai forogtak Bálint pap agyában...

Estére a levelek nyomában vendégek érkeztek. Pénzes, szigorú urak.

– Miért éppen most? – kérdezte nevetve az egyik.

– Tudjátok, öreg a legény, – vidámkodott Bálint pap.

A pénzes, szigorú urak pedig csodálkoztak és ott maradtak vacsorára is.

Éjjel Juliánna nagyon aggódott. Bálint pap bezárkózott. Éjjel után igen hangosan imádkozott Bálint pap. Talán énekelt is. Azután pedig nagyon elcsöndesedett.

Régen Juliánna jagató sráccal járkált a házban, Bálint pap eltorzult arccal, meredten, halottan fektült az ágyban. Feje mellett a feszület, melyet a falról vehetett le az éjjel.

A püspök is eljött. Megilletődve járta be egy sereg pappal a házat. Eljöttek a pénzes, szigorú urak is, kik Bálint pappal együtt vacsoráztak. Egyik közülük illendően-remegő hangon mondotta:

– Csodálatosan megérezte szegény a halálát. Tegnap este benünket hirtelen hivatott. Olyan vidám volt, mint akár a bankban, ha köztünk volt.

Aztán alázatosan a püspökhöz fordult:

– Bizonyára hallotta már méltóságos uram, hogy miként végrendelkezett szegény barátunk?

A püspök megindult, kenetes hangon válaszolt:

– Nemes és munkás ember volt. Mintaképe a modern papnak. Az ő halála igazán megdicsőítés a kegyességben... még ma írnom kell külföldre. Ott is összeköttetései voltak szegénynek. Éppen tegnap jelentették, hogy meg fogják látogatni. Most már nem jöhetnek... Nagy veszteség. Én különösen érzem. Hozzám nagyon ragaszkodott szegény, elköltözött testvérem. A legbuzgóbban hajtom végre az ő kegyes, szent rendelkezését...

Juliánna még hangosabban zokogott bele a főpapi dikcióba. Bálint pap egész nagy vagyonát arra a célra hagyta, hogy lelkének üdvösségéért évenként miséket mondjanak. Sok-sok misét, sok-sok templomban...

Ady Endre

*

Filológiai magyarázatával 1. Ady Endre összes novelláiról írott kritikámat. (ItK. 1961.) Ehhez pusztán annyit, hogy Ady az első Budapesti Naplóbeli korszakában került összeköttetésbe a Magyar Közélettel: 1905 március s májusa között hetileveleket írt oda irodalmi, színházi, képzőművészeti s politikai kérdésekről (Péntek esti levél – Diósadi aláírással). Bár ez a hetilap is annak a koalíciónak volt egyik orgánuma, amellyel Ady oly következetesen állt szemben ekkor, mégis volt valami, ami a lapot Ady szemében elfogadhatóvá tette: Bánffy Dezső fóruma volt. Ő volt az egyetlen politikus az ellenzéki pártok vezetői közül, akihez, Ady némi szimpátiával közeledett: protestáns volta s az, hogy bukása után kacérkodott a progresszióval (amelyet meglehetősen egyénien értelmezett), adott némi presztizst Ady szemében Bánffy-nak. A lap, mivel szerkesztője politikai kérdésekben Bánffyval szembekerült, 1905 második felétől 1906 májusáig – közel egy évig – nem jelent meg. Újraindulása után, 1906 májusában Ady mindjárt adott számára kéziratot (Politika és irodalom, 1. Ady: Az irodalomról, Magvető, 1961. 148 – 150). Ez is arra vall, hogy a Magyar Közélet szerkesztői és Ady között a szünetelés ellenére sem szakadt meg a kontaktus. Így hát nem feltűnő, hogy elfelejtett Ady-novellára bukkantunk e lapban. Lehet, hogy még második párizsi útja előtt adta át közlésre s valami miatt elfektették. De az is lehet, hogy Párizsból küldte (hozzáférhető levelezésében nincs

nyoma). Feltételezhetjük azt is, hogy másodközlés. A M. K. nagyjából így közölt szép-irodalmat. A novella Ady kedvenc papi tematikájából merít. (pl. *Haldoklik a pap, A Dóm-körül, Norbert pap látomása, Lőrinc páter tért, A Jóna-kút. Testőr Ella, Tavaszi mise, A Pus-kásné Krisztusa* stb., stb. .)

Györfly Miklós

BABITS ISMERETLEN LEVELEI ÉS FIATALKORI RÍMJÁTÉKAI

Amikor Török Sophie sajtó alá rendezte férje „Összes művei” – nek első kötetét (Franklin-Társulat, é. n. [1945.]), az utószóban visszaemlékezik Babits felháborodó méltatlankodására, amelyre Kosztolányi posztumusz verseskötetének „Műhely” c. ciklusa olvastán kifakadt. Ebben a ciklusban Kosztolányi versforgácsai, apró, tréfás rímjátékai vannak összegyűjtve: „Hiszen ilyet minden író csinál, játékból, unalomból, kísérletezésből – mondta –, de megbocsájtathatlan bűn ilyesmit kiadni egy nagy költő halhatatlan nagy művei között, nagyközönség számára!” (i. m. 1125.). – S menten meg is állapodtak egymással – mondja tovább a feleség –, hogy a Babits-hagyatékot nem engedik soha ilyen kegyetlen sorsra jutni:

„Sokszor megígértem neki, komolyan s féltrefásan is, hogyha túlélem őt, nem fogom engedni, hogy hevenyészett apróságai, sikerületlen töredékei a nyilvánosság fénye elé jussanak. Sokszor megígértem, s hittem is, ha kell, majd becsülettel állni fogom ígéreteimet.” (i. m. 1134.).

Személyes emlékem van 1947-ből egy Babitsról származó kiadatlan Rimbaud-fordítás kapcsán, hogy Török Sophie csakugyan állta ígéretét. Jelen vállalkozáson is alighanem csóválná a fejét.

Csakhogynem volt a feleségnek egy ellentétes irányba ható élménye és megfontolása is: a Babits-oeuvre lehető teljességének igénye (i. h.). Akárcsak maga Babits például Arany János műveit illetően, ő is kincsnek tartott minden törmelék-kövecskét, minden papírszeletet, amelyen Babits kezevonása található. Török Sophie is úgy ítélte meg végeredményben, hogy a Babits-rajongó utókornak joga van a költő életművének még a kiforratlan kísérleteire is!

Ilyen szellemben adom át a Babits-kutatásnak és érdeklődőknek az itt következő ismeretlen anyagot. Különösen azért értékes ez a levélhagyaték, mert az Arany János-i szemérmességű Babitsról nagyon hiányoznak az emberre vonatkozó életszerű adatok. Hiszen a *Keresztül-kasul az életemen* c. kötet is jóval inkább cikk- és tanulmány-gyűjtemény, mint önéletrajz.

A jelen anyag jó része az egészen fiatal, tizennyolc-tizenkilenc éves, tehát érettségiző, illetve „golya” Babitsról származik, 1901–1902-ből, az utolsó két levél viszont a 30-as évek terméke.

A levelezőtárs: Landerer Elza. Babitsnak valószínűleg gyermekkori ismerőse, kis merész-séggel – talán diákszerelme. Elza is szekszárdi születésű, a költőnél csaknem négy évvel fiatalabb. Az ismeretség közvetítője bizonyára Angyalka, a költő húga, aki Elzának talán osztály-társa, de mindenesetre iskolatársa volt. Babits az iskolai időszakokban Pécsen, illetve Buda-pesten tartózkodott: a képeslapok valamiféle gyöngédebb kapcsolatra vallanak.

A néhány képeslap pár sornyi szövege éppen csak megemlékezést mutat a lányka irányá-ban, legfeljebb könyvkölcsönzésre enged következtetni. Két lapon Babits igen korai – 1901-ből és 1902 elejéről származó – rímjatekai találhatók. A szerzőnek ezeknél korábbi verseiből csak Belia György közölt részleteket. Egyébként ezek az önképzőkori ciklusok és az ún. „Angyalos könyv” kiadatlanok.¹ Ezek a korai rímjatekoki minden valószínűség szerint rögtönzések. De a szemérmes költőt, akinek Arany az eszménye, ilyen közvetlen élményekből és formában alig ismerjük, s így becses emlékek ezek a szösszenetek.

Babits és Landerer Elza később távolabb kerülnek egymástól. Minden valószínűség mellett szól, hogy a költő csupán annyi lapot írt, amennyi kezünk között van. Tulajdonosuk ul. nagyon gondosan őrizte őket haláláig: bizonyára a többi is becsben tartja, ha lettek volna. A képeslapok elmaradása nyilván az érzelmi kapcsolatok elhalványodásának következménye. – Útjaik is más-más irányba kanyarodtak. Elza Budapestre jött tanítónőképzőbe. Babits ezekben az években már vidéken tanárkodik. Ő nőül korábban: 1921. jan. 15-én veszi el Tanner Ilonát; Landerer Elza pontosan egy hónappal később, február 15-én lesz Tóth István számvetőségi tanácsos felesége.

A jóismerősi kötelek megmaradtak köztük továbbra is: Elza férje, Tóth István 1930. január 6-án meghal: Babits részvétnyilvánító levelet ír. Utóbb is vállalkozik apróbb szívessé-gekre, mint utolsó leveléből kitűnik.

Tóth Istvánné Landerer Elza 1952 elején, hatvanöt éves korában halt meg. Négy

¹ Vö. BELIA GYÖRGY: Két fejezet Babits Mihály életrajzából (Dunántúl, 1955. 10. szám, 64–67.)

lánya közül a legidősebb, Dr. Voltay Gézáé örökölte a Babits-relikviákat. Az ő szívességének köszönhető, hogy ezek az ismeretlen Babits-írások nyilvánosság elé kerülhetnek.

A leveleket betűhíven közlöm. A nyolc küldemény közül csak a két utolsó levél, az első hat képeslap. Tekintve, hogy ez utóbbiak szöveges része a képpel többé-kevésbé kapcsolatos, a képek témáját a lapok szövege előtt néhány szóval megjelölöm.

Babits egyetlen lapjára, illetve levelére sem írt kelteztést, tehát egyiken sem szerepel se helységnév, sem időpont. Szerencsére a lapokon minden esetben jól kivehető legalább az egyik, néha nyolc mind a két postabélyegző. Az írások időpontját, néhol a megírás helyét is ezekből a bélyegzőkből lehetett megállapítani. A két utolsó írás, a valódi levelek, borítékban érkeztek, de borítékuk elkallódott, ezeknél tehát nem lehetett a bélyegző alapján kiigazodni. A jegyzetek minden esetben számot adnak az utólagos datálás szempontjairól.

1.

[A képen: Fiúcska egy játékvitorlás mellett ül.]

[Pécs (?), 1901. júl. 29.]²

Hogy fogadásom elvesztettem,³
Mint e fiúcska, durczás lettem,
Sajnálom a képes lapot,
De nem azért, hogy küldenem kell,
Inkább azért, hogy nem kapok.

[Címzés:]

Ő nagysága
Landerer Elza úrleánynak

Szegzárd
Tolnamegye.⁴

2.

[A képen: Koszorús, halvány női alak.]

[Pécs (?), 1901. aug. 22.]

Ez a levelezőlap is vesztett fogadásomat siratja. Szerencse, hogy nem gyónókönyv, mert több feleletet ugyancsak nem tudnék kitalálni

Babits Mihály

[Címzés:]

—
Ő nagysága
Landerer Elza
úrleánynak

Szegzárd
Tolnavármegye

3.

[A képen: Kutyafej, tájképes keretben]

[Budapest, (?) 1902. jan. 9.]⁵

Elolvasám szegény Margitnak
Bohó ábrándos életét;⁶
Itt küldi e kis kártya érte
Szívemnek a köszönetét.

² Az érettségiző Babits ekkor még valószínűleg Pécsen tartózkodik. A szekszárdi postabélyegzőn: „901. júl. 30.”

³ A fogadás tárgyáról semmit sem tudunk.

⁴ Babits hazafias érzésére sajátos fényt vet, hogy a Monarchia tíz nyelven fölírt levelezőlap-megnevezése közül az idegeneket mind gondosan kihúzza, a magyarnyelvűt aláhúzza.

⁵ Talán ez a lap is Pécsen kelt. — A szekszárdi postabélyegzőn: „901. aug. 23.”

⁶ Feltehetőleg az első pesti lap. Ezt már az egyetemista Babits írja. A szekszárdi postabélyegzőn: „902. jan. 10.”

⁷ A következő lapon is említett leányregényről van szó: Benedek Elek, Uzoni Margit. Regény fiatal leányok számára. Ill.: Mühlbeck Károly. Budapest, 1901. Singer — Wolfner.

Valóban kedves olvasmány volt,
Ideális és megható; –
Őh érte már hány szép leányszem
Lehetett könyben áradó...

Babics Misi

[Címzés:]

Ő nagysága

Landerer Elza urleánynak

Szegzárdon
Béla tér

4.

[Színes téli tájkép.]

[Budapest, 1902. jan. 28.]⁸

Ha nem is szereti a színes levelezőlapokat, talán mégis szeretné, ha ilyen idő lenne és a síma jég hátán korcsolyázni lehetne. Különben remélni szeretném, hogy nem haragszik meg az anzixért.

Babics Misi

[A képeslap jobb szélén fölfelé írva:]

Uzoni Margitot megkapta-e már?

[Címzés:]

Ő nagysága

Landerer Elzának

Szegzárdon
(Tolnamegye)
Béla-tér

5.

[Lányka vassal egy szívet üt, közben igen búsan néz].

[Budapest, 1902. febr. 13.]⁹

Szegény kis angyalka,¹⁰ valjon miért pityereg?

[Címzés:]

Ő nagysága

Landerer Elzuskának

Szegzárdon
Tolnavármegye.
(Béla-tér)

6.

[A tenger habjaiból kiemelkedő virágdiszes női fej.]

Budapest, 1902. jún. 11.]¹¹

[Csak címzés:]

Ő nagysága

Landerer Elzácska
urleánynak

Szegzárdon
Béla-tér¹²

⁸ Ezen a lapon mindkét postabélyegző jól látható: a budapesti (902. jan. 28.) és a szekszárdi (902. jan. 29.).

⁹ Ezen a lapon is mindkét postabélyegző világosan kivehető: „Budapest, 902. feb. 13.” és „Szegzárd, 902. feb. 14.”

¹⁰ Babits húgának keresztnéve is: Angyal.

¹¹ A keltezés a szekszárdi postabélyegző alapján („902. jún. 12.”).

¹² Ez a lap csak címzést tartalmaz, egyetlen szó szöveg nélkül.

[Budapest, 1930. jan. 6. körül.]¹³Kedves Elza,¹⁴

feleségemmel együtt mély és őszinte részvétellel értesültünk a nagy szomorúságról, mely oly váratlanul sújtotta.¹⁵ Adjon az Ég erőt hogy azt Isten akaratában való megnyugvással elviselhesse és kedves, szép gyermekeiben¹⁶ vigasztalást találjon!

Még egyszer ismételve s Ilonka¹⁷ részéről is tolmácsolva meleg együttérzésünk kifejezését, kezeit csókolja

régi hive
Babits Mihály

[Budapest, 1931. júl. – 1935. máj. közt.]¹⁸Kedves Elza,¹⁹

végtelenül restellem hogy Ilonkához intézett kedves soraira csak most válaszolunk, de a levéllel valami szerencsétlenség történt, elkeveredett itt a nálam levő töménytelen kézirat közé, és csak most került elő. Most megdöbbenve látom hogy a levél érkezése óta mily sok idő telt el, s a dolog talán már nem is aktuális. Mennyire sajnálom hogy nem hívtam föl bennünket telefonon; akkor ez nem történhetett volna!

Pedig nagyon örülnénk mindakettlen a kedves látogatásnak. Vajjon a két angol könyvet értékesíteni sikerült-e azóta? Ha nem, kész örömmel állok rendelkezésre a könyvek értékének megállapításában. Kérem, kedves Elza, hívjon föl egyszer bennünket 558–49 szám alatt, és ne nehezteljen ennek a levélnek különös balesetért tulságosan. Sok kézcsókot és üdvözlötet küld régi hive

Babits Mihály

[Kézírással utána:]

Én is kérlek ne haragudj a késett válaszáért sok üdvözlötlettel

Ilonka

Cím: I. Attila u. 95.

¹³ A keltezés a levél tartalma alapján állapítható meg. Lásd alább.

¹⁴ Borítékos, kéziratot levél.

¹⁵ A „nagy szomorúság” a címzett férjének halála (1930. jan. 6.). A levél – minden bizonnyal – néhány nappal utána kelet.

¹⁶ Tothnének négy lánya volt.

¹⁷ Ilonka: Babits felesége: Tanner Ilona (Török Sophie).

¹⁸ A 30-as évek távbeszélő névsorainak gondos átvizsgálása alapján megállapítottam, hogy Babits telefonszáma a fenti két időpont közt volt 55-8-49. – A levél keltezése az 1931-es időponthoz eshetett közelebb, mivel az említett angol könyvek értékesítésére alighanem a férj halálát közvetlenül követően kerülhetett sor.

¹⁹ Gépirásos levél.

ANDREAS ANGYAL: DIE SLAWISCHE BAROCKWELT

Leipzig, 1961. Seemann Verlag, 321 l.

A szláv barokról szóló első monografikus összefoglalást a magyar irodalomtudomány-nak is számon kell tartania. Nemcsak mert magyar szerző írta, hanem mindenekelőtt azért, mert e könyv ismerete a XVII. és XVIII. század magyar irodalmának kutatói számára nélkülözhetetlen. A magyar irodalom különböző korszakainak a kutatói a legtöbb esetben meg szoktak elégedni azzal, ha némi jártassággal bírnak az egykorú német, francia, olasz irodalomban, a velünk szomszédos népek irodalmának és kultúrájának az ismerete azonban ritka mint a fehér holló. Pedig rengeteget veszít ezzel a magyar irodalomtudomány. Éppen erről győződhet meg Angyal Endre könyvének minden olvasója. Először nyílik ugyanis alkalmunk arra, hogy egy nagy korszak szláv irodalmának az anyagát a magyarral összefüggésben, a magyarral való kapcsolatok bőséges bemutatásával együtt tekinthetjük át. S ez az újfajta – kelet-európai – tájékozódás az adott korszakra, a barokkra nézve meglepő tanulságokkal szolgál. Kiderül, hogy a XVII. és XVIII. század magyar irodalmának számos jelensége, mennyire elválaszthatatlan összefüggésben, rokonságban van a környező irodalmakkal. Több esetben, pl. Zrínyivel kapcsolatban, ezt eddig is tudtuk, Angyal könyve azonban itt is lényegesen bővíti ismereteinket. A magyar irodalom kutatói számára azonban nemcsak a közvetlen összefüggések, kapcsolatok bemutatása jelent igen nagy hasznát, hanem a különböző szláv irodalmakban mutatkozó, a magyarral párhuzamos jelenségek megismertetése is. Rendkívül érdekesen mutatkozik meg Angyal jóvoltából a magyar barokk irodalomnak különösen a horvát, a cseh, a szlovák és a lengyel barokk irodalommal való hasonlósága, fejlődésének számos párhuzamos vonása. S ez még jobban kidomborodott volna, ha a szerző jobban bevonta volna tárgyalásának a körébe a magyar barokk irodalmat is, ha könyvét nem korlátozta volna a szláv barokkra, hanem egész Kelet-Európa barokk kultúrájának bemutatására vállalkozott volna. Ezzel a kérdéssel kapcsolatos első kritikai megjegyzésem.

Természetesen indokolatlan lenne hibáztatni a szerzőt, amiért a szláv barokról írt, nem pedig a kelet-európai barokról. Azt azonban kénytelen vagyok megállapítani, hogy a könyv tárgykörének a meghatározása óhatatlanul nehézségekre, sőt hibákra vezetett. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy van-e egyáltalán külön szláv barokk? Vannak-e a barokk kultúrának, művészetnek, irodalomnak specifikus szláv jegyei, olyanok melyek közösek a szláv népeknél, s nem találhatók meg a nem szláv népeknél? Angyal könyve, bár gyakorta jellemez egyes jelenségeket tipikusan szlávként, nem tud meggyőzni arról, hogy külön szláv barokk létezik. Hiszen ehhez valami olyan faji, nemzeti jellegű szláv egységet kellene feltételezni, amely nemhogy a barokk korban, de a nemzeti mozgalmak periódusában sem létezett. A szerző maga is érzi ezt a nehézséget, s ezért is vonja bele – igen helyesen – tárgyalásába gyakran a magyar és a román irodalom egyes jelenségeit is. De míg a szláv irodalmak e korszakáról teljes képet nyújt, addig a magyar és román jelenségek közül szelektál, s csak azt érinti, ami közvetlen kapcsolatban van szláv irodalmi jelenségekkel. De még a magyar és a román irodalom ilyen eklektikus tárgyalásából is kiderül, hogy e nem szláv népek barokk irodalma lényegében nem különbözik a környező szláv népek barokkjától. Sőt, amit – mondjuk – a horvát barokk irodalomban mint „echt slawisch” jelenséget regisztrál, az közelebbi rokonságban van a szomszédos magyarok egykorú irodalmával, mint esetleg a távolabbi ukránnal vagy oroszsal. Mindenképpen helyesebb tehát kelet-európai barokkról beszélni, ez létező kategória, s valóban vannak a kelet-európai barokk kultúrának a nyugat-európaiaktól eltérő közös vonásai. Természetesen amiképpen meg lehet írni egyes kelet-európai népek barokk irodalmának a történetét, úgy össze lehet foglalni a különböző szláv irodalmak barokk kultúráját, illetve irodalmát is egy monográfiában, de akkor a szláv népek barokk irodalmáról, vagy a szláv irodalmak barokk-korszakáról kellene beszélni, nem pedig „szláv barokk”-ról. Az a körül-

mény, hogy Angyal elfogadta – korábbi polgári munkák nyomán – a külön „szláv barokk” létezését, s könyvének gondolatmenetét bizonyos fokok erre építette fel, ellentmondások forrása lett és nem vált a mű javára.

A „szláv barokk” nem az egyetlen a szerző terminológiájában előforduló homályos fogalmak között. Sajnálatos, hogy Angyal meglehetősen kritikátlanul veszi át és használja a korábbi, szellemtörténeti barokk szakirodalom egyes – pontosan sohasem definiált, s ezért az irodalmi jelenségek tudományos jellemzésére kevésbé alkalmas – kategóriáit. Sűrűn szerepelnek könyvében a „barokk-romantika”, „barokk-szентimentalizmus”, „barokk-pszichologizmus”, „barokk-enciklopedizmus”, „barokk-expresszionizmus”, „barokk-naturalizmus”, s az ehhez hasonló fogalmak anélkül, hogy maga a szerző pontosan meghatározná mit ért rajtuk. De még ennél is inkább kifogásolható az az eljárása, hogy egy-egy irodalmi mű jellemzésekor rendszerint megelőgszik annak bemutatásával, hogy az említett, illetve hozzájuk hasonló varázsszavak közül néhány ráillik a szóban forgó munkára, s ezzel annak hamisítatlan barokk jellege bizonyítva is van. A szerző persze ilyenkor nem szokott tévedni, amit barokknak tekint, az valóban annak tartható, legfeljebb az vitatható, hogy a manierista műveket is besorozza a barokk irodalom nagy fejezetébe. A „varázs szavak”-kal való operálás inkább azért szerencsétlen, mert sokszor elejét veszi annak, hogy a szerző mélyebben elemezze az egyes irodalmi alkotásokat.

A szerencsétlen kategóriák használata beszédesen jelenti a könyv szerkezetében, fejezetbeosztásában is. Egy bevezető és egy a barokk végső hullámveréseit tárgyaló záró fejezetet leszámítva, a „szláv barokk” anyagát Angyal Endre az alábbi fejezetekben tárgyalja: „Barokk-gotika”, „Barokk-humanizmus”, „Nemesi barokk-kultúra”, „Népies barokk-heroizmus”. Bár e fogalmakat sem tartom szerencséseknek, a szerző ezek esetében világosan megmondja, mit ért rajtuk a középkori jelenségek újrakezelését: a humanista hagyomány továbbélését, a föld-birtokos nemesség kultúráját, s végül a végvárok világában létrejövő irodalmat. Kérdés azonban, helyes-e egy ilyen tipológiai csoportosítás? Ez mindenekelőtt teljesen felborít minden kronológiát, összekeveri az egyes nemzetek irodalmi alkotásait, s társadalomtörténetileg is áttekinthetetlenné teszi a tárgyalt anyagot. Pedig a szerző mindenütt, minden író vagy mű bemutatásakor pontosan megrajzolja azt a nemzeti, történeti, társa-

dalmi környezetet, amelyben az működött, vagy megszületett, mégis nem alakul ki világos koncepció, mivel az elsődleges történeti és irodalmi szempontokat alárendeli a fejezetek rendjét megszabó kategóriáknak. Ezek a kategóriák pedig – jobb szót nem lehet találni rájuk – szellemtörténeti kategóriák.

A szerző rendszerezési elvei, módszere ellen még további kritikai megjegyzéseket is tehetnék, úgy érzem azonban, hogy a könyv minden módszerbeli fogyatékosága, koncepciójának vitatható volta, és bizonyos szellemtörténeti elképzelések, megoldások továbbélése ellenére az értékelés legfőbb kritériumává ebben az esetben nem annyira a módszert és szemléletet, hanem inkább az összegyűjtött és összefoglalt anyag gazdaságát és teljességét kell megtennünk. S ebben a vonatkozásban nem lehet eléggé hangsúlyozni a szerző érdemét, nemcsak – sőt, elsősorban nem – hazai, hanem nemzetközi vonatkozásban. Elsőnek vállalkozott arra, hogy a szláv népek barokk kultúrájának és irodalmának az anyagát összefoglalja, hogy ismertesse a legkülönbözőbb szláv nyelveken írt barokk irodalmi alkotások hallatlan mennyiségét, kiegészítve ezek sorát még a román és a magyar irodalom jó néhány írójának, művének bemutatásával is. Minden módszerbeli gyengeség ellenére is igen hasznos útmutató ez a könyv a kelet-európai barokk irodalomban való fájékozódásra, elsősorban azok számára, akik a szláv nyelveket nem ismerik. Együttal a könyv a barokk kutatás határait rendkívül nagy mértékben – és jogosan – kitágítja. A szerző egyik sokszor hangoztatott és sokoldalúan bizonyított álláspontja, hogy a szláv (helyesen: kelet-európai) barokk az egyetemes barokk kultúrájának a nyugat-európai nemzetekével egyenrangú része, amely nélkül a barokk irodalomnak, vagy egyes műfajainak a szintézise tudományos alapoossággal nem írható meg. Angyal könyve révén a kelet-európai barokk problematikája, egyes jelenségei be fognak vonulni a nemzetközi barokk szakirodalomba, s legalább ezt a korszakot illetően megszűnik az az áldatlan s Angyal által oly következtetesen bírált tévhit, miszerint az európai kultúra nagy áramlatai az Odera partjain túl már nem találtak visszhangra. Meg lehetett volna írni ezt a könyvet helyesebb szempontok, következetesebb marxista szemlélet alapján, de jelenlegi formájában is komoly és értékes hozzájárulás az irodalom- és művelődéstörténet, pontosabban a nemzetközi barokk kutatás fejlődéséhez. (Nagy kár, hogy a névmutató hiánya megnehezíti használatát.)

Klanczay Tibor

Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Bustya Endre. Bp. 1961. Szépirodalmi K. 1406 I.

Az Ady-életmű a magyar irodalom leg-gazdátlanabb, legelhanyagoltabb portája. Ez a mostoha sors már lényegében Ady életében elkezdődött: nagy költőink közül talán ő az egyetlen, akinek nemhogy összese nem jelent meg életében, de még igényes válogatottat sem kapott. S novellái, de főleg publicisztikája gazdagságából vajon mit mutathatott meg az a pár vékony füzet? S ez a sors még jóval halála után is üldözte ezt az életművet, úgyhogy az őt követő nemzedék egyik legnagyobbja joggal tett halála huszonötödik évfordulóján a szaktudománynak szemrehányást: „Negyedszázad alatt még a szokásos irodalomtörténeti bebalzsamozást sem végeztük el rajta. ... 1930 óta vannak a polcunkon összegyűjtött versei s teljes Ady-kiadványunk máig sincsen. ...” Hátha még azt is tudta volna, hogy szigorúan tudományos szempontból mennyire fogyatékos a kiadott összes is: hány Ady-vers hiányzott abból, amelyeket csak lassan pótolhatott Földessy Gyula. S ma, valljuk meg – utalva saját felelősségünkre is –, még mindig elég vigasztalan a kép: a kritikai kiadás sorsa, ügye közismert. A közkézen forgó verseskötet ma is alatta marad a filológiai mércének.

S most váratlan ajándékként megkaptuk Ady összes novelláit kritikainak is beillő, igényes kiadásban. Ez a közel másfélszer oldalas kötet már „tömegében” is figyelmeztet: mégiscsak el kellene gondolkozni Ady-novelláin egyszer. Egy-két alkalmi kritikát, s elő-, ill. utószót leszámítva ugyanis még egyetlen igazán nagy igényű írás sem foglalkozott ezekkel. Pedig csak Ady magyarózó, értelmező szavára – az *Igy is történhetik* c. köteté elé írt soraira s a *Sápadt emberek és történetek* ügyében Radó Antalhoz küldött levélre gondolunk –, s mindenekelőtt, magukra a novellákra kellett volna figyelniük, s akkor bizonyára igazat adunk a költőnek: „Néha nemcsak durva muszájból vagy szükséges pénzért történt ugyanis meg, hogy a verseim elégedetlenkedtek, kikíváncsoltak a líra fegyházából s távolí megőket akartak látni a mások szeméin át vagy legalábbis ebben a hitben. ... De akarnám, szeretném, hogy mélyen tisztelt Szerkesztő Úr meglássa, hogy nem mindegyik tárcám azért készült, mert a lapom bizonyos számú tárcák írására kényszerített.” Valóban: mennyivel fontosabb okok készíthetnek bennünket az ezerötyszáz oldalhoz közel járó terjedelmű novellákkal való szembenézésre! Bár önmagában ez sem utolsó elgondolkodásra készítő momentum: az alig négy évtizedet élt *lírikus* huszonegyéves írói pályáján (az első tárcanovella dátuma: 1897, az utolsó:

1918) egy ilyen kvantumú szépprózai-életművet is alkotott. Mennyivel több ez a könyv azonban annál, hogysem ilyen mechanikus szemlélettel értékelni lehetne. S bár nem a recenzió nem az a műfaj, ahol ezt a mulasztást pótolhatnánk, avagy jóvátenniünk éppen kellene – s engem egy régebbi kritikám: az 1957-es, erdélyi, kétkötetes novella-kiadásról (ItK. 1958. 574–577.) kicsit mentesítene is ez alól – mégsem tudom megállni, hogy legalább futó impresszióimat itt ne rögzítsem: nem lehet „büntetlenül” frissen átengedni magunkon egy ilyen életművet. ...

Ady novelláit egyvégtében olvasva, mindenekelőtt a tematikai változatosság ragadja meg az olvasót: a kereszténység születésének a Kor-ban oly divatos, Anatole France-tól, Sienkiewicz-től egyként ihletett, de mégis igen eredeti látású írásokon kezdve – kora Magyarországnak sokszínű ábrázolásáig skálázik ez az érdeklődés. S e-közben a Kor morális válságára, a polgári erkölcs ezeregy változatú hipokritaságára (*A csizma, Nini szemei*) csakúgy felfigyelt, mint az úri világ embertelen erkölcsére (*Hedvig második halála*). Művész-témák következnek egymás után, amint hogy művészi figurák soka jelenik meg előttünk. Mégis: ezen a széles skálán két hang a legerősebb: a kortárs magyar valóságábrázolása s a saját életéből feltoluló emlékek.

Bármennyire elkoptatottnak, frázisosnak hat, le kell írniuk: Ady novellái megörökítik a végtelen népnymor Magyarországot (*Jóba, a költő*), a hőkölő harcok népét (*Nyomorék Tar Pista*), azt, hogy a magyar Ugar hogy húzza magához a jobbra törő lelkeket (*Wiesner Rudolf elváltóása*), s hogy a magyar Messiásoknak a zuhanás, a hullás, a pusztulás a sorsuk (*Takács tanár úr, Két tanár úr*); történetek sorában bontakozik ki előttünk a gentry útja: a Történelem „megfogható” közelségű, élő valóság volt itt (*Öreg Szilágyi István*): 1848–67 nagy tanulsága, példázata s következményeik emberi sorsok színes galériájában tárul elébünk (*Dénes úr és Jóska*). De Ady saját nemzedéke nemességének útját éppígy megmutatja a lezüllőktől az új időkhöz alkalmazkodókig, a munkát vállalókat (*A Vadághyak átka*). Sokszor megszólal írásaiban a Kor-ra oly jellemző messianisztikus hang, a jobbra, a másra várás motívuma (*Ha az Éz zavaros*).

S mindezeknek felül – csak úgy ráadásul – micsoda gazdagon – pazaron – szórja az autobiografikus jellegű vallomásokat! Szinte az egész fiatal korát rekonstruálni lehet ezekből, de különösen kincsesbánya a gyermekkora, s az iskolai éve. Életrajzi

fogódzóknak csak úgy felfoghatók ezek, mint ahogy önarcképei sora jelenik meg bennük.

Adynak ugyanis emberlátása a legfélelmetesebb. Pár oldalas tárca-novellái pszichológiai remeklések (*A nyargaló páholy*). Még a leg-„csináltabb” írásaiban is ott bujkál valahol Ady (*Apollo bukása*): rendszerint egy-egy figurában, vagy a mese pszichológiailag hitelesen motivált végigvívésében (*Mella asszony és leánya*). A gyermek lelkivilágának igaz művészi rajzán kezdve (*Béni, az apostol*) az olyan nagyszerű figurák életrekelésén át, mint *Az öreg Borkonyi*, egészen a papi történetekig: minden írásáról elmondhatjuk ezt. Egyházi hőseit ábrázolva, nem szimplán „antiklerikális” történeteket akart mesélni, hanem – valószínűleg a rá nagy hatással levő Zola s mások példájára – emberi drámákat felmutatni (*Vad Mária*): a halott forma, az Egyház hogyan deformálja a virágozni akaró életet (*Norbert pap látomása, Beda nővér sirja*). Adyt szenvédeyesen izgatták különben is az emberi sorsok: mint fut zátonyra egy élet, vagy mi hozza meg a boldogságot, a harmóniát. Az emberi tragédiák, a sorsuktól menekülni akaró életek: egyként kedvenc témái (*Mella és a gróf, Alma-kisasszony próbanása*). Valami tragikus balladás légkör övezi egyik-másik írását (Sipos az étető). A saját művészetét hallatlan tudatossággal ismerő és értő Ady nem véletlenül adta egyik háromrészes történetének ezt a címet: „Apró, véres balladák”. Valóban, ezek Ady novellái. Különben ő maga ars poeticusan is vallotta: „Hiszek abban hogy az igazi zene, az igazi dal onnan száll, ahol már a Halál a birtokos úr. Akik a versíró Adyt becsülik, hallják ki e könyvből a Halál dominiumáról hazabandukoló aratok énekét.”

Ez a tragikus-látás magyarázza aztán, hogy milyen kevés az anekdotikus írás közöttük: inkább a poentírozott dramatizált forma jellemző novelláira. Ady azonban mert kísérletezni. Frissen végigolvasva a kötetet, éppen az a meglepő – amire szintén nemigen figyeltünk eddig –: milyen sok ponton érintkeznek Ady szándékai a kor novellamegújító törekvéseivel. Maga Ady erről is beszélt: „Azután egy kis hetvenkedés is bántott: megmutatni, hogy ilyenek is tudok, ha akarok. . . Hozzányultam új témához, bátortást adtam egy-két hivatásosabb mesélő konstruáló talentumnak. Próbálkozásokat tettem a magyar földön különben pompásan bevált és tenyésző tárca, novellácska formagazdagságát gyarapítani. És hogy franciáskodjak egy kicsit: új frissonok mellett akartam – s a szándék is valami – ideákban sűrűbbé, gazdagabbá tenni ezt a nagyon olvasott, divatos genre-t.” S valóban: írásai között csakúgy találunk példát a Révész Béla nevéhez fűződő szegény-ember, proletár-novellára (*A Szárcsa és Feri*), az egészen „tendenziózus” írásokra (*A gazdag ember*

háza, *A Vidámság küldöttje*), mint a már-már krúdyasan emlékező lírai prózára (*Judit és Holofernesz*). Megtalálható írásaiban a Kor novellisztikájában jelenlevő – talán csehovi eredetű, mindenestre a magyar kispolgári demokraták hagyományához is erősen kapcsolódó – kismember-típusa (*A Jakab-család lábai, Muskétás tanár úr*). A mikszáthi örökséghez főként az arisztokrata-világ ábrázolásában kötődik (*A Lázár gyarmat*): nála is felbukkan az úri svihák alakja. Úr-ábrázolásának bizonyos vonásai viszont egyenesen Móricz jóval későbbi szemléletéből s művészetéből előlegeznek valamit. S ezt a változatosságot akkor értékelhetjük csak igazán, ha a pályakezdetre tekintünk az érzelgős századvégi modortól indult el Ady (*Költemények*), ugyanaz kötötte, ami lírai tehetsége kibontakozását is bénította. S innen érkezett el olyan remekművekig, mint a *Gyermek a Mária hajón*, vagy a *Szelezsán Rákel kísértete*. Lírai, szimbolista elemekkel átszőtt Ady nagy prózája. Gyakran elsőszemélyes, mint a lírája: az Én uralkodik benne. Ugyanakkor az erős gondolatiság következménye, hogy szinte aforizmaszerű tömbökre leülünk itt-ott. Nem utolsó művésziessége novellisztikájának a cím adása sem: ebben igen leleményes volt. S hogy milyen sokra becsülte ezeket az írásait, elárulja, hogy az érett Ady ugyanúgy kínosan vigyázott a háromszavas címre, mint a költő. *Az özvegy leány, Menekülés az este elől*, s így sorolhatnánk a találóbbnál találóbb, kifejezőbbnél kifejezőbb címeket.

S a szűkebben vett művésziességen túl is: milyen gazdagok ezek a novellák az egész Ady-életmű értééhez nélkülözhetetlen vallo-másokban: Isten-verseit, vallásos élményét szinte genezisében érthetjük meg olvasva őket: olyan nagy, egész életében elkísérő lírai érzéstömbökre, mint az Ósz, a Halál, a Kód, a Titok, – egyszóval különösen Én és Magány költészetének – bennük keresendő a deschrifrirozó kulcsa. Misztikus verseinek élményes gyökereire – falusi babonákra – árad fény belőlük (Mikor Bodrit legyőzték).

S ha néhány novellája *A Tíz-forint völgye* típusba tartozik is (Ady maga nevezte így imponáló őszinteséggel az élethajzában, pénzért született írásait, különösen a *Buda-pesti Napló*-korszakból van sok ilyen), s ha a tízes években erőtlenednek is Ady novellái – majd a háború alatt csaknem elapadnak –, írjuk ide az élmény forráságával: *első próza ez!* Ady novelláistának is nagy, eredeti tehetség volt, akinek köteteiben legalább száznegyven-százötven maradandó írás van.

*

Ady novelláinak ez az első összes kiadása. A sajtó alá rendezést s a jegyzetelést – jegyezzük meg mindjárt: kitűnően – Bustya Endre végezte. Földessy Gyula még csak 305 novellá-

ról tudott. (*Ady Endre összegyűjtött novellái.* Bp., Athenaeum, é. n [1939]. — *Utószó* : 507.) Már ő is jelezte azonban ugyanott: „Nem lehetetlen, hogy egy-kettő még lappang ezeken kívül is, Ady írói működésének első éveiből, vidéki lapokban.” Bustya érdeme, hogy közülük sokat felkutatótt. Lehet, hogy mind előkerült. Amíg azonban Ady két évtizedes írói pályájának teljes szépirodalmi jellegű hirlaptári anyaga fel nem lesz kutatva, bizonyosat nem mondhatunk. *Bustya* a feltártakat már közzé is tette előzőleg. (*Ady Endre: Novellák*, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely, 1957. II.) Akkor azonban összesen is csak 16 új novelláról, ill. annak minősített Ady-szövegről volt szó, — most mégis ez az összes már 336 Ady-novellát tart számon. Pedig, erősen vitatható egyik-másik Ady-írás tárcanovellává való minősítése: Igaz, az Ady-életmű gondozatlansága, az, hogy magának Adynak nem adatott meg saját termése csűrbe takarításának s elrendezésének fárasztó boldogsága, megnehezíti a sajtó alá rendező munkáját. *Bustya* pl. gazdagítja a novellák számát a *Még egyszer* című verseskötetből átvett *Mesékkel*. Azzal érvel: a *Budha temploma vár* is hasonlóan lírával átszőtt próza. S ha a *Mesék* novellává való minősítésén még el is lehet tűnődni, de például a *Három szerelmi eset* már határozottan nem ide való, hiszen akkor Ady publicisztikájából szép számmal lehetne szaporítani a „novellákat”. Adynak ugyanis újságíró korában kedvelt cikkformája volt a *Nagyon furcsa esetek*, a *Jegyzetek a napról*. S mi mások ezek — különösen az első —, mint közös cím alá összefogott apró történetek. Csak az első *Budapesti Napló*-korszakból garmadával lehetne erre idézni a példákat. S ha a sajtó alá rendező következetes, akkor beveszi Ady korai publicisztikájából az olyan keretes történeteket, mint pl. a *Parasztragoedia*, *Az ok*, *A kenyér volt az ok*, — hiszen az elmékedő, általánosító első és utolsó bekezdéseket elhagyjuk, ezek szabályos „verista”-történetek. A szintén novellává minősített *A ramlehi remete* pedig inkább képzelt riport. S a *Heine Henrik keserű* is joggal kapott helyet legutóbb az *Ady az irodalomról* c. kötetben, aminthogy Földessy is a *Vallomások és tanulmányok* c. könyvben adta ki. Ugyanígy megkérdőjelezhetnénk az *Ibsen* és *Settimio* című, szintén az összes novellák közé sorolt Ady-írást is: ide való ez? Úgyszintén a *Három szerelmi esettel* rokon tematikájú *Esetek* c. novellát. Elismerjük: nem könnyű itt differenciálni, hisz a publicisztikus s epikus írások egymásba játszanak. S még az sem mindig eligazító, ha egy-egy Ady-írás alatt ezt olvashatjuk: a *Budapesti Napló* eredeti tárcája. Odakerült az néha egy-egy irodalmi kritika alá is. Mindenesetre azonban ezzel a néhány írással óvatosabb lettem volna. Annál is inkább,

mert ezek lényegileg nem gazdagítják Ady novellisztikáját: legtöbb esetben efemer, erőltetett riportszerű írások. Megjegyzéseink ellenére sem kell újra hangsúlyoznunk: *Bustya* sajtó alá rendező munkája csak a legteljesebb elismerésünket válthatja ki. Nehéz filológiai lehetőségek, feltételek között végzett lényegében tudományos értékű munkát!

S ha az előbb éppen mi sokalltuk a novellák számát, most hadd gazdagítsuk mégis egyvel: jóval e kötet megjelenése után került a kezembe a *Magyar Közélet* című lap, s abban rábukkantam egy elfelejtett Ady-novellára: *Bálint pap miséi* (1907. I. 1.). Ez a kis eset is figyelmeztethet: milyen messze lehetünk még egy valóban összes-kiadásától, hisz a *Magyar Közélet*be Ady rendszerint másodközlésre adott tárcanovellákat. Természetesen ez a kezünkben levő kötet tudományos értékén keveset változtat (véletlen volt az én rátalálásom is erre az Ady-írára). Az Ady-filológia általános helyzetét, állapotát ismerve, — talán szerencsésebb lett volna óvatosabban: összegyűjtött novelláknak nevezni a kötetet.

*

S ha van is vitatható a sajtó alá rendezésben, a szöveggondozás, de különösen a jegyzetelés annál vitathatlanabb értékű. *Bustya* jegyzetei körültekintően felfejtőek, sok mindent figyelembe vevően kiderítőek. Arészletes elemzés előtt csak egy nagy értékükre mutassunk rá: a jegyzetek az élmény és a művészi megvalósítás konfrontálására, nyomon követésére adnak lehetőséget. (1. a 216. sz. jegyzet.)

Megjegyzések néhány novella jegyzetéhez: *Az utolsó tavaszban* s a *Májusi mese a szegény Barnabásról* című novellákban említett germán filozófus, ill. német apostol nem Nietzsche, mint a jegyzetelő véli, hanem Schopenhauer. Kiderül ez a szövegből: Ady ugyanis a fajták harcáról s főleg a nőkről való ismert schopenhaueri gondolatokat visszhangozza. Úgy látszik, s éppen néhány novellája a bizonyíték, hogy a már Zilahon olvasott filozófus írásai, amelyeket később annál többre becsült, mikor Reviczky-nél is találkozott tiszteletével, korai éveiben voltak hatással rá, s főleg a nőkről való véleményét alakították; a *Lecky Tóni* egészében kiemelkedően sikerült jegyzeténél meg lehetett volna említeni, hogy Ady még 1905-ben is foglalkoztatta a szentpétervári utazás gondolata (1. levelét Brüll Bertához); a *Madame Mai* pedig kicsit már *A Lázargyarmat* előképe is; *A Hajók a zdtönyon* modelljét talán ki lehetett volna deríteni; a jegyzetelő több esetben tesz kísérletet az Ady-irodalom segítségével egy-egy figurának élő személlyel való azonosítására, s ha az előbb éppen mi kértünk ilyen számon, most mégis hadd jegyezzük meg: néha egy kicsit óvatosabbak is lennének ilyen esetben (a *Wiesner Rudolf elválása*, *Egy nap a választók*,

közt, *Balathy Kamill asszonya*, *Isten báránya*, *Bond és a vénség-pók* c. novellák jegyzetei egy-két utalására gondolok); igaz viszont a *Tíz-Forint völgyéne*, s vele egyidőben született versek összevetéséből adódó következtetés; a *Tamás a piros kertben* magyarázatának is próza és vers értő összevetése az erénye. Csupán azzal korrigálnánk a jegyzetelőt, hogy az utolsónak idézett *Judas és Jézus* c. vers-részlet kissé más, mint a prózai szöveg.

Igen jók Bustyának azon jegyzetei, melyekben később kiteljesedő novella-csírákat fedez fel (*A legfölségesebb ajkakban* felfigyel a *Mihályi Rozália csókja* érlelődésére); kitűnő a *Kocsikálvária Léda-reminiscenciáinak* felismerése. A *Zsuzsu és én* rokon lenne a *A grófné leányával*? Kevés a valószínűsége ennek. A *fekete Bimbi* magyarázatában kitűnő meglátások erőltetettéssel keverednek; *A két álom* jegyzetelésénél helyesen használta fel az *Uti sóhaj-tások* c. Ady-cikket. A *Flóra leány* marad jegyzetének ugyancsak a bőséges publicisztikai összevetés az erénye; a versekkel bőségesen magyarázó jegyzetelő megemlíthette volna *Az Este szomszédjai* magyarázatánál, hogy azzal rokon *Az idegen arcok* c. Ady-vers; emeljünk ki viszont ismét egy maradéktalanul kitűnő jegyzetet, a *Vörös felhők alatt* c. novelláét. A *Szaffó a vonaton* magyarázatánál jó nyom jár, amikor Bölöni könyvének egy paszuszát idézi. A *Szép papunk története*, egyik jelzőjét azzal korrigáljuk, hogy a „fekete gróf” *Andrássy Gyula* volt, s nem *Apponyi Albert*, s hogy a pap „bűnös” világi cikket említve esetleg nem az újságíróskodása idején történt ismert nagyvárad-i esetre gondolt Ady: talán egy valóban megírt cikkről volt szó. *Bedta nővér sírja* jegyzete azért nagyon jó, mert Ady Valóság-inspiráltságára figyelmeztet: ez esetben földközi-tengeri utazását veszi számba mint valószínű novellatéma-forrást; a *Béni az apostol* próza s vers összevetései viszont kissé erőltetettek: legfeljebb csak a szavak egyeznek; a *Jóba a kötő* jegyzetében helyesen ismeri fel a novellában említett kastélyban a *Károlyiak* nagykarolyi lovagvárát; a *Wagram óda* jegyzete ismét csak sokoldalúan kitűnő; úgyszintén csak ezt mondhatjuk a *Szokolov Szonjáéről*; A *süket Flóra meséje* viszont csak részben alludál a jegyzetben említett Ady-notesz bejegyzésre; A *harapós Wertherben* helyesen ismeri fel Ady önarcképét; a *Dellen a szabó* jegyzete ismét csak azért jó, mert Révész Béla könyvének segítségével még a modellt is sikerült megtalálnia.

Szelezsán Rákhel kísérteténél meg lehetett volna jegyezni, hogy Ady Érmindszent volt a novella írásának idején, azért is annyira riportszerűen hiteles ez a nagy írása; az *Egy keresztvetés történetének* élményi felfejtése valószínűleg igaz; a *Történetek egy temetőből* s az *Ila nemet mond* jegyzetei

szintén a Valóság-élmény felderítése miatt nagyon jók; nem hiszem viszont, hogy a *Tilal-tó titkában* a duk-duk affér okozta nyugtalanság játszott volna bele; a *Kötsy Balázs temetése* jegyzeténél meg lehetett volna említeni még a *Károlyi Gábor közbeszóló* című cikket (B. N. 1905. II. 18.). Egyébként ez is a kiemelkedően sikerült jegyzetek közé tartozik. S itt egymás után megemlíthetünk még: három nagyszerűen sikerült jegyzetet *Anitta*, *a jósnő*, *Veturia asszony halála*, *Az öreg Borkonyi*. Az *Eszterkuty Éva huga* magyarázatánál viszont többre lettünk volna kíváncsiak. A *Kovalovszky-féle emlékezés-gyűjtemény* talán erősebb fogódzót adhatott volna; a *Gencs Sándor leánya* jegyzetében meg lehetett volna említeni, hogy a novella rokon a *Julis és gazdája az író* c. másik Ady-írással. Az *érzékeny Rubek* c. novella jegyzetének a történelmi háttér pontos felderítése az erénye; a *szultán vacsorája*, „de nem Vámbéry-ucca” kitételéhez oda lehetett volna írni, hogy az az ún. „ugor-török-háború” néven ismert östörténeti-nyelvészeti vitára céloz; A *hajnali táncosnő*, a *Dorfer Egon házassága*, a *Domy Béla doktorsága*, a *Viléz urak visszatérése*, az *Egy budapesti autóban*, a *Lápossy Ruben megvénülése* s a *Legendák kislányokról* c. novellák jegyzeteinek elsőrendű erényük, hogy biztos szemmel, lényeglátóan hozza azokat Bustya összefüggésbe Ady személyes életének válságaival, fordulóival. Talán csak azzal egészítenénk ki ezeket, hogy az *Egy budapesti autóban* c. írásának a *Dénes Zsófiával* való házassági szándéka is lehetett az ihletője; A *füllámadt leányság* jegyzetében utalni kellett volna arra, hogy ihlető forrásai között szerepelhetett az akkor már nagyon akut román – magyar-kérdés is, a magyar progresszió éppen Ady és Jászi részéről való sorozatos törekvése a nemzetiségi megbékélésre; az *Estraiék koporsója* jegyzete ismét csak a kortörténeti egybevetés miatt sikerült; a *Régi tavaszi háború* talán legjobban sikerült jegyzetében – bár kétségtelenül nem volt az értelmezés is feladata Bustyának – meg lehetett volna említeni, hogy az egyúttal a háború travesztálása is: úgyszintén az Orosz – Vitályos-bibliográfia alapján közölt, frissen felfedezett *Bűcsü Virágos Pétertől* jegyzetében meg lehetett volna jegyezni, hogy abban benne van a háborús Ady (*A mesebeli János*-motívum). Bustya kissé eklektikus válogatási szempontjait hivatott viszont igazolni, hogy bibliográfiai adataiban a novelláskötetek között szerepel a *Még egyszer* c. Ady-verseskötet is. Bibliográfiáját egészítsük ki azzal, hogy az Ady életében megjelent öt novelláskötetét halála után Földessy Gyula is kiadta együtt (1925). A *Jóslások Magyarországról* c. Féja-féle válogatás viszont nem 1939-ben, hanem 1936-ban jelent meg. Úgyszintén Elek Artúr *Ady Rómában* c. cikkének pontos dátuma nem 1911, hanem

1919. II. 16. Ezek persze bizonyára elírások.

Befejezésül írjunk ide egy véletlenül megtalált szerkesztői üzenetet: „B. N. 1907. XI. 28. „Szerkesztői üzenet”. K. J. Selmecsfalu. A. E. nevében, aki egyébként szeretettel gondol a régi kedves iskolatársaira, megnyugtattjuk, hogy ő éppenséggel nem gondolt semmiféle megtörtént esetre. Sokkal többre becsüli az írást és irodalmat, mintsem anekdotákat mesélni belső mesék és művészi kigondolások helyett. Volt piarista-tanárait sem akarta sérteni, akik közül nem egy derék emberre emlékszik. De a történet belső igazsága mellett igenis hitet tesz, ugyanakkor amikor ismét kijelenti, hogy sérteni senkit se akart.” A szerkesztői üzenet – amelyet természetesen Ady maga írt – *A Nyápic mamája*” c., a nagykarolyi piarista gimnáziumban játszódó novellájára érkezett megjegyzésre visszahangozhatott, amely a B. N. 1907. XI. 17-i számában jelent meg. A közös értesítő tanúsága szerint Ady osztálytársai között három K. J. kezdőbetűs diák volt annak idején: Knecht János, Kopeczek József, Kostyán Jenő. Szinte biztos, hogy valamelyikük – talán éppen a *Nyápic* modellje – olvasta kritikuss szemmel Ady írását. Ez az apróság ismét többféle tanulságot rejt magában. Mindenekelőtt egy filológiai: azokat a lapokat, ahol Ady szerkesztőségben dolgozó belső munkatárs volt – a szerkesztői üzenetekig bezárólag kell végigolvasnunk, ha igazán teljes értékű munkát akarunk végezni. Másrészt egy esztétikai, ez a pár sor Ady ars poetikái írásai mellé kívánczik s ismét csak értékes vallomás novella íróművészetéről is: az anekdotákkal itt is szembeállítja a belső meséket – a szimbolista költő jellemző művészi attitűdjét! – és a művészi kigondolásokat, s a történet belső igazsága mellett tesz hitet. Egyúttal fogódzót ad ez a pár sor ahhoz is, hogy autobiografikus írásaiban mennyiben szabad és lehet a Valóság pontos mását keresnünk.

Van aztán Ady összes novellái megjelenésének egy olyan mozzanata, amely túlnő a könyv filológiai jelentőségén is, s ez: Borsos Miklós illusztrációi. Szerencsés gondolat volt ezt az egyre gazdagabban kibontakozó tehetségű művészt felkérni erre a munkára. S éppen ideje is volt, hogy Ady víziói, gondolatai egy rokonművészet formanyelvén is megszólaljanak. Előzmények ugyan igen gyér számmal vannak, de azok nem mérhetők Borsos vállalkozásához (ezek közül egy igazán emlékeztet: Nagy Sándor illusztrációja *A mi gyermekünk* című Ady-vershez). S ha már a novelláskötet illusztrációról írunk, ezt csak úgy tehetjük, ha együtt nézzük azokat a tavaly kiadott összes versekével: ez a kötet Borsos rajzaiért megérdemelt volna egy rövid elemző recenziót. Pedig nincs könnyű dolga az illusztrátornak Ady esetében, hiszen még a novellái nagyrésze is, de a versei különösen:

belső történetek, lelki drámák. Borsos nagy tehetségét dicséri, hogy ennek ellenére vállalkozhatott Ady álmai újraélésére, mégpedig nemcsak az eseményes, alakos versek esetében, hanem olyankor is, amikor a költő egy lírai érzést akart kifejezni: bár szükségképpen az előbbieket a jobbak, az érthetőbbek, mégis köszönjük meg azt a bátorságot, hogy volt „mersze” a *Kocsi-út az éjszakában*, avagy *Az ős-Kaján* képszerű visszaadására. De említsük meg a *Léda a hajón* mementószertű, a várast s a félelmet az újratalálkozástól egyszerre kifejezni tudó illusztrációját, – a *Héja-nász az avaron* egyik motívumát, az egymás húsába tépő madarakat nagyszerűen visszaadó rajzát, – az *Új vizeken járok* pár ceruzavonásból életre keltett Holnap-hősét, – a nagyszerűen elképzelt *Főlszállott a pávát*: görcsösen szőrtött börtönőrök felé emelkedik a szabadulást hozó madár, *Az ős Kajánét*, ahol egy Kentaur-szerű alak idézi fel bennünk az őt Kajánt, s az asztalnál ülő költő tiltakozó mozdulata az ősi félelmet. A vers persze sokkal több ennél, de azért valamit ez is vissza tud adni abból, – *Az Illés szekerén* prologójának Ég felé törő táltosait, – *A Hadak útja* forradalmas vízióját, – a döbbenetes erejű *A gróf szérűn* illusztrációját, a megragadó erejű sírató nép ábrázolásával, – a *Dózsa György unokája* seregelő kaszás Népet, – *Az öreg Kunné* leheletfinom vonásokból összerakott tragédiáját, – a *Kocsi-út az éjszakában* pár törött-darabbal felidézett félelmes magányát, – az *Elbocsátó szép üzenet* „Százszor sújtottan dobom, im feléd Feledésemnek gazdag urpalástját” – nagyszerűen visszadott motívumát, – az *Új tavaszi seregszemle* lovashírnökét, – az *Új törvényt*, *Werbőczy* magányos kútágását s félelmetes pozíciójában vonító kuttyját (talán a legremekebb illusztrációja a verseknek), az *Élet helyett órák* pár vonással kivetített magányát, – az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* dühödten doboló angyalát, – a *Krónikás ének 1918-ból* sok mozzanattal felidézett háborús iszonyatát, – a Csinszka-versek Adyjának Háborúban egymásra utalt összetartozását, s egyben a *Nézz drágám kincseimre* őszinte gyónását kifejező rajzát, – a szabad Május-okat idéző, kezében szekfűt felmutató s a börtönből kilépő férfialakot, – s a Dózsa Györgyöt ébresztő *Még egyszer jönne* nagyszerű szabadító lovas-kardos férfi-vízióját.

S ha a versekről is csak az elragadtatás hangján szözlöttünk, mennyivel inkább tehetjük ezt a novellákéval, ahol mégiscsak epikusabb mondanivalót kellett visszadnia a művésznek: a *Kávéházban* sötétűnősbű dorbézoló vendégei a szolgálatkész pincérel tökéletes atmoszférát adnak vissza; remekbe sikerült a *Faunok* illusztrációja is; a *dumbravai lóvásár* vágató lovat az a misztikák képesek felidézni bennünk, amely az egész történet fölött lebeg; a *Buddha temploma vár* rajza

pedig talán a perspektívikus megoldása miatt sikerült; Az *Óhídyak igazsága* fekvő alakjai, mellettük a kezükből kiesett kaszával hűen mutatják a levert népet; a *Répakapálás* két szép lány alakja a szorongatott korszóval hűen adja vissza a történetet. Nagyszerűnek tartjuk A *Jóba a kötőrő* nagyra növesztett, félelmében menekülő parasztját; A *Szárcsa és Feri* remekbe sikerült lórajzát, háttérben a gyászoló alakokkal; a *Vérhalom és Barbarossa* démonira növesztett agarát; a *Gyermek a Mária-hajón* pontosan rajzolt figuráit a tengeri viharban imbolygó hajón; a *Testőr Ella* illusztrációját, amely olyan hűen hat, mintha egy századvégi lapban látnánk; a *Szelezsán Rákhel kísértetének* félelmetes asszociációkat keltő rajzát: gyászköcsi hátsó két kereke, rajta koporsóvég, két kísértő komor alak, viharfelhők az Égen. . .; s *Mihályi Rozália csókja* nagyszerű rajzos elképzelését: a régi nők és férfiak sora, akik a mérgezett csókot egymásnak adják, — előtérben a költővel, amint számba veszi őket Az *asszony meghal* előteret betöltő ökrei szintén a mondanivalót adják

pontosan vissza: a munka a legszemélyesebb ügyet is háttérbe szorítja ebben az életben; a *Judit és Holofernesz* ódon hangulatot, történelmi levegőt árasztó rajzát; A *csárda elégiája* sikerült elképzelését, A *Vér városa* hű századeleji nagyváradai atmoszféráját; Az *érzékeny Rubek* találó figuráját; A *gazdag ember házai* pontos tónusát: rideg bérházak között kocszik a gazdag úr (a kötet legkiemelkedőbb illusztrációi között van a helye); s a *Lomby Márkó Kolozsvárott* daloló-mulatozó szépasszonyát . . .; A címlap kiegyenesített kaszájú forradalmas népét (*Turi Sándor*).

Ekkora gazdagság láttán ugyan nagyon nagyon illik, mégis leírjuk: szívesen láttuk volna még néhány novella illusztrációját (*Vig Avay Ábris, A Zenobia faluja, Az öreg Borkonyi, Régi tavaszi háború, Egy lóhős, Mikor Bodriú legyőzték, Abd el Kader*). Borsos Miklós illusztrációira pedig — a köszönet szavain túl — nem tudunk nagyobb dicséretet mondani, mint hogy azok közül néhány vetekszik az ihlető Ady-verssel, avagy novellával.

Varga József

HORVÁTH ZOLTÁN: MAGYAR SZÁZADFORDULÓ

A második reformnemzedék története. (1896 – 1914). Bp. 1961. Gondolat K. 647 l. 10 t.

Horváth Zoltán könyve egy sokat emlegetett és — most kezdjük csak látni igazán — kevésbé ismert világba visz: a politikai és művészeti izgalmaknak, a társadalmi és gondolati erjedésnek abba a légkörébe, amely a magyar társadalmat — vagy legalábbis a a magyar értelmiséget — a századforduló táján eltöltötte. Ebből az időből mindnyájunk előtt van a Nyugat nagy nemzedékének, az új magyar zene és festészet nagy alkotóinak hatalmas vonulata, s Ady, Bartók, Rippl-Rónai valamennyiük fölé magasló orma. Horváth Zoltánnak eléggé nem becsülhető érdeme, hogy — természetesen, nem elődök nélkül — mindent átfogó igénnyel tudja bemutatni ezt a kort, feleleveníteni, érthető, sőt érzékelhető közbe hozni azt az atmoszférát, amelyben e nagy alkotók s környezetük, a kisebbek, de nem érdektelenek és még kevésbé érdemtelenek éltek, küzdöttek.

A kötet alcíme: A *második reformnemzedék története*. Ez a meghatározás váratlanságában is pontosabb, mint a főcímnnek választott; mert bár Horváth Zoltán újítása — s véleményem szerint maradandó újítása — „a második magyar reformnemzedék” elnevezés arra az író-publicista-jogbölcselő-szociológus csoportra, mely a millennium után kezd fellepni s új eszméivel egyre szélesebb értelmiségi körre kiterjedő érjesztő munkát végezni az elmaradott ideológiai állapotba szorult, áporodott társadalmi struktúrájú

dualista Magyarországon, mégis ez a meghatározás a pontos és helyes: ha ki is tekint a politika és társadalom általános jelenségeinek vidékére, Horváthot valójában ez a réteg érdekli, ennek élettrajzi drámáját írja a harcban fogant kezdetektől az első világháború előtti széthullásig.

Az elnevezés tudatosan és szándékosan az első reformnemzedékre utal, mely nem egész egy századdal korábban a polgári demokratikus forradalom, illetve szabadságharc előkészítőjeként élt, harcolt és pusztult; tagjai jelentős részének tragédiája lett, hogy munkássága egy olyan mozgalom előkészítését szolgálta, melyet már végig követni, azzal együtt haladni nem tudott, sorsa és neve mégis elválaszthatatlanul hozzákötődött. Horváth bevezetésében gondosan és szépen kidolgozza a párhuzamokat, a hasonlóságot a két reformnemzedék között, s ezáltal valóban elfogadtatja az új meghatározást, mely mostantól előreláthatólag magától értetődő természetességgel fog bevonulni tudományos irodalmunkba, publicisztikánkba. De elfogadva, sőt magamévá téve a terminust, s látva a történelmi párhuzamot, melyet Horváth Zoltán kimutat, szükséges hangsúlyoznom a különbségeket is, mely e két nemzedék helyzetében, s ennek következtében sorsában is megmutatkoztott.

A legdöntőbb különbség kétségtelenül az, hogy míg az első reformnemzedék mögött

tömeg áll, a meglehetősen homogén közép-nemesség, a felvilágosultabb kismemesség és a honorációrok tömege, ennek képviselőitében beszélnek, erre támaszkodnak, addig a második tragédiája éppen az — s erről történetük ismertetése közben Horváth is leplezetlenül és valóságosan szól —, hogy nem tud és érez maga mögött valóban tömeget; sorsa a polgári intellektuel nagyvárosi elszigeteltsége a huszadi század elején, amely hiába keresi az utat a munkásság felé. Minden fontos és tiszteletre méltó gesztusa ellenére sem találkozhat vele, részben saját paternalista magatartása, részben a szociáldemokrata párt vezetőinek féltékeny gyanakvása és helytelen politikája folytán. Az értelmiségnek pedig csak kis része hajlandó befogadni eszméiket, elfogadni irányításukat: a nagy, lomha tömeget életfeltételei és szellemi renyhesége egyaránt hozzáláncolják a kormánykörök és a klérus „gutgesinnt” ideológiájához és szirupos irodalmához.

S a másik fontos különbség — amelyet Horváth párhuzamában már nem dolgoz ki, bár a maga által tárgyalt nemzedékre s periódusra árnyaltan ábrázol — az, hogy az első reformnemzedék a maga korának a mi viszonyaink között leghaladóbb eszméjét, a nemzeti gondolatot töretlenül és fenntartás nélkül hirdette és segítette diadalra; a második viszont, bár a demokráciáért vívott és szemben állt a sovínizmussal, de nemcsak hogy nem tudott a szocializmus gondolatához (amely a maga kora leghaladottabb eszméje volt s melynek szükségessége, mint a történelem további menetéből kitűnt, benne rejtett már a magyar társadalomban is) fenntartás nélkül csatlakozni, de még a nacionalizmussal sem tudott határozottan szembefordulni. Az uralkodó „nemzeteszmetől” egy-két legjobbjukon kívül (s itt megint Ady és Bartók jelentősége világlik ki) általában nem tudtak elszakadni, s ez nemcsak a nemzetiségekre gyakorolt vagy gyakorolható hatásukat csökkentette, vagy semmisítette meg, de akaratlanul hozzájárult törekvéseik bukásához is.

E különbségek ellenére az elnevezés jogos és indokolt; mindenekelőtt és legelsősorban azért, mert ez a nemzedék is, akárcsak az első, lényegében a fennálló rend reformok útján való jobbítására törekedett, s legtöbbjük a forradalmat, amikor elkövetkezett, mint nem kívánt, de vállalt szükségszerűséget fogadta.

A könyv olvasása közben az ember nem tudja, mit becsüljön jobban: a szerző anyag-gazdagságát vagy azt a biztonságot, amellyel rendkívül szerteágazó anyagán uralkodik. Horváth Zoltán módszere inkább a tudományos publicisztikáé, mint a szorosan vett tudományé; de ez a meghatározás cseppet sem kíván értékkorlátozó lenni. A publicista lendülete, szenvedélye és élvezetes olvasmá-

nyossága lelkesíti át minden sorát, a debatter főlényével kezeli rendkívül gazdag idézet-anyagát. Elméleti munkák és folyóiratok, napilapok és vicclapok, apróhirdetések és filozófiai traktátusok egyaránt magukra vonják figyelmét, s mindegyiket a kortárs érzékenységgel és az utókor ítélkező biztonságával tudja a maga helyére tenni. Jogelmélet és irodalom, napisajtó és zene, szociológia és festészet állapota, harcai, fejlődése vagy megtorpanása egyaránt árnyalt ábrázolást kapnak könyvében, s különös érdeme, hogy a haladás és maradás, a progresszió és reakció erőit, állapotát, eszközeit egyenlő objektivitással, a valósághoz híuen tudja ábrázolni. S ebből a hiteles, a fény- és árnyoldalakat egyaránt érvényre juttató ábrázolásból emelkedik ki természetesen Ady és Bartók alakja. Ady középponti jelentősége e korszak irodalmában eddig sem volt kétséges; Horváth különösen a publicista jelentőségének felmutatásához járul hozzá.

Úttörő jelentőségű mindaz, amit a magyar sajtó állapotáról, helyzetéről, változásáról elmond. A szerzőt nyilván saját újságról múltja s tapasztalata is segítette, hogy a sajtóról szóló fejezetét ilyen plasztikusan és minden változásra, árnyalati különbségekre érzékenyen írhatta meg; ezzel a munkájával a magyar sajtótörténetnek egyik legizgalmasabb és mind ez ideig sajnálatos módon elhanyagolt korszaka vizsgálatának nemcsak alapjait vetette meg, de a feladat megoldásához is nagymértékben hozzájárult.

Amit az irodalomról elmond, nyilvánvalóan nem ennyire úttörő; hiszen e korszak irodalmának, irodalmunk egyik legragyogóbb időszakának felmérésére, nagy alakjainak ábrázolására már eddig is történt egy és más, s az előzményeket Horváth Zoltán ismeri és felhasználja. Ezekre támaszkodva alkotja meg egyéni színezetű kerekded íróportréit, s tudja megmutatni az azonosságokat és fáziseltolódásokat, amelyek irodalom, zene, festészet világán belül jelentkeztek. Ezekről szóló részei arról győznek meg, hogy ha Horváth Zoltán egyiknek sem szaktudósa, de mind egyiknek értő és tájékozott ismerője. Sajnálatos, hogy vizsgálatába nem vonta be az egykorú építészeti és színházművészet mozgalmait: így is gazdag és sokoldalú kultúrtörténeti körképe csak ezekkel együtt lenne teljesnek nevezhető. Egyébként, ha az építészetnek több figyelmet szentel, szembe kellett volna néznie azzal a jelenséggel is, amely e korszak irodalmában és zenéjében is nyomom követhető, de a legfurcsább vadhajtásokat éppen az építészetben hozta: a modernség és keletiség összefonódásával, együttes igényével, melyre évekkel ezelőtt Komlós Aladár már felhívta a figyelmet. S bár irodalomtörténeti részletkérdésnek tetszik, de nincsen általános jelentőség nélkül Horváth

Zoltánnak az a határozott állásfoglalása, amellyel elválasztja a *Hét* c. folyóiratot a Nyugattól. Ebben véleménye egy másik kortársával, Gyergyai Albertével egyezik. Irodalomtatásunk, irodalomtörténeti közvéleményünk e folyóiratok között folyamatos kapcsolatról tud; itt lenne az ideje, hogy e nyomatékos figyelmeztetések után e kérdést valaki alapos és részletekbe menő vizsgálat tárgyává tegye.

A részleteket illetően még számos kérdésben lenne szakmai vitánk Horváth Zoltánnal, mint ahogy minden bizonnyal a többi szakterületeken is lehetne találni nem egy vitatni való kérdést. De a szakbírálatra is tiszteletet parancsol a szerző átfogó anyagismerete és egységes, összefüggő látomása erről a korszakról. Ez a kép és ítélet nagy vonalaiban abban foglalható össze, hogy akkor, amikor a dualista Magyarország sorsa kívül és belül már megpecsételődött, amikor válsága csúcspontához közeledik, 1906-ban „az új írástudó, a második reformnemzedék ekkor indult végső harcára, hogy megkísérelje a lehetetlent: megmenteni szellemi és társadalmi pusztulástól az országot, megmenteni a magyar kultúrát gyilkos és öngyilkos urainak karmai közül”. A millennium óta készülődő nemzedék ekkor lép fel, Adyval az élen, hogy 1912–13-ra egyre növekvő harcokon át eljussan a veregségig, mert ekkorra a reakció, a hatalom Tisza körül és Tisza vezetésével szintén megszervezkedett, és terrorral, kivételes intézkedésekkel megtörte a munkásosztály harci lendületét, amelyet a megalkuvó szociáldemokraták pártvezetőség nem mert döntő harcban vinni.

Ez a koncepció igaz és igaztalan egyszerre, véleményem szerint. Pusztán a második magyar reformnemzedék szempontjából nézve talán igaz: hiszen a nemzedék egysége ekkor valóban szétzúródik a hatalom csendőrfalán, sokan közülük kedvüszegetten átmenetileg elhallgatnak, s a frontok szétzilálásához nagy-mértékben hozzájárul a hamarosan kitörő világháború s az annak nyomán az országon és vele együtt az értelmiségen is végigsöprő sovínisza hullám. A polgári radikálisok szemszögéből, belülről nézve ez a kép hiteles, s Horváth Zoltán könyvének egyik nagy erénye és gyöngége egyszerre, hogy innen nézi az egész mozgalmat és annak porba hullását. Ez teszi egyfelől lehetővé a számára, hogy olyan

árnyalt képet fessen; hogy az események és mozgalmak szereplőiről olyan eleven portrékat rajzolhasson; hogy olyan higgadtan és ugyanakkor együttérzéssel ítéelkezhessék felettük és eszméik felett. Ugyanakkor ez a belülről való látás fogja le idő előtt a tollát.

Mert igaz ugyan, hogy 1906 és 1913 között volt az a történelmi pillanat, amelyben a magyar radikalizmus komolyan megpróbálkozott a polgári demokrácia megteremtésével Magyarországon, s ez a kísérlete zúzódtott szét egyfelől az uralkodó osztályok elszántságán (s itt megint igen fontos és történetismertünk számára hasznos észrevétele Horváth Zoltánnak, hogy mindazok az elvek és módszerek, amelyeket majd a Horthy-korszak hirdet és érvényre juttat, már ekkor kiépülnek és kipróbálást nyernek), másfelől a szociáldemokrata párt megalkuvásán, elgyávulásán. De ezzel a magvetők e tiszta és eszmegazdag csoportjának a szerepe sem személyesen, sem eszméik hatásában nem fejeződött be. A sovínizmus pillanatnyi hullámán túljutva, a világháború nagy családásában az értelmiségnek nem vártan széles rétegei tértek meg hozzájuk s eszméikhez. Ha a Társadalomtudományi Társaság fénykora a háború előtt volt is, ennek gyermeke, a Galilei Kör nagy korszaka a háború alatt, a forradalom előkészítésében volt. S ha a radikálisok közül egyesek riadtan látták is, mi lett eszméik logikus kifejelete 1918-ban és főként 1919-ben, ez nem takarhatja el azt a tényt, hogy valóban ez volt a logikus kifejelet: a háború időgyorsítójában a magyar társadalom túljutott az 1906–1913 közötti fázison, egy klasszikus értelemben vett radikális polgári demokrácia már nem felelt meg szükségleteinek, túl kellett lépnie a szocializmus felé, vagy vissza kellett hullania a brutális fasizmus csapásai alatt.

Sajnálatos, hogy Horváth Zoltán nem ment végig a megkezdett gondolatsoron, s nem vitte el a művében kifejtett eszmék, mozgalmak és egyéniségek történetét addig, amíg az eszmék a tömegekben anyagi erővé válnak: a forradalmakig. Horváth Zoltán hatalmas és eredményes munkájának méltó dicséretét nem a kritika fogja megadni, hanem az, ha a tudomány az általa feltárt csapást mind jobban kiszélesíti, az általa áttekintett terület minden parcelláját megmunkálja.

Nagy Péter

SZALATNAI REZSŐ: JUHÁSZ GYULA HATSZÁZ NAPJA

Bp. 1962. Magvető K. 280 l.

Juhász Gyula életművének egy rövid szakaszt roppant filológiai apparátussal, gondos és lelkiismeretes kutatómunkával tárja elének

ez a mű. Szalatnai Rezső egy régebbi könyvecskéjét (*Juhász Gyula Szokolcán*. Szlovákiai Magyarok Kincstára, Kiadja a Toldy Kör,

Pozsony, 1940.) vette alapul hozzá, de ha összehasonlítjuk a két művet, az a régibb szinte eltörpül emez új mellett.

A szerző arra vállalkozott, hogy Juhász Gyula szakolcai éveire (1911–1913) eső pályaszakaszának minden mozzanatát módszeresen föltárja és értékeli. Művének első érdeme, hogy hatalmas filológiai anyagot mozgat meg, mely némely fejezetében túlteng, de igen sok eddig ismeretlen, méltatlanul és érzéketlenül elfeledett és föl kutatatlan Juhászra vonatkozó adatot tartalmaz, melyek nélkül az eddigi irodalomtörténeti képünk csak hibás, vázlatos lehetett a költő szakolcai működéséről. E példás filológiai munka mellé társul a szerző rendkívüli tárgy- és tájseretete, maga is annak a szakolcai gimnáziumnak volt tanulója, ahol Juhász tanított.

Műfaj, módszer, koncepció hármas együttesének tükrében kívánjuk Szalatnai könyvét megvizsgálni.

A könyv műfaját nehéz lenne meghatározni. Nem kimondottan irodalomtörténeti mű, de nem is életrajzi regény. E műfaji hovatartozás kétségét az okozza, hogy a szigorúan vett irodalomtudományi vizsgálódás és anyag mellett nagy teret foglal el az erősen szépirodalmi jellegű leírás (néhol szinte remeklés!), különösen akkor, amikor Juhász utazásáról, Ancsáról, az ihlető tájról ír. Ha e mellé odaszámítjuk, hogy Nyitra megyéről, Szakolcáról, a gimnáziumról olyan részletező helytörténeti fejtegetéseket ad, amelyek méltán számíthatnak történeti munkának, akkor e könyvre nem lehet egyértelműen azt mondani, hogy irodalomtörténeti munka. Ha ez a hely- és művelődéstörténeti anyag mindenben kiegészítője, magyarázója lenne a Juhász-életműnek, akkor nem kellene megjegyzést fűznünk hozzá. Így is furcsa dolog, hogy e könyv egyik legjobban sikerült részét rosszallónak emlegetjük, de szerzőnk tárgya mégis csak Juhász Gyula életművének egy szakasza, és úgy érezzük, hogy néha ez háttérbe szorul. Igaz, hogy az életmű sok tárgyi ihletőjére, magyarázójára bukkanunk az adatok között, de nagy tömegben vannak olyanok, melyek ebből a szempontból semlegesek.

A mű módszere: egyre kisebb körökre szűkítve közelíti meg kitűzött célját, a megye, Szakolca, a gimnázium története, hogy végül Juháshoz jusson el. Mindaddig amíg a Juhász életműről nincs szó, helyes is ez a módszer. Ez a helytörténeti metodika azt követeli tőle, hogy tárgyi különbözőségeiben írjon a gimnáziumról, az önképző körőről, a Gvadányi Körőről, a pozsonyi kirándulásokról stb. Itt azután az egész mű célja, a rövid írói pályaszakasz szintézise megteremtésének a lehetősége szét hullik. A teljes Juhász-életrajz helyett (bár rendkívül pontos és adatolt) mozaikokat kapunk. A gimnáziumról, a kollégákról és

tanítványokról, a két körőről, az író levelezéséről és szerelmeiről szóló fejezetek önállóan is megállják a helyüket, de mindenképpen szét szakítottak, hiszen ugyanazon ember azonos idejű életrajzi mozzanatairól van szó. Különösen furcsa, hogy pl. a levelezés és a dedikációk külön fejezetben kapnak helyet, hiszen ezek szervesen beleilleszkednek Juhász életébe.

Mielőtt e fejezetek néhány sajátosságainak vizsgálatára áttérnénk, szóljunk a mű koncepciójáról. Szalatnai tiszteletre méltó fölkészültséggel az eddigi torzított szakolcai Juhász-képünknek nemcsak korrekciójára, hanem megváltoztatására is vállalkozik. E régebbi kép Szakolcát úgy fűsti a költő életében, mint a szomorúság helyét és elmarasztalón szól róla. Nem vették figyelembe, hogy Juhász írói gyarapodása Szakolcán a legszembetűnőbb a megelőző korszakaihoz viszonyítva, és azt sem látták, amit Szalatnai kitűnően igazol, hogy hosszú időre meghatározó élményeket és hangulatokat ad a költőnek ez a történeti levegője kisváros. Az egész könyv Szakolca fontosságának igazolása a Juhász életműben. A szerzővel ebben a törekvésében egyet is értünk mindaddig, amíg maga az író nem mond neki ellent.

Szatlatnai meggyőző anyaggal igazolja, hogy Szakolca nem is volt olyan isten háta mögötti végvár, mint ahogy azt a köztudat hitte. A gimnáziumban művelt kartársakra, a városban tisztelőkre és barátokra talált Juhász. Tanítványai (akiknek emlékezeit Szalatnai összegyűjtötte) szerették; rendezett anyagi körülmények között élt. Szalatnai módszeresen keresi Szakolca igazolását, és ugyanígy kerüli azokat a tényeket, melyekben a költő ellentmond neki: versben, prózában vagy a leveleiben. Ott, ahol ilyen ellentmondást talál, magyarázatot keres rá, de úgy érezzük, hogy nagyon Szakolca-pártian. Azt írja, hogy Juhász Babitshoz írott levelében szükség volt Szakolca nyomorúságosabb föltüntetésére, hogy Babits megatódjék, és segítsen neki állást szerezni; a versek szomorúsága és magányhangulata gyakran póz; a Gvadányi Körőről írott elmarasztaló ítélete *A homályból* c. kis prózájában és az *Orbán lelke* c. kisregényében „független szépirodalmi alkotás” stb. Itt az írói hitel kérdéséről van szó. Ha Szalatnai föltétel nélkül hisz Juhász kollégái és tanítványai megszüpítő emlékeztetéseinek, miért nem hisz adott alkalmakkor Juhásznak? Be kell látnunk, hogy Szakolca minden érdekessége ellenére is Várad után a költő számára nagy zuhanás volt életkörülményei és lehetőségei szempontjából. (Most a művekről egyelőre nem szólunk, abban a kérdésben nagyjából egyetértünk Szalatnaival, a kettő összekeverése nagy hiba lenne.) Bármily kedvesek is voltak Juhász szakolcai kartársai, barátai mégiscsak félreszorított, kissé fásult emberek voltak, nem egyenlő partnerek

Juhással, akiben nyilván elevenen élt a váradi társas élet emléke és az ottani barátok alakja.

Juhász jó tanár volt, különösen Szakolcán, ahol szeretett tanítani. Két módszertani vonatkozású tanulmánya is megjelent a gimnázium értesítőjében: *Poétikai tanításom kis tükre* 1911/12 és *Néhány szó az új irodalomtörténeti tanításról* 1912/13. Mindkét műben önnön irodalomszemléletéről is vall, túllép a korabeli iskolai tanítás irodalmi követelményein. (Ezt az önképzőkori munkája is bizonyítja.) Az utóbbi tanulmányban, amikor Ady és a tradíció kérdéséről szól, nem visszakozik, mint ahogy azt Szalatnai véli: nagyon is Ady szájíze szerint ír, amikor őt a magyar költői hagyományhoz csatolja. Arany líráját sem ő fedezi föl: a Négyes-szeminárium költőgárdája rajongott Arany lírájáért, Babits – Juhász – Kosztolányi levelzésében is sok nyoma van ennek. Szalatnai szerint az, hogy Juhász jól tanított, azt igazolja, hogy jól érezte magát Szakolcán. Ebben egyetértünk, de csak olyan korrekcióval, hogy a költő a mindennapi munkán, a tanításon kívül nagyon kevés lehetőséget tudott teremteni magának egyéb szereplésre.

Juhász szakolcai életének legkevésbé kutatott és ismert része volt eddig az ott élő nemzetiségiekhez való viszonya és e politikai kérdésekben való állásfoglalása. Szalatnai két fejezetet is szentel a szlovákokkal és a csehekkel való kapcsolatok földerítésére. Magyar politikai kérdésekre ilyen közvetlenül eddig nem reagált Juhász, mint Szakolcán a nemzetiségre. Érdeklődése a csehek és szlovákok iránt rendkívül tiszteltre méltó emberi és írói magatartásra vall. Szalatnai sok kis apró adattal igazolja, hogy Juhászban nem élt a fajgyűlölet érzése, sőt tüntetően szerette szlovák tanítványait, baráti szálak kötötték szlovák és cseh emberekhez. Ez a magatartása korántsem volt olyan yira politikai tisztánlátás, mint ahogy az Szalatnai könyvéből következne. Szalatnai Juhász szakolcai ilyenirányú nézeteinek igazolását a költő 1918/19-es cikkeiben keresi meg, amikor ezek a kérdések égetően megoldásra vártak, ill. tragikusan megoldódtak. Juhász tízes évek eleji nézetei azonban nem igazolhatók az 1918/19-es cikkeivel, hiszen ekkorra nagy fejlődés van már mögötte: a háború és egy forradalmi korszak világosodó tanulságai. Nyilvánvaló, hogy Juhász ezeknek a tükrében helyesen ítéli meg, ill. el az akkori magyar politika nemzetiségi intézkedéseit. Am a szakolcai értékes emberi magatartásában még nem politikai tisztánlátás van. Mivel Szalatnai Juhász régebbi magatartását későbbi cikkeivel magyarázza, nem tudja értelmezni a *Szakolcai emlék* c. kis prózai írást (Szeged és Vidéke, 1913. aug. 5.), mely vitathatatlanul enyhén nacionalista hangon

fejeződik be. Így marad teljes magyarázat nélkül a FEMKE-dal is. Pedig ez az igazibb politikai arculata Juhásznak ebben az időben. Ha Juhász politikai nézeteinek olyan tisztaságáról beszélhetnénk, mint amilyenről Szalatnai ír a szakolcai években, akkor nem történt volna meg a költő rövid idejű kiskiklása a háború kitörésekor, ami viszont megint csak politikai tisztázatlanságról árulkodik. (Juhász érdeklődése a szláv nemzetiségi népek iránt Szalatnai szerint Szakolcán kitágul az egész szlávtság befogadására. Nem vitatjuk. De az, hogy orosz regényeket olvas, még nem biztos, hogy a szlovák-cseh érdeklődés eredménye, lehet a táj vagy hangulati rokonság egybeesése is: a későbbi *Balatajka* c. vers *E nóta ismerős nekem, Szívem dalolja szüntelen* emlékeztető sorai sem a szakolcai szláv emlék, hanem az ősmagyar motívum, az egy földről való származásra utal.)

Szalatnai könyvének legértékesebb része – itt az adatok is másodlagosak lesznek – a művekről szóló fejezet. Itt van igaza a szerzőnek, szinte megcáfolhatatlan igaza, amikor az eddigi értékelésekkel szemben bizonyítja, hogy a szakolcai évek írói termése a Juhász-életmű kiemelkedő része. (De nem a legkiemelkedőbb, mint ahogy ezt e könyv sugallja.) Százhusz vers értő és ízléssel elemző vizsgálójára talál Szalatnaiban, aki Anna-, vallásos-, filozófikus és ún. *szakolcai* verseket különböztet meg közöttük. A szerző kitűnő megfigyelése, hogy az élmény és a mű megközelítő egyidejűsége itt a legszembetűnőbb Juhásznál. (Megjegyezzük, hogy ez csak az utóbbi csoportba sorolt versekre vonatkoztatható.) Az is Szalatnai érdeme, hogy először vizsgálja e költői életmű gyarapodását abból a szempontból, hogy e líra realista szemlélete mennyire mélyül el a szakolcai korszakban, és ezzel mintegy igazolja, hogy nagy váltás korszaka állott itt be Juhásznál. Mégis élnék bizonyos korrekcióval. Juhász alapvetően emlékező költő, akiben ez az attitűd az emlék-valóság földolgozására nagyon erős. Élmény és élményadta lehetőségek csak időbeli eltolódással jelentkeznek nála a lírában. Juhász Gyula költészetének szakolcai gyarapodása sokban a váradi korszakába gyökerezik. Az Anna-versek élménye természetesen, de már az első Anna-vers, melyet a színésznő megismerésekor írt még Váradon, az is emlékező. A magány filozófikus boncolgatása is egy korszakkal előbbre tehető, de míg Váradon megvolt a magány ellenpólusa a kitörési kísérletek latolgatásában, addig Szakolcán meglett a valósága ennek a magáynak. Van a szakolcai évek költészetének még egy jellemzője: ez a vallásos líra, a váradi intellektuális vallásossághoz viszonyítva lemondóbb, istenhez hanyatlóbb. Mindenképpen negatívabb a váradi korszakhoz képest. Tehát a szakolcai gyarapodás nem is olyan egyértelmű.

Furcsa, hogy említés nélkül marad ezeken a verseknél a költő impresszionisztikus látásmódja, pedig ebben a korszakában talán a legerősebb. Különösen szembevetve az impresszionista jegyek egymásbajátszása Juhász ekkori költészetében. (A *Magyar táj, magyar essettel* c. vers valóban Szokolcán íródott, de túlzás azt állítani, hogy a *Tisza* szó kihagyásával szokolcai vers lehetne.) Szalatnai igen helyesen mutat rá arra, hogy az ebben a korszakban újraközölt Juhász versek rokonságot mutatnak szokolcai hangulatával és ezért kerülnek elő. De téved, amikor azt hiszi, hogy a *Gioconda* c. is ezek közé tartozik, az újraközlést az magyarázza, hogy ekkor ellopták Leonardo da Vinci képét, és aktuális lett Juhász verse.

Nem osztozhatunk Szalatnainak abban a véleményében sem, amit Juhász prózájáról ír: „Szokolcán Juhász Gyula publicisztikájának még csak az elején tartott. A nagy publicista később, 1918-ban kezdte pályafutását Szegeden.” (245. l.) Szalatnainak ebből a megállapításából módszertani hibájára is fény derül. Nem veszi figyelembe eléggé a Juhász-életmű Szokolca előtti szakaszát. A váradi publicista Juhász Ady mellé emelkedik minőségben és mennyiségben is. Ott szinte évenként több publicisztikai írása van, mint az egész szokolcai korszakában. És az, hogy Szokolcán több a vers, azzal is magyarázható, hogy publicisztikai lehetőségei nagyon kicsik voltak. (Tévedés az, hogy Juhász a szokolcai évek alatt is munkatársa maradt a váradi lapoknak [121. l.], azok nagyon kevés első közlést jelentettek meg ekkor tőle.)

Szalatnai könyvének befejező része a szokolcai emlékek és hatások további kutatása a Juhász-életműben. Mivel csak a „szokolcaiságra” szűkül le a vizsgálat szempontja, elkerülhetetlenül torzít, és ott is megnöveli ezt a hatást, ahol már más motivumok uralkodnak. Igaz, hogy jó érzékkel keresi ki a szokolcai emlékek késői jelentkezését, de néha ott is keresi, ahol nincs. Pl. a *Falusí harang verse* c. vagy az *Annának utólszor* c. verseknél, az utóbbi „boldog visszhang bús szőlőhegyen”

utalása nyilvánvalóan Váradra vonatkozik; a *Reátok gondolok* c. versben csak „Kedves, dicső fiúkról” van szó, még nem biztos, hogy a szokolcai diákjait siratja.

Végül néhány filológiai megjegyzés:

A Bulyovszky-díj elnyerésének történeténél a szerző idézi a díjnyertes verset (persze, teljes egészében idézni fölösleges volt), de nem a pályázatra beküldött, hanem egy korábbi változatot. Hivatkozás történik a Kilenyi-hagyatékban (Szegedi Somogyi könyvtár) levő Smodits Zoltán gépiratára, de az nem Juhász-vers-elemzéseket tartalmaz, csak általános elemelkedéseket Juhász írája kapcsán. Annak az emlékezésnek hitelességében kételkedni lehet, miszerint az új tanárnak egyik versét fölolvasták a diákok az órán. Hihetetlen, ha arra gondolunk, hogy ez a Juhász-vers szerelmes vers volt, és maga Szalatnai is írja más helyütt, hogy a költő az önképzőkörben nem engedte saját verseit szavalni. Ignóus leveleinek dátuma 1911. dec. 14, nem 6. Ha dedikációkat is idéz a szerző, hadd írjunk mi is ide egyet még: *Juhász Gyulának régi barát-sággal, régi váradi napok emlékéül 912. dec. 8. Dutka Ákos.* (Dutka Ákos Verses Könyve. 1908–1912. A Szegedi Somogyi könyvtárban levő Kilenyi-hagyatékban.) A levélközlésekről csak azt jegyezzük meg, hogy forrásként nem használhatók, mert egy sincs közöttük, ami hibátlan lenne, különösen hibás a 140., 142. és a 144. lapon közölt levél. (Kimaradt egy elkeseredett hangú szokolcái levél [1912. febr. 1.], melyet Pásztor József közölt a *Színház* 1946. máj. 23–29-i számában. A prózai cikkek bibliográfiáját is ki kell egészíteni a következő írásokkal: *Aforizmak.* A hét, 1911. okt. 22-i és nov. 19-i számában. A *holnap városa*. Nagyváradi Napló, 1911. dec. 24. *Új hőroszok.* Szeged és Vidéke, 1912. júl. 2. és *Új szépségek felé.* Szeged és Vidéke, 1912. júl. 10. (Az utóbbi kettő névtelen.)

Bármilyen álláspontonról vitatkozunk is Szalatnai könyvével, értékéről mindenképpen elismeréssel kell szólnunk.

Ilia Mihály

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A MAGYARORSZÁGI KÖNYVDÍSZÍTÉS A XVI. SZÁZADBAN

Bp. 1961. Akadémiai K. 195 l. 72 t.

Soltész Zoltánné könyvével az utóbbi években megjelent könyvtörténeti monográfiák sora értékes művel gyarapodott. A magyar könyv történetének egészét vagy egy-egy korszakát vizsgáló, a magyarországi nyomdák működésének eredményeit bemutató és életét ismertető művek után Soltészné szorosan csak a magyarországi nyomdák könyvdíszítő munkáját veszi vizsgálat alá. A könyvdíszetek megjelenését, eredetét, elterjedését vizsgálja, de a könyvdíszetek körét

nem szűkíti a szöveg megértését elősegítő alakos ábrázolásokra, hanem számba veszi a kevésbé értékes, csupán a könyv esztétikai megjelenését szolgáló díszítő elemeket is. A könyvének szövegrészéhez csatolt „Nyomtatványok mutatója”-ból kiderül, hogy több mint 300 XVI. századi könyv díszítését dolgozta fel. A „Katalógus”-ban nyomdánként csoportosítva az „Illusztráció”, „Címlapkeret – keretdísz”, „Nyomdászjegy”, „Cimer”, „Fejléc – Záródísz”, „Iniciálé” szerint rend-

szerezi a díszítőelemeket. Egyrészt megállapítja az egyes könyvdíszek származását, a hazai metszetek, az egyes könyvek díszítésének előképeit. Vizsgálja a hazai mesterek tevékenységét, külföldi és egymáshoz való kapcsolatukat.

A fametszettel díszített könyv magyarországi megjelenését vázolja fel bevezetőben. A külföldi fametsző művészet és kódexeink kapcsolatát, a külföldön megjelent, de magyarországi használatra szánt könyvek fametszeteit ismertetve és az eddigi kutatás eredményeit röviden összefoglalva megmutatta, hogy a grafikus művészeteknek csaknem minden műfaja, művészi és technikai eredménye eljutott hazánkba, de a grafikai eljárások művelése csak nehezen és csupán csak a XVI. századi hazai nyomdák működésével honosodott meg. Ősnyomdánk nem vették igénybe a könyvillusztrációt.

A XVI. századi hazai nyomdák külföldi példák után indultak. Soltészné megkereste azokat a külföldi nyomdákat, amelyek hatása döntő volt nyomdánk könyvdíszítő működésére. Honterus brassói nyomdájának kapcsolata Aldus velencei könyveivel szemmel látható, de könyvdíszítő törekvései első sorban baseli példák nyomában járnak, Sylvester János könyvei a bécsi könyvnyomtatás, a Singriener-nyomda eredményeit hasznosítják. A kolozsvári Hoffgreff – Heltai-nyomda könyvdíszítése wittenbergi példákat követ. Basel, Bécs és Wittenberg hatása állandó marad a század folyamán, és nyomdánként, valamint nyomdászokként különböző mértékben mutatkoztak. Pédájuk nyomán megjelentek a hazai könyvdíszítő törekvések is.

Honterus, a humanista, az Aldus-könyvek nyomán indult, de a grafikus, aki Baselben képezte ki magát kiváló kartográfussá, baseli hatásokat mutat. Wagner Bálint, aki Honterus halála után a nyomdát vezette, Brassóban rézmetsző műhelyt rendezett be. Bár a műhelynek nem volt jelentős hatása, Wagner officinájában már helyi mester működésének is jelentős nyoma van. Holbein „Haláltánc”-metszetei nyomán Wagner „Imagines mortis” c. művének illusztrációit L. F. mester készíti, és később is dolgoznak Brassóban helyi mesterek. A brassói nyomda külföldi eredetű könyvdíszít keveset használt, helyi művészekkel dolgoztatott, közöttük a nyomda életének utolsó szakaszában működő ismeretlen mesterrel, aki a kor legjobbjai közé tartozott. – A Sárvár-Újsziget-i nyomda könyvdíszítő művészetében is Bécshez kapcsolódik. Kiadványainak címlapjain, iniciálékészletein a Singriener-nyomdával kapcsolatban volt kismesterek közvetlen hatását figyelhetjük meg. Könyvdíszet, hihető, hogy Johannes Strutius hozta magával, sőt lehet, hogy maga is készített met-

szeteket. Az Új Testamentum Lucas Cranach hatását mutató nagy kálváriaképének készítőjét, J. S. mestert Soltészné Johannes Strutiusal azonosítja.

A kolozsvári Hoffgreff – Heltai-nyomda díszítő munkája wittenbergi nyomokon indult el. Az öt évtizeden át működött nyomda első díszei Hans Luft wittenbergi nyomdász közvetlen hatását mutatják. A Luft által foglalkoztatott fametsző gárda élén Lucas Cranach állott, és a szerényebb nyomdadíszeket is ezek a művészek, közöttük Jacobus Lucius Transylvanus készítették. Ő közvetlenül is dolgozott a kolozsvári nyomdának. A feltehetően brassói születésű mester Honterus műhelyében tanult, és innen lehetett kapcsolata a kolozsvári nyomdával. – A kolozsvári nyomda Luciusal állandó kapcsolatban volt. Így könyvdíszet állandó nyugati hatást mutatnak. De hatással voltak a Heltai-nyomdára frankfurti nyomtatványok is. E hatást a szerényebb tehetségű helyi mesterek munkáin mérhetjük le. Ezek gazdag díszítőanyagot hoztak létre. Munkásságuk jelentősége nagy, nemcsak mennyiségben, de minőségben is, Lucius mellett S. I. R és G. C. mesterek munkájával a kolozsvári nyomda XVI. századi fametszésünk legfontosabb centruma lett.

Tovább vizsgálva nyomdánk könyvdíszetait – az egyetlent, az ósláv egyházi könyvek festett díszítését követő, brassói Coresi nyomdát kivéve – nyugati könyvek díszítését veszik példának könyvnyomdánk. Huszár Gál és Dávid, Török Mihály bécsi metszeteket használt. Időrendben követi őket a debreceni nyomda vezetésében, de jelentőségben fölülük emelkedve, a Bécsből menekült lengyel származású Hoffhalter Rafael. A Németalföldön és Zürichben is járt sokoldalú mester Bécsben nemcsak mint nyomdász emelkedett ki, hanem mint metsző is jelentős. Noha a nyomdászat minden idejét leköthette, és így művészi tevékenysége elapadt, de amikor Debrecenben megtelepedett, a metsző is újra munkához látott. Ő a mestere nyomtatványai címlapkereteinek és az azokban levő címerábrázolásoknak. Debrecenből távozva, különös figyelmet érdemelnek Gyulafehérvárott készített anti-trinitárius szellemű Szentháromság-ábrázolásai. Hoffhalter Rafael halála után fia, Rudolf elhagyta Erdélyt, és Alsólendván, Dráva-vásárhelyen dolgozott, apja metszeteinek felhasználásával. Ez az anyag, mikor a nyomda működését Miksa király közbelépésére megszüntette, egy évtized múltán Manlius nyomdájának nyomdadíszet közé került.

A debreceni nyomdát Hoffhalter Rafael távozása után előbb Komlós András, majd Hoffhalter Rudolf vette át. Komlósnak a kálvinizmusához alkalmazkodó puritánabb, az emberi alakot díszül fel nem használó

könyvdíszai, az ornamentális lapok ötvösmintakönyvek alapján készültek. Hoffhalter Rudolf is csupán iniciálisokkal, címerdíszekkel gazdagította a nyomda készletét, az alakos illusztrációt ő is mellőzte. Kevés művészi értékű könyvdísz-állománya volt a Bornemisza – Mantskovits-nyomdának is.

Egy időben, 1578-ban és 1582-ben három nyomda kezdte meg működését, amelyeknek jelentősége túlnyúlik a XVI. század keretein. Közülük a Manlius-nyomdának nincs sok köze – bár könyvei metszetekkel ékesek – a magyarországi könyvdíszítés fejlődéséhez, rézmetszetei azonban legelső jelentkezései e műfajnak. Annál fontosabb szerepe volt a nagyszombati és a bártfai nyomdának. Telegdi Miklós Bécsben vásárolt nyomdájának könyvdíszai is bécsi minták hatását mutatják. Hans Rebell, Richard Atzel neve szerepel a minták mesterei között. A Singriener-nyomda kismesterei is megjelennek itt. Iniciálék, záródíszek mutatják kapcsolatukat velük. De az illusztrációk is bécsi példák után készültek, azonban a nyomda már önállóan is készített könyvdíszeket. Kalendáriumainak hónapábrázolásai Beham-metszetekkel tartanak kapcsolatot. Pécsi Lukács könyve, a „Szűzek koszorúja” a prágai kiadás metszeteit vette illusztrációi példájának.

A bártfai nyomda kezdő évtizedeiben Gutgesell Dávid még túlnyomó részben külföldről származó klisékkel dolgozott. Utóda, Klösz Jakab, aki a század végén, 1597-ben vette át a nyomda vezetését, a XVI. század maradék pár évében is figyelemre méltó alkotott a könyvdíszítés területén is. A kolozsvári nyomdának is dolgozó bártfai G. C. mester és egy, nála sokkal nagyobb tehetségű ismeretlen bártfai mester már a hazai grafikus művészet fél évszázadának eredményeit összefoglaló művészetükkel tudnak eredetit, önállót is alkotni a Klösz-nyomdának készített metszeteikben.

Soltész Zoltánné könyvének tartalmi áttekintése is képet ad arról, hogy hazai könyvnyomdaink működésének megindulásával hogyan kezdődik és nyer tért a középkori miniaturafestészet helyett a grafika alkalmazása. A külföldi nyomdák díszítő-művészete ekkor már évszázados eredmények

alapján dolgozott, természetes az, hogy a magyar nyomdák grafikus művészete ezeket az eredményeket vette figyelembe, választotta például. Baseli, bécsi, wittenbergi és frankfurti mesterektől tanulnak, utánozzák műveiket. Másodlagosan használnak külföldi kliséket is, de csakhamar készülnek Magyarországon is metszetek. Igaz, a külföldi mesterek hatása – Holbein és Cranach művei járnak az élen – az egész századon át érezhető, de már vannak magyar mesterek is, akik legtöbbször egymástól függetlenül, kronológiai rendbe nem sorolhatóan működnek, nemegyszer magas színvonalú műveket alkotva és megteremtve a XVI. század, a magyar barokk könyvdíszítését.

Soltész Zoltánné alapján a művészet-történet szemével vizsgálja a XVI. század könyvdíszait. Művészi hatásokat, ösztönzéseket mér le és kísérel meg rendszerezni. Könyvének nagy eredménye, hogy egy új művészeti ág kialakulásának tényezőit, folyamatát tisztázza. Am könyvét haszonnal forgatja majd, és nélkülözhetetlen segédkönyvként használja a könyv történetének bármilyen szempontú kutatója is. Hetvenkét képtáblája a lehetőség teljes corpora a XVI. századi könyvdíszeknek, s csak egy hiányát érezzük, hogy a külföldi hatásokat – a pontos irodalmi utalások mellett – nem illusztrálta legalább a főbb művekben. Aki a XVII – XVIII. századok könyvdíszítését valaha tanulmányozta, tudja azt, hogy a jövőben az ez irányú kutatómunka milyen segítséget kapott Soltész né könyvében. Hiszen pl. a XVI. századi záródíszek élete a XVIII. századba is belenyúlik.

Végül a könyv jelentős irodalomtörténeteszeink számára is. Szerzője példát adott egy korábban megjelent tanulmányában (MK 1957) arra, hogy a könyvdíszek segítségével a tévesen meghatározott könyvek megjelenési adatai helyesbíthetők. A hely és nyomda, valamint évszám adatait nélkülöző vagy címlaptalan könyvek a sokszor bizonytalan betűvizsgálat helyett biztosabb meghatározási alapot nyertek a könyvdíszek vizsgálatával. E munkában Soltész Zoltánné könyve nélkülözhetetlen segítő lesz.

Jenei Ferenc

*

Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztésének keletkezésrendjének problémái. Akadémiai K. 1961. 112 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.)

Gerics „eredeti formájában kandidátusi értekezésnek szánt” (5. l.) munkájával egy nagy múltra visszatekintő kérdéskörhöz kap-

csoódik, és kíván eredeti megfigyeléseivel az eddigi megállapításokon finomítani, módosítani: a kérdéscsoport egy részét megnyugtató megoldáshoz juttatni. Gerics munkája már tárgyával magára vonja figyelmünket, módszere és eredményei pedig jelentőssé teszik. A kérdést általában szövegösszehasonlítás formájában veti föl, majd a szövegeket

egyfelől filológiai, másfelől történeti szempontból veszi vizsgálat alá, így ad valószínűnek, illetve biztosnak szánt megoldást.

Alapelve és kiindulási pontja az a vitathatatlan tétel, hogy a ránk maradt krónika-szövegben egy sor interpolációval kell számolnunk, melyek az első, ősgesta szövegére – már a XI – XII. század fordulójától kezdve – rakódtak rá. Elsőrendű feladatának azt tartja, hogy ezt az ősgestát a folytatásokról leválassza, ezzel együtt az első folytató művét, legalábbis az első folytatás kezdetét meghatározza.

Munkája első fejezetét egy XI. századi magyar gesta-szerkesztés megléte melletti újabb bizonyítékok keresésének szenteli. Ezek közül legbehatóbban azzal az ellentmondással foglalkozik, mely Koppányék sorsának elbeszélésében a krónika 41. és 64. fejezete között, másrészt a kisebbik István-legenda szövegén belül mutatkozik. A másik két István-legenda vizsgálatba vonásával arra az eredményre jut, hogy a lázadók szolgására vetéséről szóló rész az ősgesta szövegében volt benne, ezt hagyományozza a 41. fejezet is, míg a büntetésüknek tizedfizetésre való változtatásáról szóló szövegrész egy későbbi, valószínűleg Kálmán-kori folytató szerzeménye. – Ez a szétválasztás helyes lehet, de az István-legendák szövegét feltétlen bizonyító értékűnek nem tarthatjuk az ősgestára vonatkozólag. Egyrészt, mert a kisebb legenda minden szempontból tudatos írógyéniségnek bizonyuló szerzője olyan feltűnő hibát nem követhetett el, hogy egymás után következő két mondatában *önmagát* cáfolja meg. Ezt a cáfolatot – egyelőre – továbbra is későbbi betoldásnak kell minősítenünk. Ami pedig a legenda elején olvasható forrásmegjelölést illeti, nehezen vonatkoztathatjuk írásos forrásra (Gericis szerint az ősgestára). A korabeli forrásokban ugyanis a *supinum* használata rendkívül ritka, a kisebb legendában pedig nem fordul elő; ezenkívül, ha mégis föltennénk, hogy az író itt írásos forrásra utal, akkor a maga munkáját mindössze *másoló* munkának kellett, hogy minősítse: „Szent István hitvalló... életét és cselekedeteit, *ahogy* azokat az akkor élők *híradásában olvastuk*, méltónak és megtisztelőnek éreztük az utókorra *hagyományozni*.” Ez a szövegértelmezés aligha helyes, még akkor sem, ha elismerjük e mondat szóbeli közlésre való vonatkoztatásának nehézségét. Különben – nézetünk szerint – a nagyobb legendából nem olvashatjuk ki a korábbi Koppány-hagyomány emlékét. Lehetőséges, hogy a „suffragium” e helyt „segítség”-et jelent, de nem vonható az utána következő „domitorium”-hoz; nehezen képzelhető el e szóval kapcsolatban egy genitivus *objectivus*, sokkal inkább a *subjectivus*, mint a Gericis idézte párhuzamban is: *suffragium Christi*. Másrészt Hartvik ugyanezen a helyen világo-

sabban fogalmazva ezt mondja: „*ipsius* (tehát: *Stephani*) *suffragio* ...” A „sufficientia” fordítása pedig nem kétséges; vonatkozik azokra az egyházi fölszerelésekre, melyeket királyi adományként kapott a kolostor. (Vö. *Sancti Stephani decretorum liber II. 1.*: De regali dote ad ecclesiam; ugyanebben az értelemben fordul elő ez a szó a nagyobb legenda 9. fejezetében is: „Pre cunctis tamen episcopatus Besprimiensis, quam (1) ipsa (sc. Gisella)... *omnibus sufficientiis* ad servitum in auro vel argento vestimentisque multiplicibus adornavit.”) Gericis eredményének lényegét azonban, hogy ti. a 41. fejezet szövegének forrása korai, a nagy legenda iratási idejét is megelőző szöveg volt, mindez nem érinti. Arra persze nem gondolnánk, hogy ez a forrás különböznék a kisebb legenda forrásától (?), és ilyenformán két, közel egykorú XI. századi ősforrást kellene föltételeznünk. – A krónika 90. fejezetének és a nagyobb legenda 1030-as támadásról szóló szövegének összevetéséből levont következtetése helytálló; a két szöveg megfogalmazásának hasonlósága annál is feltűnőbb, mert egyetlen *szó szerinti* egyezés sem mutatható ki közöttük. Ugyanúgy helytállónak látjuk Gericisnek a Lodomeria–Ruscia-kérdésből levont következtetését, ha feltesszük, hogy a krónika 80. fejezetének írója nemcsak *két külön nevet* használ, hanem e kettőt – bár nem mondja ki – *két külön politikai-földrajzi egység megkülönböztetésére* is használja.

A második fejezetben a kutatások eddigi eredményeinek áttekintése és Erdélyi László, valamint Hóman Bálint megállapításainak részletesebb kritikája után, erre a kérdésre keresi a szerző a választ: mikor keletkezett legkorábbi gestaszerkesztésünk? Abból, hogy András király történetének elbeszélése 1059 őszéig törtetlen, valamint a Béla-kori szöveg több ponton (91., 94. és 97. fejezet) interpolálnak látszik, arra következtet, hogy az ősgesta még I. Béla uralkodását is magába foglalta, és az első folytató a 101. fejezet cseh háborújával kezdi művét, interpolálva az első szerkesztés utolsó fejezeit is. Megállapítását egy sor észrevétellel támogatja: szerinte a 82. fejezet Janus-elbeszélése az ősgesta szövegéből került jelenlegi, nem megfelelő helyére; a 100. fejezet váratlan megjelenését a folytató összefoglalási szándékával kell magyarázni; az 1051–52-es események leírása körül mutatkozó – nemcsak kronológiai jellegű – zavar legalább másfél évtizednyi időközt tételez fel az események és megörökítésük közt; a *Zágrábi Krónika* Salamonnal kapcsolatos utalása egy *Chronica Ungarumra* arra mutat, hogy az 1067. utáni történet szerzője az ősgesta utolsó fejezeit is átdolgozta. – Ami a 92. fejezetet illeti, nem látjuk bizonyítottnak, hogy a krónikás *felfogása* eltérne a 91. fejezettől Salamon koronázásával kapcsolatosan.

A kardnak mint hercegi jelvénynek említése lehet, hogy már nem korszerű Kálmán korában, de e fejezet forrása nem föltétlenül gesta-szöveg. Valószínűbbnek tartjuk a korai latin nyelvű forrásainkat stílus alapján vizsgáló Horváth Jánossal, hogy az eseménnyel egykorú énekmondó-szöveg volt a forrása. Helyes Gerics hivatkozása Albericus prológusára, de azzal szembeállíthatjuk a 123. fejezetet; eszerint — a dux-szal ellentétben — a királyt királlyá a koronázás teszi: „Nunc autem Vyd dux esse non potuit, nec tu amplius coronaberis — mondja Salamonnak szemrehányóan az anyja. A 122. fejezet Gericstől idézett párhuzama pedig csonkának látszik; mindenesetre a *Csepreghi-kódex* értelemszerűen mondható „regis” kiegészítése a szerző felfogása ellen látszik bizonyítani; ha viszont a kiegészítést elhagyjuk, akkor hogyan fordítandó a szöveg? — A 94. fejezetet nem érezzük interpolátnak: a dénárok újból való említését eléggé indokolja az, hogy a bizánci aranynak mint számítási pénznek említése szükségessé tette ezt a fejezet végén. Ami pedig a „multa etiam alia fecit”-re vonatkozik, úgy gondoljuk, helyén van Béla első fontos intézkedése után, mintegy utalva arra, hogy más fontos intézkedéseket is lehet még említeni. Valóban, a 95. fejezet egy „enim”-mel kapcsolódik a 94. fejezethez. — A 97. fejezetben sem látunk törést. A hercegek Lengyelországból való menekülése után azt mondja a krónikás, hogy „Salamon *ilyenformán nehézség nélkül* jött a császár kíséretében Magyarországra”, és a nehézségek csak a császár távoztával kezdődtek, amikor Géza Lengyelországból visszajött. — A 82. fejezet Janusra vonatkozó betoldása kétségtelenül rossz helyen áll. Vitatható azonban, hogy ez része lett volna az ősgestának. Mai formájában ugyanis nemcsak tartalmi, hanem mert nem rimes, formai szempontból is elüt az ősgesta szövegétől. A 95. fejezet szövege viszont, amelyik Gerics szerint későbbi megfogalmazású, rimes formájával nagyon jól beleillik környezetébe. Különben is az „in antiquis libris de gestis Hungarorum”-ra való utalás a 82. fejezetben a Vata családjával való házassági tilalomra vonatkozik csupán. — Teljesen indokolt a 100. fejezet *genealógiai* összefoglalásának váratlan megjelenésére utalni, de hozzátehetjük, hogy a 91. fejezet *krónológiai* összefoglalása a maga helyén még meglepőbb; sokkal nagyobb jelentőségű, mint a 101. fejezet krónológiai visszautalása, amely a 98–108. fejezetek eseményeit vissza-előre-utalva fogja össze, és párhuzamra sem állítható a *Zágrábi Krónikának* az uralkodók nevét követő időmegjelöléseivel. — Az 1051–52-es események megörökítésében (89–90. fejezet) tapasztalható zavarral kapcsolatban néhány ponton maga a szerző menti fel a gestatírókat a felelősségrevonás alól. Mi még tovább mennénk: Horváth János ugyanis csak a

békeokmány szövegéhez talált korabeli párhuzamokat, a házasságkötéssel kapcsolatban olvasható formulákhoz nem. Tekintve pedig, hogy egyrészt az ősgesta írásakor — Gerics szerint a 60-as évek második felében — mind Salamon, mind pedig felesége még élt, és politikai szempontból figyelemmel kellett sorsukat kísérni, másrészt, hogy a házasságkötéssel kapcsolatos két formula: „propter perpetue pacis federa firmitus roboranda” és „hec autem omnia fideliter servaturum iusiurandi (!) religione interposita confirmabat” a krónika más helyén (91., illetve 97. fejezetben) is szó szerint előkerül, talán helyesebb lenne föltennünk, hogy a „Sophiá”-val kötött házasságról szóló híradás már nem az ősgesta szerzőjének műve, akit ekkora memóriazavarral nem gyanúsíthatunk. Hogy a nevek pontos megörökítése mennyire érény lehetett, erre idézhetjük a Pozsonynál vitézkedő „milesek” felsorolását a 89. fejezetből. Ha pedig a házasságkötésre vonatkozó részt elvitatjuk őskrónikásunktól, a többi, még fennmaradt problémát pedig Greics útmutatásával részben megoldottnak tekintjük, talán nem szükséges 15–20 évnnyi időtartamot feltételeznünk az események és írásba foglalásuk között. — Ami a *Zágrábi Krónika* Salamonnal kapcsolatos forrásmegjelölését illeti, Gerics következtetését, „hogy egy, a legrégibb gestánál későbbi mű foglalkozott olyan eseményekkel is, amelyek a régi gesta előadásának még szintén tárgyai voltak” (ti. Salamon és a hercegek viszálya), szívesebben módosítanánk úgy, hogy ez a régi gesta (vagyis ősgesta) Salamonra vonatkozólag már nem tartalmazott semmit; amit a *Zágrábi Krónika* „ut habet coronica (!) Hungarorum”-mal forrásként megjelöl, valószínűleg mint különálló forrás feküdt előtte, de még valószínűbb, hogy már a folytatással „megfejtelt” krónika-szöveg volt. Azért merjük ezt az állításunkat megkockáztatni, mert nem bizonyítható a „relatio Ungarorum in scriptis ab olim redacta” Anonymus szövegétől való különbözősége az évszám alapján, részben azért, mert a *Zágrábi Krónika* évszáma romlott, másrészt azért, mert Anonymus *jelenleg* ismert egyetlen kéziratát is másolási hiba terheli a szóban forgó helyen.

A harmadik fejezetben Gerics a XII. századi folytatások néhány problémájával foglalkozik. Szellemes és eredeti gondolatot vet fel, amikor Salamon és a hercegek harcában felbukkanó idoneitási és legitimitási elmélet alapján próbálja meg a korábbi és későbbi szövegeket szétválasztani, korábbiak minősítve azon részeket, melyekben Salamonnal szemben, Géza és László javára az idoneitás gondolata bukkon föl, későieknek — esetleg II. István-koriaknak — azokat, melyekben Salamon törvényes joga hangsúlyozódik (ilyen a 130. és 133. fejezet). A szerző gondolata

értékes eredményekre vezethet, *egyelőre* azonban helyesebbnek tartjuk ezzel a gondolatmenetével, illetve szétválasztási kísérletével szemben olyanfajta fönn tartással élni, mint amilyennel ő – nem egészen alaptalanul – él Horváth János németbarát-németellenes alappon történő szétválasztási kísérletével kapcsolatban.

Gerics könyvével kapcsolatosan tett néhány észrevételünk után hangsúlyozni kívánjuk munkájának jelentőségét, mind módszertani szempontból, mind eredményeit illetően. Megjegyzéseinkkel csupán azokra a szempontokra kívántunk utalni, melyeket nyilvánvalóan ő is mérlegelt könyve írásakor. Összegezve: az ősgesta és első folytatásának szétválasztása Gerics könyvében az irodalomtörténetírás szempontjából még nem eléggé meggyújtó, és további bizonyítékokra lenne szükség ahhoz, hogy amit valószínűvé tett, azt biztosnak is elfogadhatassuk.

Boronkai Iván

Ozorai Imre vitairata. Krakko, 1535. A kísérő tanulmányt írta: Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp. 1961. MTA Irodalomtörténeti Intézet – Akadémiai K. 222 számozatlan levél. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 4.)

A *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, akárcsak megelőző három kötetével, most is hasznos feladatra vállalkozott, amikor faksimile kiadásban Ozorai vitairatát, ezt az irodalomtörténeti ritkaságot is megjelentette. Ez első eredeti nyomtatványunk, egyszersmind első lutheri ihletű magyar írásunk.

Fontos hiánypótló szerep hárult a kötet kísérő tanulmányának szerzőjére, Nemeskürty Istvánra is. Révész Imre dolgozatán kívül önállóan megjelent tanulmányban senki sem foglalkozott eddig a mű írójával, s az alaposabb marxista értékelés is hiányzott. Ezt a mulasztást kellett volna pótolnia Nemeskürtynek. Feladatának azonban csak részben felelt meg.

1. Írásában számos hiba és félreértés van. Így sokat levon a tanulmány értékéből az, hogy az Ozorai művéből kölcsönzött mintegy 27 hosszabb idézetben egyszeri átolvasásra 105 hibát találtam. Nemeskürty megváltoztatja a betűket, „minekünk” helyett „minekünk”-et ír; a szavak alakjának eltorzításával néha a jelentést is módosítja, így kerül a szövegbe „még” helyett „meg” stb. Ozorai szavait néha saját szókinccsével pótolja, pl. „tunyaságokat” helyett egyszerűen „hazugságokat” ír. Mindez a pontatlan cédulázás eredménye is lehet, erre vall legalábbis az a tény, hogy egy esetben idézetnek tünteti fel Nemeskürty tanulmányának azt a részét,

melyben saját szavaival adja vissza Ozorai egyik kijelentését, mert a tanulmányban idézetnek feltüntetett ezen hely: „... mintha két személy alatt áldozna, misét magyarul mondana, magyarul keresztel, oldoz” az eredetiben így hangzik: „... mint ha urunknak testét vért két személy alatt osztogatja valamely pap, avagy vejendi valamely paraszt, vagy ha a pap a misét magyarul mondandja, magyarul keresztelend, magyarul oldozand...”.

Hibás Nemeskürtynek az a kimutatása is, amelyben Ozorainak az egyházatyáktól vett idézeteinek számát adja. Nemeskürty szerint ugyanis Augustinust 20-szor, Ambrosiuszt 6-szor idézi; holott valójában az elsőt legalább 23-szor, a másikat egyházatyát pedig legalább 7-szer, (s talán még ezeket a számadatokat is növelni lehetne).

Téved Nemeskürty Ozorai életével kapcsolatban is. Így hibás, amikor azt állítja, hogy Ozorai legfőbb patrónusai a Nadányiak és a Massaiak voltak, mivel Bod Péter csak őket említi, Drágfy Gáspárt pedig nem. De – mint Révész Imre nyomán tudjuk – Bod Péter Drágfyról is megemlékezik, ha nem is a *Magyar Athénásban*, hanem a *Historia Hungarorum Ecclesiasticában*. Még nyilvánvalóbb félreértése Nemeskürtynek a következő. Tanulmánya 10. lapján így ír: „... feltételezhetjük, Révész Imrével együtt, hogy Ozorai ekkor (ti. műve második kiadásakor – H. L.) még élt...”, holott az illetékes Révész Imre ezt írja: „... arra a föltevésre nyújthat valamelyes támpontot (ti. a második kiadás – H. L.), hogy sajtó alá rendezésekor a szerzője már nem volt az élők sorában.” (7. l)

2. Az eddig felsorolt fogyatékok mind tényszerű, filológiai tévedések voltak, de akad Nemeskürtynek egy-két olyan következtetése is, amiben lehet ugyan, hogy igaza van, de egyelőre mégsem érezzük állítását kellően igazoltnak, és ma még más hipotézis az övével egyenértékűnek bizonyul.

Nemeskürty azt állítja, hogy Ozorai szerint az Antikrisztus az ördög. Ez igaz is. De az már kérdéses, hogy Ozorai Antikrisztus-elképzelése mellőz minden egykorú társadalmi realitást. Azzal kapcsolatban ugyanis, hogy „Némelyek nem csak a fejedelmeket, azaz az ördögöt, hanem mind az egész tagját, mind az ühözöz tartozó embereknek sokaságát... akarják... érteni Antikrisztusnak” – Ozorai egyáltalán nem azt írja, hogy ez helytelen – mint Nemeskürty hiszi –, hanem épp ellenkezőleg: azt, hogy ez az állítás nagyon is helyén való. Ennek ellenére mégis lehet, hogy Nemeskürtynek igaza van annyiban, amennyiben igyekszik magát elhatárolni attól a kissé vulgarizáló felfogástól, amely Ozorai fentebbi kijelentéséből túlzott következtetéseket akar levonni.

Nem egészen értünk egyet Nemeskürtynek azzal a következtetésével sem, hogy a szóban forgó hitvitázó kizárólag Wittenbergben ismerte meg az egyházatyák műveit. Ózorai ugyanis olyan rövid ideig tartózkodott itt, hogy azalatt olyan alapossággal, mint ahogy ő ismeri, aligha tanulmányozhatta volna át az egyházatyákat. Nemeskürtyvel ellentétben legalább annyira hihetünk annak a hipotézisnek is, amely szerint Ózorai korábban ferences szerzetes volt. A kérdés mindenesetre további vizsgálatokat kíván.

Vitatható Nemeskürtynek az az eljárása is, hogy Révész Imrével ellentétben Ózorai föltételezhető tartózkodási helyeit időben egymástól mereven elválasztja. Így szerinte először Békésben, majd Szatmárban prédikált. Holott arról is szó lehet, hogy Ózorai nem volt állandó jelleggel egy helyhez kötve, s rövid idő leforgása alatt több vidéken is megfordult. Erre mutat az a tény, hogy míg műve bizonyos vonatkozásai arra engednek következtetni, hogy a szerző könyvét Békésben írta; addig a mű végén föllelhető Frangepán-címer esetleg arra utal, hogy Ózorai írás közben Ugocsában és Mármarosban is járt.

Kár, hogy a tanulmány végén megadott bibliográfia hiányos, pl. Mátray Gábor *Ózorai Imrének Krisztus- és Antikrisztusról szóló munkája* c. írását az elsőség jogán feltétlenül említenie kellett volna.

Végül igen fájjaljuk, hogy a kiadvány szerkesztőjének és Nemeskürtynek a munkája nem volt teljesen összehangolva. Ezzel magyarázható, hogy a tanulmány Ózorai művének egészen más lapszámozását adja, mint a faksimile kiadás.

Havas László

Kisfaludy Sándor: Napló és francia fogságom.
Bp. 1962. Magyar Helikon. 200 l. (Kis Magyar Múzeum, 10.)

Az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Iskolájának munkaközössége — a Vajthó-féle nagy múltú sorozat, a *Magyar Irodalmi Ritkaságok* mintájára — sajtó alá rendezte és széles körű jegyzetapparátussal látta el Kisfaludy Sándor értékes (s a maga teljességében mostanáig kiadatlan) munkáját: ifjúkori *Naplóját*. Az alkotás voltaképp genezisést adja a későbbi művek, mindenekelőtt a „Himfy” élmény- és érzelmvilágának, dokumentuma egy történetileg igen jelentős magyar költő művésszé érlelődésének, belső átalakulásának. Mint történeti forrás is nagy értékű: benne a kor gazdag, árnyalt színeke bontakozik ki. Szinte egyedülállóan hiteles és érdekes (s egy feltáruító egyéniség vallo-másos ihletének szuggesztivitásával támogatott) beszámoló az útinapló a napóleoni háborúk felfordult, kavargó, embert próbáló

és formáló világáról, az osztrák ármádia magatehetetlen molochjáról, Itália páratlan kultúrkincseiről s a forradalom utáni Franciaország magyar nemesnek oly szokatlan változásairól. Emellett a „Napló” rangos, művészi szépprózai alkotás is: költői, artistikus nyelven ismertet meg bennünket egy válságba jutott lélekkel s egy nem kevésbé válságba került életformával.

A mű szöveggondozása — Fajcsék Magda tanár irányításával — mintaszerűnek mondható. Helyreállították a Kisfaludy Á. Béla által önkényesen kihagyott és átírt részeket, a textust a kézirattal szigorúan egybevetették, a mű eredeti konstrukciója így végre hiánytalan. Mindez tüzetes és fáradságos filológiai aprómunkát igényelt, hiszen a jelzett első kiadás számos helyen megváltoztatta, mintegy utólag cenzúrázta Kisfaludy szövegét. Hasonlóképp elismerés illeti a kísérő képanyag összeállítását: az iskola tanári kara kapcsolatot létesített azokkal az olasz és francia városokkal, ahol a volt testőr, majd hadifogoly költő vándorlása során megfordult. A külföldről érkezett városképeket azután a sajtó alá rendezők a „Napló” eseményeinek illusztrálására használták fel. Pusztán egy képpel, éppen a Kisfaludy-portréval szemben van aggályom: az ábrázolás hitelessége ugyanis erősen vitatható. (Kár, hogy a kiadó nem tudósít arról, honnan meríti, minek alapján közli ezt a portrét.)

A csatolt jegyzetanyag — Szauder József-né munkája — lényegre törő, anyagban és szempontokban egyaránt gazdag. Főleg az olaszországi vonatkozású jegyzetek sikerültek jól; ezzel, s még inkább a szövegben sűrűn közölt költői idézetek megfajtaival kitűnő, szövegkritikai pontosságú és gondosságu munkát végzett. Ha a továbbiakban a jegyzetek néhány vitatható pontját megemlítem, ez inkább az anyag további finomítását célozza.

Így nem tartom valószínűnek, hogy a Kisfaludy által említett Berzevitzy és Desseffy Berzeviczy Gergellyel, illetve Dessewffy Józseffel lenne azonos. Berzeviczy Gergely ekkor már évek óta nincs Bécsben, visszavonultan él lomnici kúriájában, majd Lengyelországba utazik épp a költő hányattatásainak hónapjaiban. (Gaal Jenő: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Bp. 1902. 60–63.) Ami pedig Dessewffyt illeti, őt Kisfaludy testőrkorában nemigen ismerhette. Kazinczy legközelebbi barátja Sáros megyében született, iskoláit Kassán, Kolozsvárott s Pesten végezte, csupa olyan helyen, hol költőnk ifjúságában sosem járt. Annak, hogy Dessewffy fiúme fogalmazó vagy inzurgens kapitány korában került volna kapcsolatba Kisfaludyval, kevés a valószínűsége. (Ferenczy József: *Gróf Dessewffy József életrajza*. Bp. 1897. 5–17.) A Görög Demeterről szóló jegyzet némileg hiányos: meg kellett volna említeni, hogy a bécsi

magyar írók körének szellemi irányítója, Kisfaludy Sándor irodalmi ambícióinak pártfogója volt, s emellett a *Hadi és Más Nevezetes Történetek*, illetve a *Magyar Hirmondó* szerkesztője. — Sándor Lipót főherceg nádor halála említésekor Kisfaludy szerintem nem a Martinovics-mozgalom elnyomóját könyvezi meg (vö. 187. l.), hanem nyilván hitelt ad az akkor közkeletű mende-mondának: ti. annak, hogy a főherceget — magyarbarátsága miatt — a kamarilla gyilkoltatta meg. S a főherceg nádorokkal kapcsolatban (később pl. József és István nádor esetében) mindig megvolt ideháza az az illúzió, hogy a nemzet számíthat órájuk, hogy ők voltaképp „közvetítők” a bécsi abszolutizmussal szemben. (Domanovszky Sándor: *József nádor élete*. Bp. 1944. I. k. 114.) — A 176. lapon azt olvassuk, hogy Kisfaludy antiklerikális és felvilágosult volt. Így, ez a megfogalmazás túlzásnak tetszik: nincs többről szó, mint hogy a költő — ifjúságában — magáénak vallott egyes antiklerikális és felvilágosult szemléleti elemeket. Edmond Poupét, Kisfaludy draguignani érdemes bűvárat „monográfusá”-nak nevezni szintén túlzás (190. l.): tanulmánya hat íves, s kizárólag a provánszi néhány hónapról szól.

A jegyzetek a további kutatás számára még termékenyítőbbek lettek volna, ha szerzőjük a „Napló” kéziratát összeveti a másik jegyzőfüzettel, a *Frantzia Fogságom* című, irodalmi kivonatokat tartalmazó kéziratot gyűjteménnyel (OSZK Kézirattára, 510. Oct. Hung.). A két füzet ugyanis egymást sok szempontból kiegészíti, a francia lírikusok tanulmányozása — melyről a „Napló”-ban olvashatunk — gyakorlatilag ebben az utóbbi füzetben érik meg, s a két füzet összevetése számos hasznos következtetést adhat a *Kesergő Szerelmem* születésére vonatkozólag.

A jegyzetek keveset mondanak Veit Weberről, kinek *sagé-i* a regék mintájául szolgáltak, teljesen hiányzik továbbá a jegyzet Petrarcáról s Rousseau-ról, kiknek felszabadító szerepe Kisfaludy szerelmi költészeté kifejlődésében közismert. Nem olvashatunk jegyzetet Wielandról sem, kinek pedig a költő fejlődésében szintén jelentős szerepe volt, továbbá Berthier marsallról, az Olaszország ellen felvonuló francia sereg vezérkari főnökéről. Kevésnek tartom a Michael Wutki osztrák festőről írottakat is (175. l.). A *Cavaliere Servente* jellegzetes délszaki intézményéről szóló passzusoknál jegyzetben fel lehetett volna használni Stendhal pompás iróniájú megjegyzéseit. A Thiess-kisasszonyok is megérdemelték volna egy rövid jegyzetet, kivált, ha egybevetjük a „Napló” szövegét (28. l.) a levelezésben írottakkal. (*Minden Munkái* VIII. k. 100. l.) Végül pedig nem ártott volna a sűrűn előforduló görög mitológiai vonatkozások meg-

jegyzetelése sem. (Alkibiadész, Aszpászia, Corydon, Galathea, Thiton, Thetis, Paphos, Pasithea stb.)

Ennek ellenére, ezekkel egyetemben a kötet igen hasznos és eredményes gyarapítása nyelvújítás kori filológiánknak, s reméljük, úttörő szerepe is lesz az iskolák további irodalomtörténeti tevékenységének serkentésében.

Fenyő István

Vörösmarty Mihály összes versei. Sajtó alá rendezte: Horváth Károly. Az utószót írta: Szauder József. Bp. 1961. Magyar Helikon. 1176 l.

A *Helikon Klasszikusok*-sorozatában megjelent Vörösmarty-kiadás Horváth Károly gondos és alapos munkáját dicséri. Az akadémiai szövegkritikai kiadás alapján készült kötet a költő magyar nyelven írott költeményeit tartalmazza és — új filológiai kutatások eredményeként — eddig ismeretlen verseket, illetve versváltozatokat, töredékeket közöl.

Az igényes utószót Szauder József írta *Vörösmarty pályája* címen. (Ujraaközlve: Szauder József: *A romantika útján*, Bp. 1961. 300–322. l.) Szauder esszéje sikerült írás: a szerző nem elégedik meg az eddigi Vörösmarty-kutatások eredményeinek összegezésével, hanem, ezeket felhasználva, rövid tanulmányában tud újat, gondolkodásra készítőket mondani. Ez a megállapítás különösen az első részekre vonatkozik. A Vörösmarty-irodalom (Tóth Dezső, Waldapfel József kutatásai) — a költő ifjúkori verseit tanulmányozva — rámutatott ugyan a kísérletezés, szárnybontogatás egyes mozzanataira, de ezek okait megfejtani nem tudta. Szauder tanulmányának idevágó részei példázak az adott esetben egyetlen célravezető módszert: a differenciáltabb lélekelemzést, a szubjektum behatódó vizsgálatát. S ami talán még fontosabb: Szauder néhány vonással vázolja Vörösmarty költészetében a klasszikából a romantikába való átmenet lényegét, mintegy rámutatva ezen mindmáig problematikus irodalomtörténeti folyamat tisztázásának szükségességére.

Ez a Vörösmarty-pályakép az első, amely — rendkívül tömör mondatokban — választ ad arra a kérdésre, hogy mi kényszerítette a költőt első nagy művének, a honfoglalás eposzának megírására. Mélyen igaz Szauder megfigyelése: a *Zalán futása* politikai-világ-nézeti és egzisztenciális indítékok produktuma és, azokkal szoros egységben, a benső kitarulkozása, a lélekben nyugvó erők napfényre vágyása és testet öltése. Valóban: a Zalán, bár a reformkor nyitánya, az egész Vörösmarty-életművet tekintve, egy tétel záróakkordja.

A nagy eposzt mély krízis követi. Az esszé meggyőző erővel rajzolja a válság politikai és egzisztenciális okait, illetve jellegét, megmutatva azokat az ösvényeket, amelyek már a kibontakozás felé vezetnek – adott esetben a romantika birodalmán keresztül. (Nem értjük azonban, hogy a szerző – Vörösmarty válságérzetének illusztrálásaként – miért a *Csák* című, német nyelvű, a kötetben nem szereplő versből idéz részleteket.)

A romantikus Vörösmarty elemzése az esszé legszebb része; a *Két szomszédvárra* és a *Csongor és Tündére* vonatkozó megjegyzések tovább gazdagítják az eddigi Vörösmarty-képet. Az előbbi mű esetében Szauder a Tihamérban (amint a költőben is!) felébredő, lázadó jellegű új érzékenységet, új emberséget figyel meg, és ez az új a régi erkölcsiség első, hatalmas negációja. Az utóbbi mondandója már több: Csongor és Balga pozitív tulajdonságai olyan, egy még személytelen, új emberi jellemképpé ötvöződnek, amely egyelőre csak Vörösmarty vágyképe, de később az új költő-arc jellemzője lesz.

A már említett, Szauder írásaiban öncélúvá sohasem váló „lélektaniség” hozzásegíti a szerzőt ahhoz, hogy finom megfigyelésekkel, árnyaltsággal rajzolja meg a Szózat s a nagy politikai ódák költőjét. A romantika szélsőségeiből való kibontakozást követi Vörösmarty költészetében a közösséggel való azonosulás (*Szózat*), a magyarság és emberiség egybefonódásának kifejezése (*Liszt Ferenchez*, negyvenes évek elejének versei). Az előbbi kissé elvont eszméisége és az utóbbiak mindinkább aktualizálódó politikai tartalma a költő fejlődését, a formák fellazulása a zaklattottabb közéletet jelzik. Az elvek tisztulása Vörösmarty művészi tudatában nagy ellentmondások közepette megy végbe, s Szauder ezeket az ellentmondásokat sokrétűen árnyalja. Meggyőzőek az esszé Vörösmarty szerelmi lírájával foglalkozó sorai, az Etelka- és Laura-élmény összehasonlítása, az utóbbi összegezőbb, szenvedélyesebb jellegének hangsúlyozása. A költő belső nyugtalanságának, s e nyugtalanság politikai és szerelmi hátterének festése megragadó.

A tanulmány ezt követő részletei: a gondolati lírát, Vörösmarty fokozódó demokratizmusát, a szabadságharc alatti és utánvereket, az egyetemességet személyességgel legmagasabb művészi fokon egyesítő *A vén cigányt* elemző részeket is ugyanaz a fordulatos, finom megfigyelések egész sora jellemzi, mint az egész tanulmányt is, ezek azonban már nem módosítják jelentősen Vörösmarty-képünket.

Szauder írásának legnagyobb érdeme, hogy Vörösmarty művészi fejlődésének főirányát rajzolja meg, kikerülve az elkalandozásra csábító útvesztőket; az életmű minden jelentős periódusa és témaköre meg-

felelő jellemzést nyer Szauder tollából. Esszéjének szerkezete szilárd, arányos. Stílusának fordulatossága, kifejezéseinek árnyaltsága, választékossága élvezetes olvasmánnyá teszik, bár nem a megkívánható mértékben. Szauder esszéstílusja ugyanis helyenként nehézkes, zsúfolt, amint ezt ő maga is tudja (1. említett tanulmánykötetét, 6. l.). Bár ez az írásszerűség a könnyebben megérthető közé tartozik, mégis szóval kell tenni, hogy utószavának néhány mondata többféleképpen is értelmezhető, illetve túlságosan bonyolult írói eszközökkel testesít meg különben helyes, találó gondolatokat.

Rigó László

Mezősi Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. Kiskunfélegyházi életük. Bp. 1961. Akadémiai K. 124 l. 4 t. (Irodalomtörténeti Füzetek, 33.)

A Petőfi-életrajzi irodalomról századunk első évtizedeiben az a közfelfogás alakult ki, hogy legnagyobb költőnk életútjának feltárását a múlt század érdemes kutatói – élükön a fáradhatatlan Ferenczi Zoltánnal – lényegében elvégezték. A napjainkban ismét fellendülő Petőfi-kutatás azonban bebizonyította, hogy sok más mellett ezen a téren sem aknáztuk ki még a lehetőségeket. Ezért kell örömmel üdvözlőnünk Hatvany és Dienes munkássága után Mezősi Károly könyvecskéjét is, amely a költő családjának kiskunsági életére, gazdasági és társadalmi helyzetére vonatkozó – mindmáig ismeretlen – adatokat tárja fel, felújítva egyben Ferenczi úttörő kezdeményezését: a *feldolgozott okmányanyag publikálását* is. Mivel a költő szülei több mint két évtizedig éltek a Kiskunságban, s magát Petőfit is itt érték az első – költészetére is kiható – benyomások és élmények, Mezősi adatai nemcsak a most készülő kritikai életrajz, hanem a költő egyéniségét, jellemét, érzésvilágát, s vég eredményben a költészetét értékelő vizsgálatok számára is igen fontosak.

Könyve élén Mezősi a kiskunsági okmánykutatás korábbi eredményeit tekinti át, és mutat rá a helytörténeti biztonságával e kutatások hiányosságaiból eredő biográfiai tévedésekre, illetve hipotézisekre. Kacziány és Ferenczi adatait korrigálva tisztázza Petőfi szüleinek szabadszállási vagyoni helyzetét (itt alapítottak családi otthonát 1818-ban, s kezdetben csak házuk volt), a félegyházi bérlet gazdasági előnyeit (jóságtartás, kaszáló), majd a híres elkaszáltas pert ismertette igazítja ki az öreg Petrovits Hatvanytól tévesen megkonstruált, nem éppen előnyös jellemképét. Adatai fényénél hamisnak bizonyul az a megállapítás, miszerint Petrovits

valami jellembevágó, „alattomos tsuszkálást” erőszakos lépést követett volna el, valójában a szokásjog megsértését látta a város intézkedéseiben, s vélt jogait védelmezte körömszakadtáig a magisztrátussal szemben. „Be-csületes lelkű, igaz”, de afféle „makacs fej” volt, amit költőfia is megénekelt.

A továbbiakban a Petrovits-család gazdasági helyzetének felvázolása következik a félegyházi adatok alapján. — A költő atya Kiskunfélegyházával az itteni mészárszékek bérlete révén került szoros kapcsolatba. Miután Szabadszálláson lakójogot nyert, egyetlen jelszó vezette: meggazdagodni! — elnyerni a kiskun redemptusi kiváltságokat. Az átmeneti kiskörösi tartózkodás után (Kiskörös nem volt kiskun terület!) ezért vette bérbe az 1824/27. és az 1827/30. évi bérleti időszakban Félegyháza mindkét mészárszékét, ahol is kedvezőbb lehetőségeket látott tervei megvalósításához. Ügyessége, szorgalma és üzleti merészsége révén hamarosan meg is gazdagodott, holott elődei egyre-másra buktak bele az árendásságba. Valóságos kisvállalkozó volt: kereskedőpolgár, aki üzleti könyveket vezetett, kalkulált és határidőket szabott, s miközben féltékenyen őrizte előjogait, újabb akciókon törte a fejét. Akciókon, melyek végül is a vesztét okozták. — A Félegyházára költöző család a város főterén álló Hattyú-vendéglő épületében (itt voltak a mészárszékek), illetve a Vereb-, majd a Bánhidi-féle házban rendezkedett be. A bérlethez tartozó szántót és kaszálókat a ferencszállási pusztán hasította ki részükre a város. — Mezősi kútónó gazdaság- és helytörténeti felkészültséggel írja le a korabeli árendásviszonyokat, élethűen rekonstruálva a félegyházi mészárszék hétköznapijait. Különösen érdekes, amit a mészárszékek adminisztrálásával kapcsolatban közöl, adatai alapján egy jogait és kötelességeit egyaránt ismerő, öntudatos iparos képe bontakozik ki a bérli Petrovits alakjában. A mészárszék Petrovitstól kiállított számláit elemezve tudomásunk szerint Mezősi mondja ki először, hogy a költő atya felvidéki, palócos tájszólásban, tehát *tiszta magyar nyelven beszélhetett*.

A legérdekesebb kétségtelenül a harmadik fejezet, amely Petrovitsék társadalmi helyzetével foglalkozik. Mezősi az okmányok tanulságai és a kiskun társadalom mélyreható elemzése után meggyőzően mutatja ki, pontosabban: egy eddig ismeretlen oldalról bizonyítja a költő *nem nemesi származását*. A kiskun helységek társadalmi múlt században a redemptusok és irredemptusok rétegére tagolódott. Az előbbiekhöz azok tartoztak, akiknek ősei részt vettek a jász kun földek 1745-ben történt megváltásában, illetve ekkor földbirtokot szereztek. Az utóbbiak a föld nélküli lakosok voltak. A redemptusság nem jelentett ugyan nemességet (ezt külön is

nyilvántartották), de bizonyos kiváltságokat biztosított a földtulajdonosok számára. Ahhoz tehát, hogy valaki felemelkedjék a kiskun városok vezető osztályaiba, redemptusi földeket kellett vásárolnia. Ezt tette Petrovits István is, redemptusi jogokat nyerve ily módon Szabadszálláson 1828-ban. Néhány év múlva azonban csődbe jutott, és földjeivel együtt előjogait is elvesztette. Ezentúl mint „Petrovits István bukott”-tat emlegetik. Petőfi ismeretes kijelentése, ti., hogy ő is a nemességhez tartozott volna, valószínű, hogy erre a kiskunsági redempcióra vonatkozik.

A Petőfiék kiskunfélegyházi házát lokalizáló fejezet után terjedelmes okmánytár következik, amely négy csoportban közli a tanulmányban feldolgozott okmányanyagot. A legfontosabb okmányok (Petrovits haszonbérleti szerződése, sajátkezü kontói stb.) faksimiléit is megtalálhatjuk a kötetben.

Mezősi kutatásai értékes adatokkal egészítik ki a Petőfi-család életének egy mindmáig kevésbé megvilágított szakaszát, így könnyvé komoly érdeklődésre tarthat számot. Úgy tudjuk, hogy a szerzőnek további, a szabadszállási és a kunszentmiklósi forrástanyagot feldolgozó kötete is készen áll. Érdeklődéssel várjuk ezek mihamarabbi megjelenését is.

Tasnádi Attila

Arany János: Toldi. Trilógia. Toldi — Toldi szerelme — Toldi estéje. Utószó: Sőtér István. Bp. 1961. Magyar Helikon. 507 1.

Bibliofil kiadásban, Zórád Ernő rajzaival, Aranyaknak a 2. és 3. részhez írott elő-, ill. utószavával, magyarázó jegyzetekkel és Sőtér István tanulmányával adta a közönség kezébe a Toldi-trilógiát a Magyar Helikon, a szép könyvek kiadója.

Sőtér rámutat, hogy az első rész *Toldi*ja „csaknem jelképes hősalak”, akinek történetében a költő „a nép felemelkedését” mutatja be, — művében Arany „a szabadságharchoz és forradalomhoz vezető korszak egyik legfontosabb problémáját és társadalmi törekvését öltöztette helyzetek, események, jellemek formáiba”. A Toldi alakjában jelentkező politikumot észrevették már a régebbi irodalomtörténészek is, Gyulai csakúgy, mint Szerb Antal, de e vizsgálódási szempontot csak a felszabadulás utáni, marxista irodalomtörténetírás helyezte középpontba, elsősorban Lukács György *A százéves Toldi* c. tanulmánya 1947-ben. (*Új magyar kultúráért.*)

A *Toldi estéjéről* azt írja Sőtér, hogy e művet „azért alkotta meg Arany oly korán az első rész után, mivel érzi, hogy Toldi útja nem lehet oly egyenes, oly egyértelmű, mint aminőnek az első részben mutatta”. E meg-

állapítás szintén rokonságot (bár nem azonos-ságot) mutat Lukács véleményével, amely szerint a *Toldi estéje* mintegy korrekciója az első rész befejezésének: a paraszt Toldi „nem volt és nem lesz soha otthon Lajos király udvarában”, „a lovagok világa kiveti magából Toldit”. De amíg Lukács a mű e tanulságát túlzottan kisarkítva s némileg mereven vonja el, Sőtérnél e mondanivaló kitapintása gazdagabb és árnyaltabb elemzéssel történik.

Sőtér a három rész közül a legrészletesebben a legproblematisusabbal, a Toldi szerelmével foglalkozik, szemmel látható kedvvel merülve el Toldi és Piroska jellemének, s a boldogtalanságukat okozó lélektani és társadalmi tényezőkhöz vizsgálataiba. Ítélete végül kedvezőbb a műről, mint elődeié — közöttük Németh Lászlóé és Böka Lászlóé. Megállapítja, hogy „a kortársi magyar epika legnagyobb teljesítményeihez is mérten, Arany képe Toldi és Piroska szerelméről, a legművészebb, a legkorszerűbb eredménynek tekinthető.” Arany olyan ábrázolási feladatokat oldott meg, aminőkre az akkori magyar regény nem volt képes (még Kemény sem). A hatodik ének szenvedélyrajza kiváltképpen magisztrális. Az utolsó énekekről szólva, Sőtér is hanyatlást állapít meg.

Csak éppen érinthetjük itt azt az érzékeny formai fogékonyságot, amely Sőtér elemzési módszerét jellemzi. Szépen beszél a főhős és a többi szereplő cselekedeteinek bonyolult motiválásáról, Arany művészetéről a lelki-állapotok és indulatok festése terén, a gondos szerkesztésről, a csehországi epizódok retardációs (s ezzel feszültségfokozó) szerepéről, az első rész üde életkép-remekléseiről stb. Schopenhauer tanácsát megfogadva, egy-egy szerencsés képpel, metaforával, analógiával sokszor hosszú fejtegetéseket takarít meg, — így amikor a Toldi népiességének és közvetlen hangnemének lemerésére azt a próbát javasolja, hogy vessük össze *A két szomszéd*-val.

Néhol azonban — érzésünk szerint — Sőtér is beleesik egy-egy részlet túlmagyarázásának hibájába. Így amikor Miklósnak a nők iránti közönyét és megvetését kommentálja („Ha Arany éreztetni akarta, hogy hőse nem hasonult a hüberti udvarhoz, ezt Toldi nőmegvetésével is elérte”), érvelését nem érezzük meggyőzőnek. Mert az etikettszerű lovagi nőkultusztól való idegenkedés és a nőekkel szembeni sommás közöny — nyilvánvalóan különböző dolgok. Hogy az öreg Toldi olaszellenessége lényeges szerepet játszana az olasz vitéz sietve véghezvitt elpusztításában, ez is vitatható. Toldi fegyverzet-gondjának oly magyarázatát, hogy ez a nép jogainak közvetett, ill. jelképes követelését sejteti, szintén túlzásnak érezzük, valamint azt is, hogy a repülő nehéz kő „mintha egy közeledő népi leszámolás bajjós előképe lenne”.

E néhány apró megjegyzés természetesen nem kívánja csorbítani Sőtér elmélyült és finom tanulmányának értékeit. Nyilvánvaló, hogy ez a nagyigényű, sok szempontú írás jelentősen gazdagítja a Toldi-irodalmat.

Dévényi Iván

Szerb Antal: A varázsló eltört palcáját.
Sajtó alá rendezte: Bodnár György. Bp. 1961.
Magvető K. 565 l.

Irodalmunk egyik legtehetségesebb esszé-írójának kisebb tanulmányait, cikkeit és rádióelőadásait tartalmazza ez a könyv, s lényegében bővített kiadása az 1948-ban Kardos László gondozásában megjelent azonos című kötetnek.

E gyűjtemény feltétlenül jelentős helyet foglal el eddig megjelent műveinek sorában, mert az író jellegzetes törekvéseit minden korábbi köteténél átfogóbban mutatja. Cikkei között természetesen akadnak kevésbé színvonalas írások is. A gyűjtemény azonban lényegében ugyanazokat a vonásait mutatja Szerb Antalnak, amelyeket nagyobb lélegzetű műveiből, különösen irodalomtörténeteiből megismerhettünk. Egy alapos műveltségű, kitűnő esszéíró mutatnak, aki nemcsak átfogó tudásával, hanem bátor szellemével is magára vonja a figyelmet. Lehetetlen észre nem venni, hogy Szerb Antal szakított a régebbi hazai provinciális irodalomtörténeti módszerekkel, felfogásokkal és egy új, az egyetemesebb szempontoknak is megfelelő mértékkel mért. Ennek eredményeként sokszor került közelebb egy-egy kérdésben az igazsághoz, mint a tényeket csak regisztráló pozitivistaiskola képviselői. Tévedései természetesen neki is bőségesen voltak, amelyeket elsősorban szellemtörténeti módszereinek a rovására kell írunk, de el kell ismerni, hogy kivételes tehetségű, a tényeket kitűnően átfogó elme volt. Ez mutatkozik meg akkor is, amikor apróbb, lényegtelenebbnek látszó tényekről tájékoztatja olvasóit.

Szellemtörténeti módszereiből eredő tévedései miatt valóban sokat bírálhatjuk, de kétségtelen, hogy az egyetemes emberi kultúra és irodalom védelmében kevesen tettek többet Magyarországon az erősödő fasiszmus időszakában, mint Szerb Antal, aki — éppen cikkei tanúsága szerint — írt, amíg ki nem ütötték kezéből a tollat. És ha ezek a cikkei nem is lehettek nyílt tiltakozások a kor embertelenségei, hazug frázisai ellen, de minden esetben bátor kiállások voltak a kultúra hirdetésében. Akadnak közöttük merész történelmi leleplezések, amelyek félreérthetetlenül korára is vonatkoznak és korához is szólnak. Ilyen például *Az első bennszülöttek és a Cagliostro* c. írásai.

Arra is találunk példákat, hogy Szerb Antalnak lett volna érzéke kora reális társadalmi problémáinak a kifejezésére is. Erre azonban az egyre szűkülő írói lehetőségei később nem adtak módot. De még ebből a meglevő néhányból is kiolvashatjuk, hogy látta és érezte a kapitalizmus problémáit, mert *A világvárosi ember* és az *Amerikai könyvek* c. írásaiban határozottan elítélően nyilatkozik a kapitalista életformáról. Mindezek bizonyítják, hogy mint szabad szellemű ember sok vonatkozásban átlépte osztályának korlátait, de a történelmi materializmus ismereték hiányában nem juthatott el a szocializmus új távlatának felismeréséhez. Így a kor nyomasztó atmoszférája elől csak a múltba és az irrealitásba menekülhetett. S lényegében önmagát akarta igazolni, amikor *A romantika* c. írásában a következőket írta: „A polgári társadalom embere az irodalomban menekülést keres életének elviselhetetlen egyhangúsága elől, merészebb érzéseket keres, mint amikkel mindennapi életében találkozhat. . . A romantikus lélek mindig éppen szökik, szökik élete, kora, önmaga elől, valahová máshová, valahová messze. . .” Ezek után talán az is érthetőbbé válik, miért lett az irodalomtörténet Szerb Antal igazi birodalma, ahol cikkei tanúsága szerint otthonosan érezte magát, de csak átmenetileg. A kor valósága elől menekülve jutott el tudományos szemléletében az idealista szellemtörténeti koncepcióhoz is, amely további fejlődésében különösen akadályozta. És ha van bíráltnivaló életművében, akkor elsősorban ez a szemlélet az és ennek a következményei.

A gyűjteményben elvétele akadnak olyan írások is, amelyek a szellemtörténeti koncepción túlmutató, új utat kereső Szerb Antalt sejtetik. Gondolunk itt elsősorban *József Attila* cikkére és a *Rab Rábyról* írt kommentárjára. Ezek jelentőségét azonban nem túlozhatjuk el értékelésében, mert csak azt jelzik, hogy Szerb Antal merre tartott volna, ha a kegyetlen kor nem törte el oly korán „a varázsló pálcáját.”

Dicséret illeti a tartalmas, szép kiállítású könyv gondozóját, Bodnár Györgyöt, aki szerkesztésével, jó anyagcsoportosítással valóban növelte a kötet értékét. S ezek után különösen sajnáljuk a cikkeket keletkezésére és megjelenésére vonatkozó jegyzetek elmaradását.

Sára Péter

Nagy Zoltán: Ének a magasban. Összegyűjtött versek. 1907–1944. Az előszót írta: Kardos Pál. Bp. 1962. Magvető K. 320 l.

Az ízléssel és mértékkel összeállított kötet Kardos Pál és Végh György munkája. Előbbi írta az előszót, az első igényes, irodalomtörténeti érvényre is számot tartó arcképet, utóbbi

pedig válogatta jegyzetelte, filológiai apparátussal egészítette ki Nagy Zoltán verseit. Azt tüzte ki Végh György a válogatás alapelveit, hogy minél gazdagabban mutassa be a költőt, pályáivét „a századvégi hangulatoktól a magarátalálásig.” Igaz válogatás, nem stilizál – nem hallgat el semmit, Nagy Zoltán lírai életműve teljességében, valós arányaiban mutatkozik be.

Valamivel nehezebb dolga volt a bevezetőt író Kardos Pálnak. E portrét az alkalom szülte, s oly alkalom, mikor a méltatás hangja kívánczok papírra, a természetes, érthető és méltányolható kegyelet okozza a portré idealizáltságát. A bevezetőnek ugyanis, ha pusztán a kötet versanyagával vetjük is azt össze, szembevetünk a retusai, a fény-árny elosztás arányainak itt-ott való pontatlanságai. Igaz, Kardos Pál elfogultságát Kosztolányi, Babits és Nagy Lajos elfogultságai igazolják, Nagy Zoltán csendes, finom és igazi költő, Tóth Árpád „testvére”, mégis – az irodalomtörténet Nagy Zoltán-képének teljesebbnek kell lennie, kegyetlenebbnek ennél a kegyelet és meghatott hangú szép rajznál.

Az ilyen portréhoz kegyetlen kegyelet, szigorú szeretet kell, Kardos Pál azonban csak a kegyelet és szeretet palettájáról szedi színeit, a kegyetlenséget és szigorúságot máskorra hagyja. Az ilyen alkalom szépirodalmi szinten fogalmazott arcképet igényel, de ez a szépirodalmi szint csak stílis felszínén valósul meg Kardos Pál írásának, pedig mélységében is valósággá lehetett volna, ha a szerző meri kimondani, hogy Nagy Zoltán életműve a Nyugat-líra második vonala, s keresi, vajon a költő tehetségén, vagy adott, illetve választott körülményein múlt-e ez a másodlagosság.

A téma alkalmából karakteresre kellett volna formálnia Kardos Pálnak a második vonalbeli lírikus képletét, azaz – Nagy Zoltán esetében – a meg-megtorpanó, magát fegyelmező lírikus alkotóműhelyébe jobban körül kellett volna nézni, a reminiscenciás és epigonkodó első korszakot inkább előtérbe hozni, jelezni a későbbi hatáskereséseket, a lírai véna szűkülését, a fokozódó terméketlenséget. Ez a kegyetlenség az igazsághoz tartoznék.

Az induló Nagy Zoltán költészetét a szemléleti kettősség jellemzi. E szemlélet alapszövegében végzetesen a 19. századi lírai realizmushoz kapcsolódik a maga objektivitásával, tárgyiaságával, hasonlatos, metaforikus stilisztikájával, de nincs ellenállása Ady hatásával szemben. Adyból azonban csak az hat, ami ehhez a szemléleti alaprétghez harmonikusan hozzákapcsolható. A *síró kútnál* c. vers például a képfejllesztés realista technikája szerint komponálódik, de a *sírni*, *sírni* motívum már Adytól való, s a két utolsó sora a versnek Ady szerinti:

Megállni gyáván feleútnál,
sírní, sírní a síró kútnál

Ad analogiam: „Testamentumot, szörnyűt, írni *És sírní, sírní, sírní, sírní, sírní!*” Csak míg Adynál az alany és a tárgy egymásba olvad, Nagy Zoltánnál a tárgy megőrzi hűvös objektivitását, a stilsztikát azonban onnan veszi, ahol a tárgy és alany átjárták egymást. Lírai realizmus és romantikus-szimbolikus stilsztika közötti eklekticizmus jellemzi az induló Nagy Zoltánt, amint Tóth Árpád is kötődik valamiképp indulásakor Adyhoz. Amíg azonban Tóth Árpád megtalálva saját hangját, e hangot kiteljesíti, Nagy Zoltán soha nem próbálkozik azzal önmagában, ami igazán az ő sajátja lehetne, mert nem adja át magát teljesen és maradéktalanul a költészetnek, családi kötelesség, ügyvédi iroda gyakran elszólitják műhelyéből, ahol pedig sajátos feladat várna.

Egy remekbe sikerült versében a gondolatot éneklí, mely lelke várkastélyának antik lépcsőin aranyos-zöld pávaként megy föl. Itt is Ady ódon, babonás várát idézi a kastély és ódon tornya. Az antik lépcső, az arany-zöld páva, a vers eleganciája pedig a secesz-sziót, Babitsot és Tóth Árpádot, de a kép láratlanul és sajátosan zárul: „S az antik lépcsőn mint egy dáma, (*Aranyos-zöld ragyogó páva*) Megy föl lassan: egy gondolat.” Később is, amikor még mindig mások nyomain igyekszik, hol Babits szépségkultuszát visszhangozza, hol a szabadvers hangján próbálkozik, de még a népiek üde, falusi hangját, az Erdélyi József ritmusát is utánozza, ekkor is minduntalan előbukkan egy-egy motívum: a lélek magánya, félelme, rettegése, s ez erős filozófáló hajlammal jelentkezik együtt. Az élet végső kérdéseire való meditáció, az intellektus fehérrizsú lírája törne fel minduntalan olyan versekben, mint a Jelenések ciklusának darabjai, a Salome hétfátyoltanca és a többi. Ezekben a versekben a gondolat finomodik lírává, a lélek fájdalmas szépsége, a gondolat esztétikája ölt testet bennük, s olyan költőt idéznek, mint a német Rilke. Csak míg Rilkenél a gondolatosság a modern ember zsúfolt és differenciált műveltséganyagát, széleslyes reflekszeit mozgósítja, Nagy Zoltánnak mintha nem volna kedve jobban alámerülni saját belső világa intellektuális szemlélésébe, ám így is képes páratlanul egyéni és magasízzású pillanatokra: „Ő élettem, ó gyertyaláng. (*Lengsz, füstölögsz kiellen ejben.*) Ki gyújtott meg és egyedül (*Ki hagyott égve a sötétben.*)”

Kardos Pál tanulmányából az hiányzik legjobban, hogy nem érzékelteti az életmű félbemaradottságát, következetlenségét. Nem akarja észrevenni, hogy Nagy Zoltánban tulajdonképp csak potenciálisan van meg a nagy költészet lehetősége: a lírai realizmusnak

egy huszadik századi változata, a lírai analízis ama módszere, mely Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében nyilatkozik meg igazán; a magányosság költészete, a magyar duinói elégiák végzetesen benne maradtak Nagy Zoltán hegedűjében, mert nem vállalta, nem merte a költészetet, csak utána énekelt azoknak, akik erősek voltak a maguk hangjának rabjai lenni.

Bata Imre

Mint én, földműves költő... Szemelvények Gózon István elbeszélő költeményeiből. Nagy Czirok László gyűjtéséből összeállította és bevezetővel ellátta: Janó Ákos. [Bp. 1960.] Múzeumok Központi Propaganda irodája. 131 l.

Érdekes, de talán törvényszerű jelenség, hogy a parasztverselők íróink és költőink sokkal előbb figyeltek föl, mint irodalomtörténetírásunk és néprajzi kutatásunk. Kölcsény Ferenc, Arany János, Eötvös Károly már a múlt században ejt egy-egy jellemző megjegyzést róluk, értékeli munkásságukat. A népköltészeti alkotások jelentős része, a parasztköltők írásban rögzített alkotásai azonban jóideig kívül maradtak a kutatás körében. Ennek okát — ezt helyesen hangsúlyozza bevezetőjében Janó Ákos — éppen e népköltői alkotásoknak a népköltészet és műköltészet határterületén elfoglalt helyzetében kereshetjük.

Néprajzi szempontoknak megfelelően először Takács Lajos irt hosszabb tanulmányt két dunántúli verselőről (*Ethnographia*, 1951.), majd kutatásának eredményeit könyvben is összefoglalta. (*Históriák, históriások*. Bp. 1958.) Janó Ákos most Gózon István kiskunhalasi parasztverselő alkotásaiból állított össze egy válogatott gyűjteményt. A városban több versfaragó is élt a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben (Péter András, Czudar Péter, Szántó Ferenc, Uj Péter), akik — bármennyire hihetetlenül hangzik valóságos irodalmi kört alkottak. Rendszeres összejöveteleiken a város és az ország dolgai mellett felolvasták egymásnak verseiket, bírálták azokat. Egymásnak verses leveleket írogattak.

Gózon Istvánra Csokonai volt a legnagyobb hatással. A *Csokonai vándorlása* című verset teljes egészében az ő emlékének szenteli. Csokonai többször megfordult Halason, anekdotákat, történeteket ma is emlegetnek róla a városban. (Mellesleg: ezek összegyűjtése hálás feladat lenne.) Gózon versében egy Csokonai alakjához fűződő történetet dolgoz fel. Hogy a vers hitelesebb legyen, sokszor Csokonai költeményeinek témáit idézi, sőt több helyen saját szavával beszélgeti a költőt. Különösen a *Béka-egérharc*ból és a *Szerelmem*

dal a csikóbőrös kulacshoz címűből használt fel több részletet.

Érdekes és tanulságos a Csokonai-verseknek és a Gózon-féle átirásoknak részletes összehasonlítása. Janó megállapítja, hogy az eseményeket Gózon leegyszerűsíti, ugyanakkor saját természetes humorával gazdagítja. Bizonyos „parasztrokokói” hang húzódik végig az egész történeten. Ez más elbeszélő költeményeit is áthatja (*Egy hosszú pletyka*). Csokonai általános politikai érvényű kritikai korrajza Gózonnál szűkebb keretekre korlátozódik. Csokonai megnevezi szereplőit (Zsuzsi, Manci, Trézi), konkrét helyzeteket teremt, Gózon általánosít, paraszti tartózkodással személyektől függetleníti a verset.

A népi versírók egy része – ide tartozik Gózon is – nem szakad ki a számukra életet jelentő közösségből. Nagy részüknek versei nem is látnak nyomdafestéket, legfeljebb keresztszövegre, lakodalomkor, kukoricafosztáskor szavalgatják őket. Szűkebb részüknek alkalmi történelmi sokszor tízezres példányszámában is elkelnek a vásárokon. Ezek azonban még mindig benne élnek a paraszti rendben, bár verseik megjelenésével bizonyos mértékben elkülönülnek az előbbiektől. Egy leendő csoportosításnál a harmadik fokozatot nyilván a már egész népközhöz szóló, egy magasabb szellemi szintet képviselő népi-írók fogják képezni (Veres Péter, Szabó Pál stb.).

Bizonyos, hogy a folklorista és irodalomtörténész számára az összeállítás nemcsak adataiban tanulságos, de sok tekintetben túlmutat önmagán. Felhívja a figyelmünket a múzeumokban heverő ilyen jellegű anyag kiadására, mert csak ennek ismeretében tűnhet ki, van-e táji, nyelvi, verselési, témabeli különbség az egyes népköltők között. S ami még ennél is fontosabb, csak így alkothatunk világos képet arról, hogy mit vettek át klasszikusainktól, hogyan ötvözték azt egyé a maguk költészetével és világképével, más szóval mi vált élő, eleven, állandóan ható nemzeti közkinccsé költőink műveiből. Janó Ákos gondos összeállítása ennek az összehasonlító munkának teremt meg alapját.

Kőhegyi Mihály

A magyar irodalom bibliográfiája. 1956–1957.
Összeállította: Kozocsa Sándor. Bp. 1961. Gondolat K. 720 l.

Kozocsa Sándor évi irodalomtörténeti bibliográfiáinak fontosságáról, értékéről e helyen nem kell szólni. Magam az 1954. évi kötetről itt (ItK.1958:99) mondtam el véleményemet és javaslataimat. Sajnálom, hogy mindebből csak annyit fogadott meg, hogy a napilapokat keltezésük föltüntetésével is idézi. A mostani kötet is meggyőzőtt, hogy észrevételeim, indítványaim helyesek, így

elsősorban az időrendi közlést, a takarékosabb (két hasábos, folyamatos sorú, kisebb betű típusú) *tipográfiát*, az álnevek, betűjelek megoldásában igénybe veendő kollektív munkát, valamint – ez már a kiadónak szól – a gyorsaságot, nagyobb példányszámot és olcsóságot illető kívánságaim.

Az időrendi anyagközlést illetően még tovább is mennék, mint akkor. Nem csupán az egyes csoportokon (egy íróról szóló íráson) belül, hanem általában, egész éven át – az irodalmi élet történeti folyamatát reprodukálva – kronologikusan közölném az anyagot (ezzel sok tételben megismétlődő keltezést is megtakarítanék!), s minden más szempontot (tematikus, betűrendi) gondosan kidolgozott mutatókra bízom. Ám ha ez túl merésznek tűnik is, azt föltétlenül el kellene kerülni, hogy a gyűjteményes művek – gazdag tartalmuknak megfelelően – tucatnyi helyen is teljes címfőlvétellükkel szerepeljenek, *jelentősen megrövidítve az amúgy is vaskos könyvet*. Jelenleg pl. Krúdy irodalmi tanulmányai, a Hatvány szerkesztette *Beszélő házak*, Mikszáth emlékezései, a Kalauz magyar ifjúsági irodalomban c. ajánló bibliográfia, Darvas József, Radnóti Miklós, Horváth János, Komlós Aladár, Zolnai Béla, Waldapfel József, Illés Endre tanulmánykötetei, Csáthó Kálmán memoárjai stb. mindannyiszor ismétlődnek, valahányszor bennük önálló írásban tárgyalt író neve következik. Holott az általános részben lehetne a gyűjteményeket egy ízben, de analitikusan (ahogyan az új típusú Magyar Nemzeti Bibliográfia is teszi) földolgozni, s így a bennük szereplő írások – a névmutató segítségével – nem vesznek el a kutató szeme elől. Ugyanez vonatkozik az olyan cikkekre is, amelyekben több íróról esik szó (pl. Kiss Istvánné: 262, 267 stb. – Nóti Ilonáé: 274 stb. – Hernády Ferencé: 474 stb.). A 617. lapon pl. Krúdynak nyolc Petőfi-cikke több mint a fél lapot elfoglalja, míg az előbbi módszerrel három folyamatosan szedett nyomtatott sorban elfér.

Hogy a betűrend ellene mond a logikának, míg az időrend az irodalom történetének összefüggéseit is adja, sok példát hozhatnék. Csak kettőt lássunk. A 361. lapon Cholnoky Viktor és Máté György összetartozó írásait szórja szét a semmire se való betűrendi anyagközlés, s ugyanígy az Újságírószövetség „örsgérváltásról”, illetve „szerecsenmosdatásról” szóló három cikket is. (Nem világos, hogy itt az egyik miért „vő.” jellel csatla-kozik a másikhoz, miért nem önálló, ugyanúgy, mint a harmadik?) Az Arany-cikkek közt van vagy négy debreceni írás, amely az ottani Arany-szobor helyéről vitázik: ezek is betűrend szerint, tehát összevevésre, keserveen összekereshetően találhatók.

Nem vagyok kibékülve azzal sem, hogy egyes színészeket, noha egy betűt sem írtak,

a bibliográfia most is „írónak” tekint, s úgy is szerepelteti, szerzőként. De nem következetesen: mert ha író Bodor Tibor, Kiss Ferenc vagy Hacser Józsa, miért nem az Páger Antal (232. l.)? Még az sem világos, írónak tekinthetők-e tudósok, irodalomtörténészek (Hermann István, Pais Dezső, Szauder József), illetve ha igen, hol a határ? Hiszen akkor majd minden cikket kétszer kéne fölvenni: annak a nevével, akiről szól, s annál, aki írta?!

A teljességet majd az idő kritizálja meg. Mindenesetre van néhány kiadvány, aminek hiányát fájalom. Így pl. a TTIT „Irodalom és Nyelv” c. abbamaradt időszaki kiadványa (az 1956. évi 2. számában Beládi Miklós hasznos vázlatát Illyés Gyuláról) vagy a szegedi múzeum évkönyve (az 1956. éveiben Banner János közlése: Móra Ferenc ismeretlen levele Posta Bélához).

Következeten a bibliográfia az asszonyneveknél a férjek neveinek írásmódjában. Hol föloldja őket (Tompá Józsefné Lovas Rózsa: 44. l.), hol nem (491).

Az általános rész beosztása szerepelhetett volna a tartalomjegyzék részeként.

Félreérthető a 457. lapon Gerébné neve alatt az „Arany János Budapestje” c. adat. Ugy látszik, mintha ez Gerébné cikke lenne, holott csupán egy apró hír a szerző ilyen című munkájának megjelenéséről. Különben, bár a cikkben is hibásan szerepel, a bibliográfia helyesen adhatta volna a szerző nevét (tekintve, hogy bibliográfus kollégáról van szó, s neve helyes alakban is szerepel ugyanitt): Gerébné ui. nem *Hidas*, hanem *Nyilas Márta*.

A bibliográfia a *Szegedi Egyetem* c. lap cikkeit általában kétszer veszi föl: egyszer 1956-ban, másodszor 1957-ben (így pl. az én cikkem is Eörsi Júlia könyvéről), holott a lap 1957-ben már meg sem jelent.

A névmutató törekszik ugyan az azonos nevéek elválasztására, de még mindig nem teljes sikerrel. Az illusztrátor Fábri Zoltánt elkülöníti a filmrendező Fábrytól, de ez utóbbinak egy filmkritikáját a szlovákiai író Fábrynak ajándékozza (156). Kiss István 262. lapon történő előfordulása Nagy István nevéhez került. Az ifjúsági irodalommal foglalkozó Tóth Béla és a debreceni író, műfordító, kritikus Tóth Béla írásai teljesen összevegyülnek, s Tóth László alatt is az egyik cikk (144) gyanús, hogy másé, mint a többi. Németh Ferenc is kettő lenne. Andor Leon nevét mosolyt keltően „megmagyarosították” Leon Andorra. A keresztnév nélküli Boros: Boros János; Fónagy I-né: Ivánné; Siklós Sándor helyesen: Siklós János.

Föloldható álnévek, betűjelek még (a lap-

szám csak az első előfordulást jelzi): 261.: Zs. O. = Zsadányi Oszkár. – 51: (N. J.) = Nagy János. – 73: (L. F.) = Lódi Ferenc. – 78: Sz. G. = Szabolcsi Gábor. – 83: (S.) = Sömjén Péter. – 99: (söp) = Sömjén Péter. – 103: -p- = Papp Zoltán. – 111: (Zoltán) = Papp Zoltán. – 121: P. B. = Péntzes Balduin. – 132: P. Gy. = Parragi György. – Uo. A. G. = Antal Gábor. – Uo. F. Á. = Fedor Ágnes. – 152: S. É. = Sinkó Éva. – 159: (-y -s) = Székely Lajos. – 174: B.N.L. = B. Nagy László. – 183: S.B. = Simándi Béla. – 189: P. Zs = Pongrácz Zsuzsa. – 208: Cs. I. = Csillag István. – 209: L. M. = Lányi Márton [Ottó]. – Uo.: -ob- = Szabolcsi Gábor. – 213: Arácsy András = Jáki Gyula. Uo.: (ka.) = Kispéter András. – 214: -n -r = Sömjén Péter. – 215: (pl) = Péter László. 220: (Fábián) = Fábián Sándor. – 225: -s -s = Siklós János. – 240: P. L. = Péter László. – 244: F. A. = Földes Anna. – 249: B. T. = Bános Tibor. – 253: Sz. L. = Szekeres László. – Uo.: -s- Kelemen János (?) – 255: O. K. = Osvát Katalin. – 266: (d. i.) = Demeter Imre. – 275: (f. k.) = Fábián Kata. – 296: I. J. = Illés Jenő. – 314: (boros) = Boros János. – 317: R. I. = Rejtő István. – 319: (k. gy.) = Kunszery Gyula. – Uo.: (maron) = Kalmár Maron Ferenc. – 324: Ö. L. = Ökrös László. – 334: (k) = Kunszery Gyula. – 336: (mold-vay) = Moldvay Győző. – 348: Á. O. = Ábel Olga. – 351: B. P. = Bogáti Péter. – 356: M. A. = Maróti Andor. – 358: (mn) = [Szegedi] Simon István. – 372: (Sik) = Sik István. – 386: (t. t.) = Tüskés Tibor. – 390: J. M. = Jovánovics Miklós. – 394: B. Gy. = Borsodi Gyula. – 406: B. F. = Bogdál Ferenc. – 407: U. Z. = Újváry Zoltán. – 484: (b. p.) = Bogáti Péter. – 509: (Csongor) = Csongor Győző. – 514: b. i. = Boda István. – 542: R. L. = Rónay László. – Uo.: t. = Tüskés Tibor. – 548: (i. r.) = Szabolcsi Gábor. – 549: -r = Szabolcsi Gábor. – 569: P. R. = Páldy Róbert. – 595: K. S. = Károly Sándor. – 598: T. J. = Tompa József. – 617: Krammer J. = Krammer Jenő. – 621: F. G. = Ferenczy Géza. – 625: G. I. = Gál István (?) – 631: v. n. b. = Várkonyi Nagy Béla. – 649: P. F. = Paál Ferenc. – 655: D. L. = Dalos László. – 671: F. V. = Farkas Vilmos.

A 363. lapon nem a *Szegedi Híradóról*, hanem a *Szegedi Naplóról* van szó. Az 509. lapon nem Márky István, hanem Márky Imre a szerző.

Néhány apróbb elírást, sajtóhibát már nincs terem javítani.

Péter László

AZ INTÉZET ÉS A TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

Tájékoztató a folyóiratról

Az Irodalomtörténeti Közlemények — miként azt a folyóirat új külseje is jelzi — az 1963. évi 1. számtól kezdve a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak közös folyóirata lett. Ez a változás azzal kapcsolatos, hogy a Társaság nagy múltú folyóirata, az Irodalomtörténet átalakul az Irodalomtörténeti Intézet, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége kritikai-elméleti folyóiratává. Irodalomtudományunk és irodalmi életünk régóta hiányát érezte egy olyan magas színvonalú, tudományos, kritikai folyóiratnak, mely elsősorban a legújabb évtizedek és a mai irodalmának a kérdéseit vizsgálja, irodalomtörténeti igényű kritikai tanulmányokban elemzi az élő irodalom időszerű problémáit, és ösztönzi az irodalomelméleti kutatásokat. A Magyar Tudományos Akadémia e hiány megszüntetése érdekében határozta el az eddigi két, lényegében azonos feladatot betöltő, magyar irodalomtörténeti folyóirat átszervezését. Ennek során az Irodalomtörténeti Közlemények, mint a magyar irodalomtörténet-írás legnagyobb múlttal rendelkező, legrégebbi orgánuma, maradt a magyar irodalomtörténeti kutatások szakfolyóirata, az új típusú folyóirat pedig — új címmel — az eddigi Irodalomtörténet helyébe lép. Mivel így mindkét folyóirat más és más funkciót fog a jövőben betölteni, mindkettő a magyar irodalomtudomány egészének a támogatására és munkájára kell, hogy épüljön, s ezért az Intézet és a Társaság közös folyóirataként fog megjelenni. Minden okunk megvan rá, hogy azt reméljük: ez a változás a magyar irodalomtörténészek különböző csoportjainak, az intézetben, egyetemeken, középiskolákban, könyvtárakban dolgozó rétegeinek még szorosabb és eredményesebb együttműködésére fog vezetni.

Az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztősége számára fájdalmas az a tény, hogy testvér-folyóirata az Irodalomtörténet eddigi formájában megszűnik. A Társaság magyar irodalomtörténeti folyóirata ötven évfolyamával jelentékeny szerepet töltött be a magyar irodalomtudomány fejlődésében. S bár minden hosszabb időt megért folyóiratnak a történetében vannak egyenetlenségek, az Irodalomtörténet ötven kötete a maga egészében szaktudományunk maradandó értéke. Voltak olyan korszakai, amikor egyenesen a magyar irodalomtörténetírás vezető folyóiratává emelkedett: így a közvetlenül megalakulása utáni években, amikor a magyar irodalomtörténészek egy új gárdáját mozgósította, kiszélesítette a kutatások körét, és bizonyos mértékig az újabb korokra is ráirányította a figyelmet; de sokkal inkább a Társaság 1948-ban történt újjáalakulását követő időszakban, amikor mint az ország első marxista irodalomtörténeti folyóirata, sőt általában mint a legelső marxista szaktudományi folyóirat történelmi szerepet töltött be.

Annál nagyobb öröm viszont a számunkra, hogy a veszteséget egy régóta hiányolt, irodalomtudományunkban már tárgykörét és célkitűzéseit tekintve is forradalmi jellegű folyóirat fog kárpótolni. Végre lesz tudományunknak olyan fóruma, orgánuma, ahol mindazok az eredmények, tanulságok, amelyek az irodalomtudomány munkájából a mai irodalom, jelenlegi kulturális életünk számára hasznosíthatók, összegeződnek, szerves összekötő kapcsolatot képezve irodalomtörténet és élő irodalom között. Oly sok eredményt felmutató marxista irodalomtudományunkban egyre szembevetőbbé váltak bizonyos súlyos aránytalanságok. Az egyre színvonalasabb irodalomtörténeti kutatások mellől feltűnően hiányoztak az irodalomelméleti vizsgálatok; s annak ellenére, hogy a felszabadulás óta irodalomtörténet-írásunk egyik leggazdagabb és legtöbbek által művelt kutatási területe a XX. század lett, a jelenhez közvetlenül kapcsolódó irodalomtörténeti kérdések elemzése, s különösen a mai irodalmi folyamatok tudományos igényű kritikai vizsgálata nem volt elégséges. Ezeket a hiányokat, az ezzel kapcsolatos aránytalanságokat hivatott megszüntetni az új folyóirat. Hasonló feladatokat kell betöltenie, mint a Szovjetunió vezető irodalomtudományi folyóiratának, a Voproszi Literaturnak. Az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztősége megvan győződve róla, hogy ezeket a feladatokat az új kritikai-elméleti folyóirat eredményesen el fogja végezni. A folyóirat szerkesztőségének ehhez sok sikert és eredményes munkát kívánunk.

Az irodalomtudományi folyóiratok átszervezésével kapcsolatos változás folyóiratunkat, az Irodalomtörténeti Közleményeket azáltal érinti, hogy az ország egyetlen magyar irodalomtörténeti szakfolyóirata lett. Eddigi profilja nem változott, de ebben a nemben ezentúl egyedül kell sáfárkodnia a rábízott feladatokkal. A folyóirat szerkesztőségére ezzel az eddiginél is nagyobb feladat hárul, s hogy munkáját sikeresen végezhesse, az eddigieknél is inkább számít a magyar irodalomtörténet művelőinek támogatására. Az Intézet és a Társaság közös folyóiratává alakulván, az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztő bizottsága is átalakult, sorai a Társaság további két vezető funkcionáriusával gazdagodtak. A szerkesztő bizottságnak ez a kiszélesítése egyben azt is jelenti, hogy mindkét vidéki egyetemünk egy-egy magyar irodalomtörténet-sz professzora kapott helyet benne, ami a folyóirat országos jellegét még jobban kidomborítja. A változások sorába tartozik, hogy lapunk krónika-rovata, amely eddig „Az Intézet életéből” címet viselte, átalakul, s ezentúl „Az Intézet és a Társaság életéből” címmel az Intézet és a Társaság életének eseményeiről egyaránt tudósít. A szerkesztőség címe változatlan marad, de a kéziratok természetesen a Társaság irodája (Budapest, V. Pesti Barnabás u. 1.) és a szerkesztő bizottság tagjai útján is beküldhetők.

K. T.

A magyar szak egyetemi reformjának vitája

Hosszas előmunkálatok után a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szerkesztésében, 1962 decemberére elkészült a magyar szakos egyetemi hallgatók irodalomoktatásának reform-tervezete. A Művelődési Minisztérium felkérte az Intézetet, hogy a tervezetet vitassa meg, s elküldve aztán képviselőit a magyar szak reformjának országos vitájára, juttassa ott kifejezésre álláspontját.

Az Intézet — az Irodalomtörténeti Társasággal közösen — december 5–7-én három vitaülés keretében vitatta meg a tervezet világirodalmi, magyar irodalomtörténeti és irodalom-elméleti-esztétikai programját. A világirodalmi rész vitáját *Vajda György Mihály*, az Intézet Összehasonlító Irodalomtörténeti Csoportjának vezetője, a magyar irodalomtörténetit *Sötér István* igazgató, az irodalomelméleti és esztétikai tervezetét pedig *Klaniczay Tibor* igazgató-helyettes vezette.

Az első két ülés előtt a tervezet készítői, *Kardos László*, ill. *Szauder József* egyetemi tanárok adtak tájékoztatót, az irodalomelméleti és esztétikai program összeállítását sajnos nem tudtak részt venni a megbeszélésen. Az alábbiakban ismertetjük a három vita eredményeit.

*

A magyar irodalomoktatás vitáján *Szauder József* elmondotta, hogy a tervezet kidolgozása 1960 óta foglalkoztatja az illetékeseket, és ilyenformán kétéves vitasorozat eredményeként született meg a mostani program. A reform elkerülhetetlen volt, mert 1945 után az egyetemi oktatás új rendszerének kialakítása óhatatlanul bizonyos elszigeteltséggel járt, aztán a VII. Kongresszus a kommunista szakember képzését tűzte ki az egyetemi oktatás központi céljául. E kifejezés értelme bölcsészkarai vonatkozásban elsősorban kommunista tanárok nevelését jelenti, nagyon fontos tehát a képzés céljának pontos, árnyalt megfogalmazása. Felhívta a figyelmet arra, hogy világos különbséget kell tenni a Program és a Tanterv között. A Program a tantervben szereplő tantárgyak anyagát ismerteti, de nem azonos az előadások tematikájával, hanem foglalata annak a minimumnak, amelyet 8–10 félév alatt szigorlati követelményként el kell sajátítani a hallgatóknak. A jelen Program általános jellemzője, hogy a korábbiaknál nagyobb teret biztosít az eszmei nevelés, a hivatástudat kialakítására.

Arról alig lehet szó, hogy a leendő tanárok a teljes ismeretanyagot megkapják. Az egyetemen szerzett ismeretek korántsem menthetik fel őket az állandó továbbképzés szükségessége és kötelezettsége alól. Egyfajta teljességre viszont joggal tarthatnak számot a hallgatók, s ebből következnek azok a feladatok, amelyeket az Irányelveknek meg kell oldaniuk: a tananyag kiválasztását, valamint a tantervi és időtervi lehetőségek összehangolását.

A célok között középponti helyet foglal el az egyszerűsítés, a tananyag- és a túlterheléscsökkentés, de fontos feladat az önállóságra nevelés, az ismeretekkel való bannitudas elsajátítása is. Az irodalomtörténet terén a tananyagcsökkentés csak viszonylagos lehet, sőt sokszor épp a növelés válik szükségessé, mint pl. a legújabb kor irodalmában.

Ami a rendszerező elveket illeti, a korszakolás régebbi időszakokban irodalmi terminológiával (pl. stílusirányzatokkal) történik, később történelmi, társadalmi, politikai határok vannak. Bár a periodizációk illetően eddig is voltak kisebb nagyobb módosítások, természetes, hogy ezután is maradnak még nyitott kérdések.

Szauder tájékoztató szavait követően több alapvető kérdés került mélyreható megvitátásra. A hozzászólók abból kiindulva, hogy a Programnak egész sor társadalmi igényt

kell kielégítenie (tanárképzés, tudósképzés, kulturális közéleti káderek [lektor, szerkesztő, dramaturg, kultúrotthon vezető] nevelés), bírálták a Program célkitűzését, amiért az más szférába utalja a tudományos szakemberképzés problematikáját. Ez részben indokolt ugyan (túlterhelés), s elképzelhető a tudósképzésnek az egyetemi tanulmányok utánra való elhalasztása is, meg kell azonban vallani, hogy aspirantúra vagy gyakornokság formájában történő megoldása továbbra is várat magára.

Arra kell törekedni, hogy meghosszabbodjék a tudományos alkotás életszakasza. Jelenleg a kezdő határidő kb. a 30. életévre tolódik ki, s már most is bizonyos előregedés figyelhető meg a kutatók között. Hiába jó tehát a Program megfelelő adottságok esetén tudományos káderutánpótlás előkészítésére, ha az egész kérdéskomplexus megnyugtató, intézményes megoldása továbbra is várat magára.

A tudósképzést vissza kellene vinni az egyetemre, mely (a tanárképzés mellett) ma is képes kielégíteni ezt az igényt. Nem lehet véletlen, hogy a Szovjetunióban hasonló következtetésre jutva fokozottan törekednek erre a megoldásra.

A jelenlegi problémák gyökere abban lelhető fel, hogy a múltban olyan téves profilizálás érvényesült, mely az egyetemen mellőzte a tudományos képzést, és az igényeket általában csökkentette. Ha az oktatás csupán a pedagógus utánpótlás nevelésére szűkül, hamarosan jelentkezni fognak a gyakorlatban mindazok a káros következmények, amelyek végül is elkerülhetetlenül a jelenlegi tanterv módosításához kell, hogy vezessenek. Elgondolkodtató, hogy máris megfigyelhetően erősödik a tendencia e kizárólagosság ellen. (*Klaniczay Tibor, Sötér István, Weber Antal.*)

Konstruktív vitát eredményezett az időbeosztás jelenlegi formája is. A Program szerint 1703-ig terjedő régi magyar irodalom történetét teljes egészében az első év első félévében kell megtanulni. A reformkor javára csökkentett oktatási idő mindössze arra elég, hogy néhány nagy íróról essék szó, ez azonban nem más, mint a középiskolai szempont érvényesítése az egyetemi oktatásban.

A feladat csak fontos anyagrészek mellőzésével, tehát akarva nem akarva felületesen oldható meg. Nem lesz idő a fejlődési folyamat egységességének, belső összefüggéseinek bemutatására. E lemondásért súlyos árat kell fizetni, hiszen a régi magyar irodalomban az európai kultúra nagy korszakai (középkor, reneszánsz, barokk) jelentkeznek. Egy (nálunk is 700 évet kitevő) kerek 1000 esztendő korszak problematikája ez, melyen belül a kép számszerint gyakrabban és erősebben változik, mint a többi nagy periódusban.

Mindezekről a magyar irodalom keretében kell a hallgatóknak tudomást szerezniök. De nem kevésbé problematikus az 1703-as korszakhatár sem. Azonkívül, hogy önkényes, ellentmond a készülő egyetemi tankönyv struktúrájának is, mivel ott 1772-ben záródik a régi magyar irodalom tárgyalása.

A régi korszakoknak ez a nagyfokú háttérbe szorítása a modernebb irodalom tanulmányozása címén, *ilyen kizárólagosan sehol*, sem a Szovjetunióban, sem a népi demokráciákban nincsen. A Programban ajánlott megoldás a helyes elv félreértése, szemléleti ferdeség, mely a jelent a múlt nélkül akarja megismerni 200 évre zsugorított irodalomtörténeti oktatás keretében. Ha a régi magyar irodalom 1772-ig terjedő szakasza komolyan vett része a tananyag, valójában két félév kell előadására. A kérdést alaposan meg kell vizsgálni, de a tanterv felborítása nélkül. (*Klaniczay Tibor, Sötér István, Varjas Béla, Szabolcsi Miklós, Horváth Károly, Gerézi Rabán.*)

A felvilágosodás- és reformkori, a XIX. századi, de főképp a XX. századi tervezetben a *tananyag* állott a vita gyújtópontjában. Megelégedést váltott ki, hogy a modern magyar irodalom tárgyalására több idő jut, mint eddig bármikor. Ezáltal lehetőség nyílik a legfontosabbnak ítélt ideológiai-eszmei kérdések tüzetes megvizsgálására és valóban időálló művek elemzésére.

A megnövekedett lehetőségek persze jótánnival sem könnyítik meg a tárgyalásra alkalmas tananyag szelektálását, oly sok mindent kell még így is mellőzni (sokat segítené a szakmailag ki nem aknázott ötödév, ha be lehetne vonni). Mindezek a problémák pregnánsan tükröződnek a XX. századi tervezetben, hol nemcsak irodalmi mozgalmak stb. várnak kiemelésre, hanem a XX. századi tervezetben, hol nemcsak irodalmi mozgalmak stb. várnak kiemelésre, hanem a XX. századi tervezetben, hol nemcsak irodalmi mozgalmak stb. várnak kiemelésre.

A részletkérdések között számos javaslat hangzott el kihagyott és kihagyható írók, művek és életművek értékelése ügyében. Hangsúlyt kapott az az igény, hogy a hallgatók rendszeresen kísérik figyelemmel az irodalmi és irodalomtörténeti folyóiratokat. Napirendre került az egyetemi tudósképzés kapcsán az egyszakosítás és a szakszemináriumok problémája is (*Szabolcsi Miklós, Komlós Aladár, Gerézi Rabán, Vargha Kálmán, Pirnát Antal, Sötér István, Horváth Károly, Bodnár György, Varjas Béla*).

*

A világirodalom egyetemi oktatásának programvitáján egyöntetű volt az a vélemény, hogy a tervezet jól kihasználva viszonylag szűkös időkeretét, sikeresen eleget tesz annak az

általános követelménynek, hogy a régi korok sommás összefoglalásával lehetővé tegye az újabb és a kortársi világirodalom mélyrehatóbb és szélesebb ismeretét.

Mindamellett hiányos lenne, ha az egyetemi világirodalmi oktatásban nem esnék szó a középkori vágáns dalokról, a lovagi líráról és a himnusz-költészetéről, ha kimaradna (már csak a magyar irodalomra való tekintettel is nehezen mellőzhető) provençal líra, a petrarkizmus (Balassi Bálint), a barokk eposz (Zrínyi Miklós) és a pikareszknek, mint műfajnak tárgyalása. Szintén kívánatos lenne a Csehov és a szovjet korszak közötti hiátus kitöltése a nálunk amúgy sem igen ismert orosz szimbólisták bemutatásával. A szovjet irodalmat pedig nem Solohovval kellene zárni, hanem felvinni tárgyalását legalább Tvardovszkijig. (*Gerézi Rábán, Sargina Ludmilla.*)

A tervezet néhány fejezetének javasolt és elfogadott átcsoportosítása következtében a német romantika a történeti elvnek megfelelően megelőzi az angolt és franciát, az amerikai irodalom pedig önálló fejezetté alakul. (*Vajda György Mihály, Kovács József, Szerb Antalné, Bodnár György, Kocztur Gizella.*) A kortársi világirodalom tanításához pedig a tanszék továbbra is igénybe veszi az eddig jól bevált önkéntes szeminárium rendszerét, mely természetesen egybekapcsolja egyes jelentős művek elemzését a folyamatos sajtóolvasással (Nagyvilág stb.).

Az egyetem és a középiskola munkájának jobb összehangolását szolgálja a világirodalmi programok egyeztetése. Ugyanis ma még előfordul olyan eset, hogy az egyetemi vizsgaminimum nem írja elő azoknak az írónak ismeretét (R. M. Rilke, G. Apollinaire), akiket a tanárjelöltnek középiskolában majd tanítania kell. (*Vajda György Mihály.*)

A részletkérdések megvitatásakor számos kiegészítő megjegyzés hangzott el, melyeket, ha az időkeret engedte, be is iktattak a Programba (*Vajda György Mihály, Kocztur Gizella, Kovács József, Vezér Erzsébet, Szerb Antalné, Bodnár György, Szabolcsi Miklós.*)

*

Az irodalomelméleti-esztétikai tervezet vitájának résztvevői tüzetes elemzés után arra a megállapításra jutottak, hogy a Program egészében véve problematikus, rendkívül átgondolatlan, fogalmazásában sokszor követhetetlen. Nem tesz eleget alapvető követelményeknek, mert korszerűtlen, túlságosan elvont és statikus. Általában kevésbé érződik benne az új kérdések jelenléte, pedig az esztétika történetében éppen azt kellene hangsúlyozottan megmutatni, hogy nincs lezárt és kanonizált marxista esztétika, hanem állandó fejlődésről van szó. A Program a túlhaladott realizmus-antirealizmus koncepciót tükrözi, megoldottként kezel nyitott problémákat, olyan módszerrel, mely 8–10 évvel ezelőtti álláspontot fejez ki. Leszűkítve (mint csupán a realizmus egyik válfaját) tárgyalja a szocialista realizmust, összekeverve az esztétikai realizmus fogalmát az irodalomtörténetivel.

A Program egyik leglabilisabb fejezete az *esztétikai rész*. Hiányzik belőle az általános esztétika célmeghatározása, s valójában általános esztétika helyett minden az irodalomra korlátozódik. Az irodalom jelenségeit vetíti át más művészetekre s csak ott tesz kivételt, (építéset, zene), ahol ez a lukácsi módszer végképp nem alkalmazható. Sokkal helyesebb lenne, — az igazi célkitűzésnek megfelelően —, tényleg általános esztétikát adni, ami alkalmazható aztán a többi művészetekre. A magyar értelmiség esztétikai bizonytalanságainak, vagy éppen tévedéseinek egyik fő oka (ha általános esztétikáról van szó) az itt is megnyilatkozó irodalom-közponitáság. (*Klaniczay Tibor, Szili József, Pirnát Antal.*)

Nem megnyugtató az *irodalomtudományi rész* sem, melynek tárgyalását magával a tudományág bemutatásával kellene kezdeni, egyúttal nem lenne szabad megelégedni olyan problémakörökről, mint pl. az irodalomtörténet módszerei stb. Választ kell adnia az irodalomelméleti-esztétikai oktatásnak olyan kérdésekre is, amelyek a magyar irodalom sajátosságaiból fakadnak (nemzeti klasszicizmus, eszményítő realizmus stb.). (*Vajda György Mihály, Tóth Dezső, Klaniczay Tibor, Nagy Miklós, Szili József.*)

Hiányzik a Programból a *stilisztika*, a verstan pedig elavult szempontok szerint foglal benne helyet (a versmondattanról nem történik említés). Az esztétika történetének tárgyalásakor szükséges Taine (itt hiányzó) elméletével foglalkozni éppen úgy, mint ahogyan nem maradhat ki a XX. század marxista esztétikusainak bemutatása sem (Lukács, Caudwell, Fischer). Figyelmet kellene fordítani olyan jelenségekre is, mint pl. az avantgardizmus esztétikai felfogása. (*Nagy Miklós, Klaniczay Tibor, Vajda György Mihály, Pirnát Antal.*)

A vitautlás mellett foglalt állást, hogy az irodalomelméleti-esztétikai program lényegesen átdolgozásra szorul.

*

Az Intézet az egyes vitákról jegyzőkönyvet juttatott el a Művelődésügyi Minisztériumhoz, a december 12–14-én megrendezett országos vitán pedig Sőtér István, Horváth Károly, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Szabolcsi Miklós és Vajda György Mihály több felhívásban ismertették az intézeti vitán kialakult álláspontokat. Az Intézet véleménye az országos vita vezetői és résztvevői körében kedvező fogadtatásra talált.

V. K. S.

1905—1962

Váratlanul, munkabírása teljében veszítette el Geréb Lászlót a magyar irodalom. Sokoldalú munkásságot fejtett ki, a régebbi és újabb korok egyaránt beletartoztak érdeklődési körébe.

Valószínűleg a családi hagyomány elhatározó ereje következtében, évtizedeken át vonzódott a régi magyar irodalomhoz. Nem az irodalomtörténész becsúgya fűtötte, hanem az a törekvés, hogy feledésbe menő értékekre és emlékekre hívja fel a figyelmet. Szinte a magyarországi latinság keresztmetszetét próbálta adni sűrűn megjelenő köteteivel.

Az államalapítást követő évszázadok költészete, a középkori és humanista történetírás több reprezentatív képviselője (Küküllői, Thuróczi, Bonfini), a reneszánsz líra — középpontjában Janus Pannoniussal —, épp úgy beletartozott munkaterületébe, mint ahogyan a XV—XVI. századi hazai parasztháborúk irodalma — centrumában Taurinus *Stauromachia*jával —, és általában a feudális Magyarország XVI—XVII. századi osztályharcainak forrásai sem kerültek el figyelmét.

Geréb László termékeny fordítói munkásságát két okból is jelentősnek kell értékelnünk. Az egyik, hogy — ha nem is egyedül — de ő maga is ébrentartotta a közvéleménynek a régi magyar irodalom iránti érdeklődését. A másik pedig az, hogy fordításainak javarészét a prioritás kitüntető címe illeti meg.

A régi magyar irodalom kívül szívesen mélyedt el Geréb László a felvilágosodás irodalmának problematikájába is, amint ezt Csokonai-studiumai és Gvadányi-kiadása is dokumentálja. Érdeklődésének igazi, nagy területét mégsem a két korszakkal függnek össze, hanem azzal az elmúlt ötven év századdal, amelyet egy új társadalmi erőnek, a magyar munkásosztálynak kibontakozása fémjelez. Szenvedélyesen érdekelte az a folyamat, ahogyan a munkásság az anyagi kultúrát megteremtő szerepéből fokozatosan bevonul az irodalomba, élete és gondoljai megérintik a művészet alkotó elméit. Megjelennek a népi hősként, a munkásalakok, először epizód szerepekben, aztán hősként válnak ők maguk is, s végül feltűnnek majd az írók, akik maguk is a munkássorból emelkedtek ki alkotó művészekként.

Ezt a folyamatot legteljesebben a múlt század második felének irodalmában követte végig Geréb László, de legújabb kutatásai már áttekintették a XX. századba is. Így alkotta meg először fáradságos munkával bibliográfiáit („A párizsi kommun az egykorú magyar irodalomban” Bp. 1951. — „Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban 1867—1872” Bp. 1959.), majd e megbízható és szilárd alapokon alakította ki dokumentumköteteit, irodalmi szemelvény-gyűjteményeit.

Ezek sorában a legnagyobb becsű talán Táncsics Mihály válogatott írásainak vaskos kötete (Bp. 1957.), mely először nyújt olyan gazdag válogatást a nagy forradalmi közíró munkásságából, mely alapja lehetett a pályakép megírásának. Ugyanígy a nép gondoljaival eltöltött szellemű irodalom érdekelte akkor is, amikor az 1905-ös orosz forradalom magyar visszhangját kereste a publicisztikában, vagy a versirodalomban. A századelő társadalmi érzékenységi írásainak gyűjteményével („Vihar előtt” Bp. 1956.) ezt a képet szélesítette, gazdagította.

Portréi közül kiemelkedik az ifjan elpusztult Darmay Viktorról, a magyar szocializmus líra korai képviselőjéről alkotott munkája; Pogány Józsefnek, a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosának írásait összegyűjtve pedig a magyar marxista kritika egyik méltatlanul elfeledett úttörőjének állított emléket.

Geréb László sohasem felejtette el, hogy az irodalomkutatás feladata „a társadalmi valóság művészi ábrázolásának feltárása és rendszerezése.” Munkásságában elsősorban a nép élete és sorsa érdekelte s csak ennek fényében volt hajlandó és képes értékelné és értelmezni irodalmi jelenségeket. Az osztályharcok és az irodalmi élet szoros kapcsolatban látott jelenségeit olyan területeken kutatta fáradhatatlanul, amelyekre addig még alig terjedt ki a kutatás figyelme, így főleg a magyar szocialista irodalom kezdetének feltárásában végzett maradandóan értékes, úttörő munkát.

Geréb László aktív tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak; míg egészségi állapota engedte, tevékenyen részt vett annak vitáin, és munkaközösségei munkájában. Fontosabb tanulmányainak gyűjteményét az Irodalomtörténeti Intézet adta ki „A munkás-irodalomkutatás. 1832—1907.” címen (Bp. 1961.), az Irodalomtörténeti Füzetek 34. számaként.

Élete munkássága legmélyebb szenvedélye az egykor elnyomott osztályok sorsának szólt, egész sor művének kívül ez az *elkötelezettség* a legszebb példa, melyet a kutató tudósok ifjabb nemzedékére értékes örökségül hagytak.

I. L.

Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. — Ozorai Imre vitairata. — Kisfaludy Sándor: Napló és francia fogságom. — Vörösmarty Mihály összes versei. — Mezősi Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. — Arany János: Toldi. — Szerb Antal: A varázsló eltőri pálcáját. — Nagy Zoltán: Ének a magasban. — Mint én, földműves költő... — A magyar irodalom bibliográfiája, 1956—1957. (<i>Boronkai Iván, Havas László, Fenyő István, Rigó László, Tasnádi Attila, Dévényi Iván, Sára Péter, Bata Imre, Kőhegyi Mihály, Péter László</i>)	107
---	-----

Az Intézet és a Társaság életéből

Tájékoztató a folyóiratról	120
A magyar szak egyetemi reformjának vitája	121
<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">Geréb László</div>	124

СОДЕРЖАНИЕ

<i>И. Штерер</i> : Смерть Буды	1
<i>А. Диенеш</i> : Вопрос о дворянском происхождении Петёфи	20
<i>Д. Яношхази</i> : К оценке «Чонгор и Тюнде»	29
<i>Л. Немет</i> : Данные о связях венгерской литературы с изобразительным искусством в начале столетия	44

Краткие очерки документация

<i>Дь. Бистрай</i> : Забытые работы Михая Томпа	61
<i>Л. Петер</i> : Дежё Сабо в г. Сегеде	72
<i>Е. Варга</i> : Забытая новелла Эндре Ади	87
<i>М. Дёрффи</i> : Известные письма и шуточные стихотворения молодого Бабица	89

Обзор

Андраш Андял (<i>Andreas Angyal</i>): Die slawische Barockwelt (<i>Т. Кланицау</i>)	93
Собрание новелл Эндре Ади (<i>И. Варга</i>)	95
Золтан Хорват: Начало столетия в Венгрии (<i>П. Надь</i>)	100
Режé Салатнаи: Шестьсот дней Дьюлы Юхаса (<i>М. Илич</i>)	102
Шолтес Золтанне: Украшение книг в Венгрии в XVI веке (<i>Ф. Енеи</i>)	105

Из жизни Института и Общества

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadónál**, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111-010, MNЗ egyszámúszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05.915.111-46

az **Akadémiai Könyvesboltban**, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185-612

a **Posta Központi Hírlap Irodá-nál**, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítói helyein is)

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 4,— Ft

INDEX: 25 401

INHALT

I. Sötér : König Budas Tod	1
A. Dienes : Die Frage der adeligen Herkunft Petőfis	20
Gy. Jánosházy : Zur Bewertung des Dramas Csongor und Tünde	29
L. Németh : Beiträge zu den gegenseitigen Beziehungen der Literatur und der bildenden Künste in Ungarn um die Jahrhundertwende	44

Kleinere Mitteilungen

Dokumentation

Gy. Bisztray : Vergessene Schriften von Mihály Tompa	61
L. Péter : Dezső Szabó in Szeged	72
J. Varga : Vergessene Novellen von Endre Ady	87
M. Györffy : Unbekannte Briefe von Babits und Reimspele aus der Jugendzeit	89

Rundschau

Andreas Angyal: Die slawische Barockwelt (in deutscher Sprache) (T. Klaniczay)	93
Sämtliche Novellen von Endre Ady (J. Varga)	95
Zoltán Horváth: Die Jahrhundertwende in Ungarn (P. Nagy)	100
Rezső Szalatnay: 600 Tage von Gyula Juhász (M. Ilia)	102
Frau Z. Soltész: Buchverzierung in Ungarn im 16. Jahrhundert (F. Jenei)	105

Aus dem Leben des Instituts und der Gesellschaft

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA, XVII. SZÁZAD

2. kötet:

PÉCSELI KIRÁLY IMRE, MISKOLCZI CSULYAK ISTVÁN ÉS NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS VERSEI

Sajtó alá rendezte: Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla
Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 537 l. 110,— Ft

A sorozat korábban megjelent kötetei:

1. ATIZENÖTÉVES HÁBORÚ, BOCSKAY ÉS BÁTHORI GÁBOR KORÁNAK KÖLTÉSZETE

Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla
Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 678 l. 135,— Ft

3. SZERELMI ÉS LAKODALMI VERSEK

Sajtó alá rendezte: Stoll Béla
Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 751 l. 150,— Ft